

ARALIK • 2023

03

TOPLUMSAL

tarîh AKADEMİ

OSMANLI - TÜRKİYE ÇALIŞMALARI

TOPLUMSAL TARİH AKADEMİ DERGİSİ | ALTI AYLIK HAKEMLİ AKADEMİK DERGİ | TARİH VAKFI TARAFINDAN YAYIMLANIR | ISSN: 2979-966X

Cumhuriyet'in Tarihyazımı

ARALIK 2023

ARALIK 2023
tarîh AKADEMİ

03

03

TOPLUMSAL

ARALIK • 2023

tarih **AKADEMİ**

OSMANLI - TÜRKİYE ÇALIŞMALARI

03

ARALIK 2023

TARİH VAKFI

03

ARALIK 2023

TARİH VAKFI

Toplumsal Tarih Akademi
Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi

Toplumsal Tarih Akademi
Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi,
Tarih Vakfı tarafından her yıl Haziran
ve Aralık aylarında iki sayı olmak
üzere basılı ve çevrimiçi yayımlanan
hakemli bir dergidir.

Yıl 2 / Sayı 3 • Aralık 2023

ISSN: 2979-966X

E-ISSN: 2979-9694

Tarih Vakfı Adına Tüzel Kişi Temsilcisi

Nurşen Gürboğa

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Yaşar Tolga Cora

Yayın Yönetmenleri

Yaşar Tolga Cora, Nurşen Gürboğa

Yayın Yönetmen Yardımcıları

Firuzan Melike Sümertaş,

Sırrı Emrah Üçer, Cengiz Yolcu

Misafir Editörler: **Cangül Örnek,**

Ali Sipahi

Redaksiyon: **Emre Erkan**

Görsel Tasarım: **Gökhan Pahlı,**

Atakan Aslan

Sayfa Tasarımı: **Hilal Rakıcı**

Baskı

Matbu Ajans

Çamlık Mahallesi, İkbal Caddesi,

Diñç Sokak, No:25, Er Plaza İş Merkezi,

K:1, D:2, Ümraniye/İstanbul

0553 754 32 38

Baskı Tarihi: Aralık 2023

Yayın Türü: Yaygın Süreli Yayın

Yayıncı Sertifika Numarası: 45602

Matbaa Sertifika Numarası: 48138

İletişim: Tarih Vakfı

Sarıdemir Mah. Ragıp Gümüşpala Cad.

Değirmen Sok. No: 10

Eminönü, Fatih, İstanbul

Telefon: (212) 522 02 02

Faks: (212) 513 54 00

toplumsaltarihakademi@tarikhvakfi.org.tr

Yayın Kurulu

Akif Ercihan Yerlioğlu - Boğaziçi Üniversitesi

Ali Sipahi - Özyeğin Üniversitesi

Alp Eren Topal - Oslo University

Aslıhan Gürbüz - McGill University

Ayşe Ozil - Sabancı Üniversitesi

Ayşe Polat - İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Ayşe Başaran - Marmara Üniversitesi

Barış Alp Özden - Duisburg-Essen Universität

Cangül Örnek - Maltepe Üniversitesi

Cihangir Gündoğdu - İstanbul Bilgi Üniversitesi

Deniz Türker - Rutgers University-New Brunswick

Erol Ülker - Işık Üniversitesi

Fatih Artvinli - Acıbadem Üniversitesi

Fatma Öncel - Bahçeşehir Üniversitesi

Filiz Dıñoğlu - Marmara Üniversitesi

Firuzan Melike Sümertaş - UC Berkeley &

İstanbul Kent Üniversitesi

Gülhan Balsoy - İstanbul Bilgi Üniversitesi

Gülay Yılmaz - Akdeniz Üniversitesi

Liaisan Şahin - Marmara Üniversitesi

Mehmet Ö. Alkan - İstanbul Üniversitesi

Mehmet Beşikçi - Yıldız Teknik Üniversitesi

Mehmet Ertan - Düzce Üniversitesi

Murat Cankara - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Nurşen Gürboğa - Marmara Üniversitesi

M. Talha Çiçek - İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tanya E. Lawrence - St. Andrews University

Tuba Demirci - Beykoz Üniversitesi

Tülün Değirmenci - Hacettepe Üniversitesi

Uğur Bahadır Bayraktar - Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi

Ümit Fırat Açıkgöz - American University of Beirut

Yaşar Tolga Cora - Boğaziçi Üniversitesi

Yavuz Köse - Vienna University

Danışma Kurulu

Ahmet Demirel - Marmara Üniversitesi (E)

Ahu Antmen - Sabancı Üniversitesi

Carter Vaughn Findley - The Ohio State University (E)

Edhem Eldem - Boğaziçi Üniversitesi

İlhan Tekeli - Ortadoğu Teknik Üniversitesi (E)

Nevra Necipoğlu - Boğaziçi Üniversitesi

Nicole van Os - Universiteit Leiden

Nuran Yıldırım - Bezmîâlem Vakıf Üniversitesi

Mete Tunçay - Bilgi Üniversitesi (E)

Selçuk Esenbel - Boğaziçi Üniversitesi (E)

Zafer Toprak - Boğaziçi Üniversitesi (E)

Zübeyde Fusun Üstel - Galatasaray Üniversitesi (E)

Toplumsal Tarih Akademi *Osmanlı-Türkiye Çalışmaları Dergisi* yayın yönetiminden ve yazardan izin alınmaksızın alıntı yapılamaz. İzin çerçevesinde yapılacak alıntılarda Toplumsal Tarih Akademi dergisinin ilgili sayısını ve yazar ismini belirtmek zorunludur.

Sunuş	
Cangül Örnek & Ali Sipahi	5
<hr/>	
Dosya: Cumhuriyet'in Tarihyazımı	
Gizli Tarih: Türkiye Sağının Tek Parti Devrine Bakışları (1950-1980)	
Doğan Gürpınar	8
Kadın Hareketi Tarihinde Savaş Sonrası Dönem ve Yardım Sevenler Derneği (1945-1960)	
Özlem Dilber	28
Cumhuriyet Taşra Burjuvazisini Nerede Bulmalı?	
Seda Özdemir Şimşek	52
Tarihini Yazan Kimlik: Alevi Hareketinin Öznelerinin Kaleminden Aleviliğin Tarihi	
Mehmet Ertan	70
Türkiye'de Kurum Tarihciliğinin İmkanları ve Sınırlılıkları: Dışişleri Bakanlığı Örneği	
Özge Özkoç	87
<hr/>	
Dosya-dışı	
18. ve 19. Yüzyıl Diyarbakir'inde Toprak için Su, Su için Mücadele	
Hamza Erdem	102
<hr/>	
Raporlar	
Yüzüncü Yılda Ekonomiye Dair İlginç ve Kapsamlı Bir Sergi: "Yaşasın Cumhuriyet! Atatürk Döneminde İktisadi Bağımsızlığın İlk Adımları"	
Neslişah L. Başaran Lotz	120
Bir Tablo, Bir Şehir: Cumhuriyet'in 100. Yılına Ankara'dan Bakışlar	
Nathan Young	123
Yüzde Yüz Cumhuriyet Türkiye'si: Tarihsel Karmaşıklık Parça Parça Okumak	
Alp Yenen & Erik-Jan Zürcher	126
Cumhuriyet Tarihine Nesnelere Gözünden Bir Bakış: <i>100 Sene 100 Nesne Ansiklopedisi</i>	
Esin Gülsen & Bediz Yılmaz	131
<hr/>	
Belgeler	
Besra, Zariife, Gulnaz ve Diğerleri: Arşiv Belgeleri ve Kürtçe Sözlü Anlatılarda Kadınlar	
Metin Yüksel	136
Arşivden Bir Atatürk Fotoğrafı İnceleme Denemesi	
İdil Çetin	142
CHP Arşivinin Sundukları ve Sunmadıklarıyla: Arşiv Kuyusundan Sağ Salim Çıkmak	
Emre Erkan	146

Kitabiyat

Nicholas L. Danforth, *Remaking of Republican Turkey: Memory and Modernity since the Fall of the Ottoman Empire*
Behlül Özkan 151

Müzeyyen Ezel Ünal, *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak: Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme*
Hüseyin Sert 154

Sungur Savran, *Bir İhtilal Olarak Milli Mücadele*
Fatih Yaşlı 158

James H. Meyer, *Red Star over the Black Sea: Nâzım Hikmet and his Generation*
Murat Narcı 162

Vefeyât

Zafer Toprak: *Seçkin Bir Tarihçi, Akademisyen ve Entelektüelin Ardından*
M. Asım Karaömerlioğlu 165

Sunuş

Cumhuriyet'in 100. yılı pek çok etkinliğe konu oldu. Düzenlenen etkinliklerin bir bölümü Cumhuriyet'in farklı başlıklarda başardıkları ve başarmadıklarıyla tartışılmasını amaçlıyordu. *Toplumsal Tarih Akademi* dergisi, 3. sayısıyla 100 yıl muhasebesine "Cumhuriyet'in tarihi nasıl yazıldı?" sorusunu merkeze alarak kendi mecrasından katkıda bulunuyor. Amacımız bu büyük soruya ansiklopedik bir derlemeyle cevap vermeye çalışmaktan ziyade, yeni mecralarda Cumhuriyet'in tarihyazımını sorgulayan özgün bakışlara yer vermektir. 100. yıl geride bırakılırken tarihyazıcısının aslında içinde bulunduğu şimdinin ihtiyaç ve önceliklerinden hareketle geçmişe bakması gibi, biz de tarihyazımı tartışmalarını dünyanın ve Türkiye'nin içinde bulunduğu beden ve ruhtan koparak değil ama yaşanmakta olan değişimin içine yerleştirerek anlamaya ve bu sayıya taşımaya çalıştık.

2023 yılı Cumhuriyet kutlamalarının ruhunu tek kavramla ifade etmemiz gerekse bu ruhu yakalayan en yerinde kavram "nostalji" olurdu. Topluma hâkim olan ancak akademide de izdüşümlerini görebildiğimiz bu "nostaljik sahipleniş" kendi başına dün ve bugün ilişkisi hakkında çok şey anlatıyor. 100. yıl tarihin bir cilvesi olarak kapanmakta olan bir dönemi de mimlemiş oluyor. Anayasasıyla, kurumlarıyla, yurttaşlık hukukuyla, laikliğiyle, sembolleri ve değerleriyle Cumhuriyet'in silüetinin silikleşmekte olduğunu fark eden bir geriye bakış diye niteleyebiliriz bunu. Bu nedenle belki, yakın döneme kadar tarihyazımına egemen olan reddiyeye varan sert eleştirelilik yerini, terazinin tartışımına daha dengeli tutulduğu bir sorgulamaya bırakıyor diyebiliriz. Bir başka deyişle "büyük günahların keşfi" diye niteleyebileceğimiz ve 1980 sonrasında 2010'lara uzanan süreçte tartışmaları belirleyen tarihyazımı ekolüne eleştirel mesafe artmış gibi görünüyor. Bu, 1980 öncesi tarihyazımının tartışmalarına aynı şekilde geri dönmek anlamına gelmiyor. Aslında farklı dönemlerde farklı eğilimler gösteren bu tarihyazımı serüveninin ortak birikimine yaslanırken öncelikle yaklaşım ve yöntem bakımından bir yenilenme ihtiyacına işaret ediyor. Nihayetinde ortaya çıkan mesafe, Cumhuriyet kavrayışına dair henüz adı konmamış ama önemi azımsanamayacak bir farklılaşmadan kaynaklanıyor. Bugün artık 100 yıllık Cumhuriyet, tarihyazımında hâkim olduğunu belirttiğimiz bu reddiyeci yaklaşımdan farklı olarak, sadece Kemalist kurucuların tasarladığı bir yapı ve topluma dayattığı bir zihniyet olarak değil; farklı alt dönemlerde farklı toplumsal aktörlerin fikirleri ve çıkarlarıyla, söylem ve eylemleriyle çekiştirdiği, değiştirdiği bazen kamusal yararımız için bazense onun aleyhine yeniden şekillendirdiği ilişkiler olarak da ele alınıyor (ya da alınmalı).

Böyle bakarak, toplumsal aktörlerin varlığının ve etkisinin görünmez olduğu bir tarihyazımı tartışması yapmak yerine onları da tartışmanın merkezine taşımayı gözetken bir sayı hedefledik. Burada tüm toplumsal aktörleri sayımıza taşıyabildiğimizi söyleyemeyiz. Ama en azından Cumhuriyet'in tarihinin toplumsal aktörlerin de tarihi olduğunu gösterebilecek konuları sayının kapsamına almaya çalıştık. Bunu yaparken, toplumsal aktörlere ilişkin tarihyazımı tartışmalarını Cumhuriyet'in kurumlarına ilişkin tarihyazımı tartışmalarıyla aynı sayıda buluşturmaya gayret ettik.

Bu başlıkların ele alınması, çoğunlukla tartışmalı bir biçimde "merkez" olduğu varsayılmış devletin ve kurumların tarihi yerine yine tartışmalı bir biçimde "çevre" kavramının içine doldurulmaya çalışılmış kesimlerin tarihine gösterilen bir ilginin ifadesi de değil. Çünkü "merkez" yerine "çevre"ye odaklanmak, alternatif bir yöntem benimsemek

zannedilse de, aslında aynı yöntemsel bakışın sınırları içinde kalmak anlamına geliyor. Onun yerine bu ikiliğin açıklayamadığı ilişkiler, çelişkiler ve çatışmalarla örülmüş bir tarihin nasıl yazıldığını incelemeyi hedefledik. Ek olarak, Cumhuriyet tarihinde devletin, kurumların ya da bürokrasinin tarihinin de nasıl yazıldığını sorgulamamız gerektiğini düşünüyoruz. Çünkü sorun, hangi konunun ağırlıklı olarak ele alındığı değil, nasıl ele alındığı ekseninde düğümleniyor.

Toplumsal Tarih Akademi'nin bu sayısı altı özgün araştırma makalesini ihtiva ediyor. Doğan Gürpınar, Türkiye sağının Cumhuriyet'in kuruluş evresine dair ürettiği meta-anlatıyı, 1930'lardan 1980'lere devamlılık gösteren ve sözel aktarımlarla şekillenen şifahi ağlara vurgu yaparak, bir "gizli tarih" türü olarak değerlendiriyor. Özlem Dilber 1945-1960 döneminde Yardım Sevenler Derneği'ne odaklanarak, feminist tarihyazımında baskın olan dalga anlatısının sessizleştirdiği bu dönemin kadın hareketini gün yüzüne çıkarıyor. Seda Özdemir-Şimşek, 1930'ların sonunda Ayvalık'ta iki spor kulübü arasında yaşanan rekabetten hareketle yerel burjuvazi içindeki girift ağları merkeze alarak Cumhuriyet'in taşrasının tarihyazımını tartışıyor. Mehmet Ertan zamansal eksenini 1990'lara kaydırarak Alevi hareketinin kendi tarihini yazma deneyimini Alevi araştırmacılar ve derneklerinin ürettiği tarihyazımı örnekleri üzerinden inceliyor. Özge Özkoç ise Türkiye'de son otuz yılda yeşeren kurum tarihi literatürü ekseninden Dışişleri Bakanlığı tarihi hakkındaki araştırmalara yoğunlaşarak bu tarihyazım alanının kendine özgü zorluk ve imkânlarını masaya yatırıyor. Bu sayıda Cumhuriyet'in tarihyazımına odaklanarak bir dosya oluşturan bu makalelere ek olarak, Hamza Erdem'in 19. yüzyıl Diyarbakir'indeki su anlaşmazlıklarını mercek altına alan bir makalesine de yer veriyoruz. Bu çalışmasında Erdem, toprak sahipleri ve köylüler arasında ortak alanların kullanımı üzerine ortaya çıkan mücadeleleri analiz ediyor.

Bu sayının bir başka hedefi tarih dergisi olarak aynı zamanda tarihin tanığı olmaktır. 100. yıl nasıl kutlandı ya da nasıl anıldı? Yıllar içinde bu soruyu soranların dönüp bakacakları kaynaklardan biri olmak da amaçlarımız arasındaydı. Bu doğrultuda *Raporlar* bölümünde Neslişah L. Başaran-Lotz İş Bankası Müzesi'nde sergilenen "Yaşasın Cumhuriyet! Atatürk Döneminde İktisadi Bağımsızlığın İlk Adımları" sergisini değerlendirdi. Nathan Young ise Ankara'daki üç farklı etkinlik üzerinden başkentin doğuşunu Cumhuriyet öncesine tarihlendiren söylemi inceledi. Aynı bölümde iki de kitap projesi raporuna yer verdik: Alp Yenen ve Erik-Jan Zürcher, Cumhuriyet'in yüzüncü yılını yüz fragman ile temsil eden projelerini tanıtırken, Esin Gülsen ile Bediz Yılmaz ise aynı mihale yüz nesne ile yorumlayan "100Sene100Nesne Çevrimiçi Ansiklopedi Projesi"nin hikâyesini anlattı.

Belgeler bölümünde Cumhuriyet tarihyazımının yazılı, sözlü ve görsel arşiv kaynaklarını ele alan yazılara yer verdik. Metin Yüksel, Ağrı Dağı İsyanı'na katılan Kürt kadınların izini sözlü anlatılar ve arşiv kaynaklarında sürüyor. İdil Çetin, Türk Tarih Kurumu Arşivi'nden bir Atatürk fotoğrafı dolayısıyla görsel belgelerin tarihyazımına katkısını tartışıyor. Emre Erkan ise Cumhuriyet Arşivi CHP yerine Cumhuriyet Halk Partisi Kataloğu'nun karmaşık yollarını okuyucu için haritalandırıyor.

Kitabiyat bölümünde ise erken Cumhuriyet dönemine odaklanan Türkçe ve İngilizce olarak yayınlanmış ikişer kitabın tanıtımlarını okuyuculara sunuyoruz. Nicholas L.

Danforth'un 2. Dünya Savaşı ertesini yıllara odaklanan *Remaking of Republican Turkey* kitabını Behlül Özkan değerlendirdi. Hüseyin Sert, Müzeyyen Ezel Ünal'ın erken Cumhuriyet'in Dışişleri bürokrasisini ele aldığı *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak* kitabını inceledi. Sungur Savran'ın Cumhuriyet'in kuruluşuna dair liberal bakışı sorgulayan *Bir İhtilal Olarak Milli Mücadele* kitabı Fatih Yaşlı tarafından tartışıldı. Murat Narcı ise James H. Meyer'in *Red Star over the Black Sea* başlıklı Nâzım Hikmet biyografisinin eleştirel okumasını yaptı.

Bu sayının *Vefeyât* bölümünde Cumhuriyet tarihyazımının en önemli oluşturucularından, dergimizin de Danışma Kurulu üyelerinden Zafer Toprak hocayı yaptıkları, yaklaşımı ve bazı kişisel yönleriyle anmak istedik. En iyi anma, onu daha iyi tanıtmaktır diyerek kendisini dostu ve çalışma arkadaşı M. Asım Karaömerlioğlu'nun kaleminden çıkan bir yazıyla sayımıza konuk ediyor ve böylece bir kez daha yâd ediyoruz.

Mayıs ayında Bilgi Üniversitesi, Tarih Vakfı ve *Toplumsal Tarih Akademi* dergisi olarak birlikte düzenlediğimiz "Cumhuriyet Tarihyazımının 100 Yılı" konferansında yapılan tartışmalar elinizde tuttuğunuz sayının ortaya çıkmasında bizler için esin kaynağı oldu. Bu vesileyle konferansın düzenlenmesine katkıda bulunan tüm kurum ve kişilere teşekkür ederiz. Elinizdeki sayının hazırlanması sürecinde ise yazıların redaksiyonunu üstlenmiş olan Emre Erkan'a ve dosya-dışı makalede alan editörü olarak uzman desteği vermiş olan Sırrı Emrah Üçer'e teşekkürü borç biliriz.

3. sayısıyla yoluna devam eden genç bir yayın olan *Toplumsal Tarih Akademi* dergisinin misafir editörleri olarak, sayıda yer verilen incelemelerin, artık epey yaş almış Cumhuriyet'in 100. yılı vesilesiyle sürdürülen tarihyazımı tartışmalarına, daha da önemlisi yeni araştırmalara katkı yapmasını umarak herkese iyi okumalar diliyoruz...

Cangül Örnek & Ali Sipahi

Gizli Tarih: Türkiye Sağının Tek Parti Devrine Bakışları (1950-1980)

DOĞAN GÜRPINAR

İstanbul Teknik Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü
dgurpinar@itu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0609-4533
Makale geliş tarihi: 19 Temmuz 2023
Makale kabul tarihi: 7 Kasım 2023

Özet

Bu makale Türkiye sağının yer altından çıkışından gürbüzleşmesine kadar olan süreçte Cumhuriyet tarihine dair bakışlarını ele almaktadır. Bu geniş literatürün iki niteliği merkeze alınacak ve açıklanacaktır. Tüm bu metinler bir Gizli Tarih metaanlatısının yansımalarıdır ve aslında sözel rivayetlerin metinlere dökülmesidir. Bu iki vurgu etrafında 1930'lardan 1980'e, yani milliyetçi-muhafazakâr anlatının klasik döneminin sona erişine kadarki zaman diliminde bu metaanlatı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih yazımı, milliyetçilik, sağcılık, İslamcılık, Türkiye Cumhuriyeti tarihi, popüler tarih

Abstract

Secret History: The Perspectives of the Turkish Right Towards the Turkish Single-Party Regime (1950-1980)

This article explores the perspectives of the Turkish political right on the history of the Turkish Republic. Two main features of this extensive literature are to be particularly assessed; that all these texts follow the script of Secret History metanarrative and are inscriptions of oral narratives into texts. The article examines this metanarrative from the 1930s to 1980; that is; until the end of the classical period of this nationalist-conservative narrative.

Keywords: Historiography, nationalism, rightism, Islamism, History of the Turkish Republic, popular history

Bu makale, yer altından çıkışından gürbüzleşmesine kadar olan süreçte Türkiye sağı-
nın Cumhuriyet tarihine bakışlarını ele almaktadır. Elbette bu sürecin ve içeriklerin
bütününün en özetlenmiş hali dahi, bir kitabın boyutlarını fazlasıyla aşacaktır. Burada
sadece bu sağ külliyyatın iki niteliği merkeze alınacak ve açıklanacaktır. Bu makalede
gösterilmeye çalışılacaktır ki bu metinler bir Gizli Tarih metaanlatısının yansımaları-
dır. İkinci olarak da esas olarak sözel rivayetlerin metinlere dökülmesinden mürekkep-
tir. Bu iki vurgu etrafında 1930'lardan 1980'de milliyetçi-muhafazakâr anlatının klasik
döneminin (Özal'ın sağ-revizyonist siyasal müdahalesiyle beraber) sona erişine kadarki
zaman diliminde bu metaanlatı ele alınacaktır.

Gizli Tarih Janrı: Procopius ve Ötesi

Fetihleriyle Doğu Roma'ya altın çağını yaşatan ve Roma ihtişamını 6. yüzyılda Kon-
stantinopolis'te yeniden canlandırmaya koyulan Justinian'ın saray tarihçisi Kayserili
Procopius, en temel eseri *Savaşların Tarihi*'nde (*Hyper ton Polemon Logoi/De Bellis*)
görmekli imparatorun Batıdan Doğuya, Kuzeyden Güneye, Sasanilere, Vandallara ve
Ostrogotlara karşı yürüttüğü savaşları övgüyle anlatır. Zaten Justinian'ın muzaffer dö-
nemine dair temel bilgimiz, Edward Gibbon'un "ondan başka bir rehber ne ihtiyacım ne
de başka bir rehber arayışım vardır"¹ diyerek hayranlıkla andığı Procopius'un bu kap-
samlı ve titiz eseri kaynaklıdır. Justinian ve Procopius'un ölümlerinden bin yılı aşkın bir
zaman sonra ise Vatikan Kütüphanesi'nde yazarın dolaşıma sokmadığı (ama öncesinde
var olduğuna dair bazı atıflar bulunan) bir eseri daha bulundu. *Anecdota* isimli bu metin
1623 yılında Fransa'da basıldı. Ancak eser yaygın olarak *Gizli Tarih* ismiyle bilinilirlik
kazandı. Kitabın içeriği afallatıcıdır. Burada Justinian bilge ve muzaffer bir imparator
değil gaddar, kötücül, şehvet düşkününü ama aynı zamanda aciz ve zavallı bir zorbadır.
Asıl kötücül ana karakter ise imparatorun eşi Kraliçe Theodora'dır. Fahişe, büyücü ve
arsız Theodora perde arkasından her şeyi yönetmekte, herkesi keyfince manipüle et-
mekte, kumpaslar çevirmektedir. Justinian'ın muzaffer askeri kumandanı Belisarius ise
karşımıza acz içinde bir zavallı olarak çıkar. Karısı Antonina'nın maskarasıdır. Onun
tarafından manipüle edilir. Antonina da tıpkı Theodora gibi dipten gelmiş bir ahlaki
düşkündür ve zaten Theodora ile beraber iş tutmaktadır. Üstelik yetmediği gibi Beli-
sarius'un vaftiz oğlu Theodosius ile ilişkisi vardır. İçinde bolca entrika, şehvet ve kum-
pasın olduğu bu metni Procopius'un niye yazdığı belirsizdir. Bir teoriye göre Justinian'a
karşı bir komplonun tezgahlandığı duyumunu alan tarihçi saray tarihçisi olarak normal
şartlarda hunhar bir tasfiyeden kurtulamayacağından bu metni bir tür sigorta olarak
elinin altında tutmuştur. Sınıfsal analiz geliştirenlere göreysen imparatorun nüfuzlarını
zayıflattığı Bizans'ın senatör elitinin Justinian'ın sıkı mali politikalarına tepkisi ve karşı
manifestosudur.²

Gizli Tarih, İngilizce'ye anonim bir çevirmen tarafından 1674'te çevrildi. Justinian'ın
gaddarlığı ve ahlaksızlığı İç Savaş yıkımı sonrası İngiltere'sinde doğrudan II. Charles'ı
ima etmekteydi. Okurların bin yıl önceki ibretlik tarihi okurken kastedileni anlayacak-
larından çok şüphe duyulmamaktaydı.³ Nitekim 1688 Görmekli Devrimi'yle Katolik kral

1 Anthony Kaldellis, *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004), 5.

2 Kaldellis, *Procopius of Caesarea*, 47.

3 Alegori olarak tarihin kullanımları için bakınız, Peter Burke, "History as Allegory", *INTI* 45, Bahar (1997): 337-351.

II. James'in tahttan indirilmesiyle böyle imalara gerek kalmadı ve birkaç yıl içinde Stuart hanedanının Gizli Tarihi'ni bu ismi taşıyan bir seri kitap ifşa etti.⁴ Bu yeni türde en yaygın tema metresi üzerinden Fransa'nın II. Charles üzerinde etkinlik kazandığı ve gaflet içindeki kralın İngiltere'yi Fransa'ya teslim ettiği'dir. 18. yüzyıl boyunca bu sefer iktidarın yeni sahibi Whigleri ifşa eden Gizli Tarihler basılmaya devam etti. 17. yüzyıl zaten erken modern Avrupa'da Gizli Tarih biçiminin doğduğu ve yaygınlaştığı zaman dilimidir. Papalığın görünürdeki yumuşamasına karşın derinden yürüttüğü sinsi gizli planın ifşa edildiği Paolo Sarpi'nin *Trident Konseyi'nin Tarihi* (1609), Cizvitlere dair komplo teorilerinin kurucu metni Polonyalı sabık Cizvit Zahorowski'nin *Monita Secreta'sı* (1614) türün bu yüzyıldaki en ünlü ve elden ele yayılan iki yapıtıdır. Otuz Yıl Savaşları'nın propaganda cephesi yine birçok Gizli Tarih ifşa metnini beraberinde getirdi.⁵

Bir tür olarak Gizli Tarihler belli özellikleri tekrarlar. Procopius'un eseri pekâlâ Roma satirlerinde, epigramlarında, şiirlerinde açık ya da kapalı şekilde parçalı görülen *Kaiserkritik* kalıbının en doğrudan, sert, yalın ve metinsel bütünlük arzeden başyapıtıdır.⁶ 17. yüzyıldaki Gizli Tarihler öncelikle her zaman revizyonist tarihyazımıdır. Öncesindeki hâkim ana akım kabullere meydan okurlar. Bazen doğrudan yazılmış kanonik bir metne cevap niteliği taşırlar. Böyle bir referans metin olmasa bile soyut ana akım bir anlatıyla hesaplaşırlar.⁷ İfşaattırlar. Despotik (*tyrannical*) bir otoriteye karşı matbuat (*print*) yoluyla halka seslenirler. Dolayısıyla popülist bir araçtırlar. İkonoklastik/Tabu-yıkıcı olma iddiası taşırlar. "Gizlilik perdesi"ni ortadan kaldırmaya çalışırlar. Erken modern çağda Avrupa'da mutlakiyetçilik yükseldikçe devlet sırları (*arcana imperii*) bir devlet yönetme meşrebi olarak meşruiyet kazanmış, hikmet-i hükümet bir yönetim biçimi olmuştu. İşte Gizli Tarihler karanlık iktidar dehlizlerindeki bu yeni yönetişime de meydan okurlar.

İngiltere'nin ardından Fransa'da da Bourbon hanedanının ve çürümüş yandaşlarının karanlık ve utanç verici yüzleri ifşa edildi. Robert Darnton'un klasikleşmiş eserinde ortaya koyduğu üzere Yeraltı Aydınlanması benzer bir Gizli Tarih literatürü üretti.⁸ Fransız mutlakiyetçiliğinin çürümüşlüğü birçok sefer pornografik şekilde ele alındı. Marie Antoinette çoğu zaman bu korsan yayıncılığın baş pornografik nesnesidir ki Fransız Devrimi'nin ardından da kraliyetçilik karşıtı anlatıların yine merkezinde yer alacaktır. Bu metinlerin bir ortak özelliği de mahrem hayatla siyasal hayatın iç içe geçmesidir. Cinsel çürümüşlük ve sapkınlık siyasal kokuşmuşluğun aynası olarak ifşa edilir. Pro-

⁴ Bu dönemde açığa çıkan komplolar, yayılan komplo korkuları ve paniğine dair bkz., Rachel Weil, *A Plague of Informers: Conspiracy and Political Trust in William III's England* (New Haven: Yale University Press, 2013); Mark Knights, *Representation and Misrepresentation in Later Stuart Britain: Partisanship and Political Culture* (Oxford: Oxford University Press, 2005).

⁵ Richard Burke, "Publicising the Private: 'Secret History'", *Secret History and Historical Consciousness* (Brighton: Edward Everett Root, 2016), 23-24. Aslen; Peter Burke, "The Rise of 'Secret History'", *Changing Perceptions of the Public Sphere*, yay. haz. Christian J. Emden ve David Midgley (Oxford: Berghahn Books, 2012), 57- 72. Ayrıca bkz. Eve Tavor Bannet, "Secret History: Or, Talebearing Inside and Outside the Secretorie", *The Uses of History in Early Modern England*, yay. haz. Paulina Kewes (San Marino: Huntington Library, 2006), 367-88.

⁶ Kaldellis, *Procopius of Caesarea*, 47.

⁷ Rebecca Bullard, *The Politics of Disclosure, 1674-1725* (London: Routledge, 2009), 7.

⁸ Robert Darnton, *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982). Gizli Tarih anlatısı için ayrıca bkz. Rebeca Bullard ve Rachel Carnell, yay. haz. *The Secret History in Literature, 1660-1820* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017).

copius *Gizli Tarih*'ini Theodora ve Antonina'nın aktörlüğünde yerleşik sosyal ve ahlaki normlar ve hiyerarşilerin ters yüz edilmesi temelinde kurmuştu. Bu temel Türkiye'de de Ahmed Refik'in *Kadınlar Saltanatı* (1916) kitabından itibaren popüler tarihçiliğin en yaygın skandal motiflerinden biri olan "kadınlar sultası" (*gynecocracy*) anlatısının da en özlü hali ve arketipidir.⁹ Bu makalede Türkiye sağının Cumhuriyet'e dair söylemlerinde Gizli Tarih anlatısının omurgasına yaslandığı gösterilecektir. Bu söylemlerde tıpkı kadınlar sultası gibi Gizli Tarih'in tüm yaygın edebi stratejileri takip edilebilir.

Gizli Tarih'in Kaynakları: Sözel Nakiller ve Şifahi Ağ

Türkiye'de Kemalist "resmi tarih" yazılı, örgütlü, kolektif olarak denetimden geçirilmiş, merkezi, bütüncül, sistematize edildiğinden iç tutarlılığa sahip, köşeli ve akademik. Bu metaanlatıyı benimseyenlere kendinden emin bir tarihsel kavrayış ve bilinç verir. Bilimsel otorite kürsüsünden konuşma özgüveni sunar. Bütün, biçimlendirilmiş ve tamamlanmış bir anlatıyı, "tescillenmiş bir metinler bütünü ve listesini" yani bir kanonu tanımlar.¹⁰ 1925-1950 arası sistematize edilmiş bu yazılı tarihe/kanona karşı çıkartılan ve konumlandırılan sağın karşı-tarihi ise yazılıdan çok sözlü, yukarıdan çok aşağıdan, kolektif değil dağınıktır. Bireysel girişimcilerin kendi başlarına denetimsiz ve aracısız inisiyatifleridir. Duygu-yoğundur. Zafiyet ve mağduriyet zaviyesinden fevranla ve reaktif olarak üretilmiş, merkezsiz bir anlatıdır. Bir külliyattan çok tekil anlatıların birbirlerini beslemesiyle esnek bir çerçeveye oturmuş bir literatürdür. Bu anlatılar bütünü bir Gizli Tarih metaanlatısı oluşturur. Tek Parti dönemine dair sözel aktarımlar, bastırılmış ve ifade edilememiş duygular ve kolektif hissiyat bu tarihyazımının ana omurgasıdır. Bu duygu yükü bir Gizli Tarih anlatısına el vermiştir. Birçoğunda yazar sanki oradaymış, ortamdaki üçüncü kişiymiş gibi diyalogları bire bir sıcağı sıcağına aktarır.

Gazeteci Yılmaz Çetiner 1940'ların Babıali'sini bir "muhalif kamusal alan" olarak tasvir ederken muhalefetin ve kolektif muhalif söylemin sözel aktarımlarla bir şifahi ağda şekillendirdiğini de gösterir:

Eski siyasetçiler, yazarlar, başyazarlar, şairler ve eski kumandanlar. İktidardakiler, ama en çok da muhalifler. Atatürk'e kırgın olanlar, İsmet Paşa'yı sevenler, sevmeyenler; sürgünden dönen yüzellikler, yeni yönetimde mebus olamayanlar, haftanın birkaç günü de olsa o yokuşu ağır ağır çıkar, Babıali'ye uğrarlardı. Ya Meserret'te, ya İnkılap'ta, ya köftecide, ya gazete 'idarehaneleri'nde görünür, ülkenin nasıl kurtulacağını konuşur, içlerini boşaltmış olarak sağlıklı bir şekilde dönerlerdi evlerine!¹¹

Gizli Tarih anlatısını oluşturacak bu muhalif söylemler ideolojik bütünlük arz etmez. Bazısı düpedüz kırgınlık ve kişisel anlaşmazlıklara dayanır. Ancak bunlarda dahi bir ideolojik dayanak altta yatar. Milliyetçi ve sağcı eski komutanlar ve subaylar, dışlanmış alt ve orta kademe memurlar, tekaütler ve öğretmenler bir ağ oluştururlar. Bu makale Türkiye sağının duygu dünyasından şekillenen Gizli Tarih anlatısını ve Cumhuriyet'e

⁹ Kaldellis, *Procopius of Caesarea*, 142–150.

¹⁰ Kanon tabiri, doğuşu ve kullanım anlamları için bakınız, Ivan Matijašić, *Shaping the Canons of Ancient Greek Historiography* (Berlin: De Gruyter, 2018), 13–18.

¹¹ Yılmaz Çetiner, *Nefes Nefese Bir Ömür* (İstanbul: Epsilon Yayınları, 2006), 117.

bakışlarını hem ana akım sağ, hem İslami sağ, hem milliyetçi sağ yazarlarının karşılaş-tırmasıyla ele alacaktır. Birbirlerinden gayet farklılaşan metinlerin içeriklerinden çok üslup bakımından ortak paydaları üzerinden Cemal Kutay, Feridun Kandemir, Kadir Mısıroğlu, Mustafa Müftüoğlu gibi isimlere ve külliyatlarına kısaca değinilecek ve bir türün ana hatları ortaya konacaktır.

Cumhuriyet'le beraber yazılı metinlere tek tip bir metaanlatı hükmetmiştir. *Nutuk*'un resmi metin hüviyeti kazanmasının ötesinde İstanbul Üniversitesi bünyesinde oluşturulan Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü ve yine Ankara Üniversitesi'ndeki kurumsal devamı, tarihyazımını kurumsallaştırma faaliyetleridir.¹² Basılı alan rejimin kontrolündedir. Gerçi söylenmelidir ki CHP resmi anlatısı kendi içinde çeşitlenebilir ve kontrollü muhalefete imkanlar tanır. Özellikle II. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın kıtasal hakimiyeti Türkçü çevrelere alan sağlamış, Türkçü dergiler kendi anlatılarını ve rejimle çatışma alanlarını yöneterek kamusal alanda görünür olmuştur.¹³ Almanya'nın gerilemesi ve Sovyetler Birliği'nin galebe çalmasıyla ise Türkçü-Turancılar kamusal entelektüel alandan sert şekilde tasfiye edildi. Aynı şekilde Anadoluçular CHP iktidarının sınırlarında bir sağ Kemalizm'i ve muhafazakarlığın hâkim olduğu bir havzaı tesis ettiler. Türkçü, Anadoluçu hareketler görünürde birbirleriyle çatışan entelektüel ve siyasal ağlar arasında kesişimler sağlıyor, şifahi ağları besliyordu. Aslında tüm bu eğilimler arasında ve kesişimlerin ötesinde bu yaklaşımların mensupları fikren temas halindeydiler.¹⁴ Ancak belli fiziki ve fikri temaslara karşın İslami ve muhafazakar anlatılar yazılı alandan yirmi yıl uzak kaldı. İslami metaanlatı yeraltında sözelleşti ve sözel rabitalarla yazadı, sürdürüldü ve bir sonraki nesle intikal hedeflendi.¹⁵ Zaten geleneksel zihni kozmolojiden beslenen İslami bilgide şifahilik baş köşededir. Seyyid Hüseyin Nasr'a göre

sözlü gelenek, yazılı metni, anlaşılması istenen fikirlerin tek temeli olan bir mutlak metin olmaktan çıkartıp, yaşayan koca bir dünyaya açılan bir kapı haline getirir, kitap bu dünyaya yolculuğun çıkış noktasını oluşturur...kitaplar, sadece yazılı metinlerden ibaret kalmayıp, üstattan talebeye iletilen ve bilgiyi edinmesi istenenlerin hafızasında saklanan bir şifahi öğreti yoluyla söze eşlik edegelmiş, bir bakıma sözün içine daldırılmıştır.¹⁶

12 Mustafa Oral, "Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü 1933", *Atatürk Yolu Dergisi* 27-28 (Mayıs-Kasım 2001): 321-222.

13 Günay Göksu Özdoğan, *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük, 1931-1946* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

14 Tek Parti döneminde Anadoluçuluk için bakınız, Metin Çınar, *Anadoluçuluk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2013).

15 Bu dönemin İslami hafızayı hıfz ederek koruyan ve intikal edenlere dair kayıt düşme misyonuı kaleme alınmış bazı çalışmalar için bkz. Hasan Hüseyin Ceylan, *Cumhuriyet Dönemi Din/Devlet İlişkileri* (Ankara: Rehber Yayınları, 1989), 3 cilt; Mustafa Öcal, *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dini Hayat* (İstanbul: Ensar, 2008); M. Ertuğrul Düzdâğ, *Üstad Ali Ulvi Kurucu: Hatıralar* (İstanbul: Kaynak, 2007); Mahir İz, *Yılların İzi* (İstanbul: Kitabevi, 2019); İsmail Kara, *Kutuz Hoca'nın Hatıraları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000); İsmail Karaçam, *Hatıralar* (İstanbul: Çamlıca, 2015). Bu dönemde taşrada dini hayata ve devletle olan gerilimli ilişkiye dair ayrıca bkz. İlbey C. N. Özdemirci, *Fötr Şapkalı Şiîh: Cumhuriyet Sekülerleşmesi ve Taşra* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022).

16 Aktaran, İrvin Cemil Schick, "Bedensel Hafıza, Zihinsel Hafıza, Yazılı Kaynak: Hat Sanatının Günümüze İntikalinin Bazı Boyutları", *Nasıl Hatırlıyoruz? Türkiye'de Bellek Çalışmaları*, yay. haz. Leyla Neyzi (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 20.

Dolayısıyla İrvin Cemil Schick'e göre geleneksel entelektüel meşruiyet ve otorite dayanakları yazılı kültürün baskınlaşmasıyla açığa düştü, konumları sarsıldı: "Bedensel uygulamalardan yazma uygulamalarına geçişi var olan bir yazılı kültürün gayri meşrulaştırılmasıyla o güne kadar okur yazarlığı oluşturduğu kabul edilmiş olan hüner dağarcığının değersizleşmesi ve geçersizleşmesi, bu suretle de mevcut yazılı kültürün sözlüleşmesini getirmiştir."¹⁷ İçine gömülünen bu büyük sessizlik ortamında sözlü aktarımlar devreye girdi. Dolayısıyla yazılı alanın 1940'ların ikinci yarısında rahatlamasıyla bu sözlü anlatılar ve rivayetler yazıya dökülecektir. Böylece Cumhuriyet'in İslami/sağ metaanlatısı artık metinler üzerinden aktarılır, kayda düşülür hale gelecektir. Yukarıda bahsedilen hikayeleştirilmiş enformel üslup da kısmen sözel kökenlerin varlığından kaynaklanır. Zaten Tek Parti rejiminde sağcı metinler şifreli Ezop diline başvurmuşlar ve görece rahatlamadan ardından da (Sovyetler Birliği'nde muhalif metinlerin niteliğini tanımlayan) bu kapalı Ezop dilini korumuşlardır ki gizemcilik biraz da bu özgül dilden kaynaklanır.

Şifahi anlatımlar sağ bilgi ve fikir aktarım silsilelerinde merkezidir. Muallim Cevdet, Osman Nuri, İbnülemin Mahmud Kemal (İnal) gibi isimler derya deniz/mütebahhir olmalarıyla övülürler. "Fikirlerin, itiyadların, ideallerin kısaca hemen her şeyin tarihin mezarlığına gömüldüğü, nisyan kuyusuna atıldığı bir devrin hercümerci içerisinde mazinin yeniden nasıl inşa edilebileceğinin yollarını gösteren"¹⁸ İbnülemin Mahmud Kemal (1871-1957) bunu en çok sohbetleriyle göstermiştir ki zaten hatırlatılır ki; "ruh, zevk, hayat tarzı, terbiyesi, yaratılışı, kafa yapısı ve bütün manasıyla eski bir adam olan" İbnülemin'in mensup olduğu Nakşilik "sohbet merkezli bir tarikattır."¹⁹ Zaten İbnülemin'in sağdaki itibarında düzenli tertiplendiği sohbetleriyle konağının bir sağcı edebiyat ve kültür mahfili haline gelmesinin de kayda değer rolü vardır. Muallim Cevdet (1883-1935) öğrencilerini bir milli şuur kazanmaları için şehir gezilerine çıkarmış ve bir kuşak üzerinde bu gezi ve ilhamlarıyla iz bırakmıştır.²⁰ Zira Muallim Cevdet'e göre; "Öğrenciye milli duygu vermek için şehri gezdirmek ve tanıtmak her zaman gerekmektedir. Abideler yanında verilen ufak bir bilgi bile okulda dört duvar arasında yapılan bir düzine dersten daha faydalı daha sıcak, kalıcı ve daha sağlamdır... Onlara milli şuuru aşılamanın en tesirli yolu budur."²¹ Yine İslami tavrını Cumhuriyet döneminde yüksünmeden korumasıyla saygınlık halesi kazanan Mahir İz'in (1895-1974) de; "En önemli taraflarından biri de çok sevilen bir sohbet adamı ve iyi bir hatip olmasıdır. Yüksek İslâm Enstitüsü'ndeki hocalığından itibaren çeşitli fakültelerden öğrencilerle yaptığı sohbetleri İstanbul'un en güzel mekânlarında birer ilim, ırfan ve sanat mahfeli halinde yıllarca devam etmiştir."²² Hatıratına yazılan önsözde de belirtilmektedir ki; "Mahir İz; "gönül ve sohbet ehlidir...sohbetine doyum olmazdı; dinleyenleri saatlerce hiç sıklamadan bir mevzudan diğerine atlayarak adeta mest ederdi."²³

17 Schick, "Bedensel Hafıza, Zihinsel Hafıza, Yazılı Kaynak: Hat Sanatının Günümüze İntikalinin Bazı Boyutları", 18-19.

18 Fatih M. Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi", *Bir Eski Zaman Efendisi: İbnülemin Mahmut Kemal*, yay. haz. Hüseyin Vassaף (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009), 15.

19 Şeker, "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi", 41.

20 Malik Aksel, *İstanbul'un Ortası* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019).

21 M. Cevdet, *Mektep ve Medrese*, yay. haz. E. Erüz (İstanbul: Çınar Yayınları, 1978), 124, 125.

22 Mustafa İsmet Uzun, "Abdullah Mahir İz", *Türkiye Diyanet Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/iz-abdullah-mahir>

23 Kemaleddin Nomer, "Önsöz", *Mahir İz, Yılların İzi*, 13.

Sağda saygınlık kazanmış birçok entelektüel bu itibarlarını yazdıklarından çok şifahen aktardıklarıyla; bir fikri, mücadeleyi, davayı ve tarihsel birikimi yeni kuşaklara ve tilmizlerine aktarmalarıyla kazanmıştır. Entelektüel birikim yazılı eserlerden çok öncelikli olarak sözel aktarılmış bir değerdir. Bazıları yazdıklarından çok daha fazlasını sohbetlerde şifahen anlatmış ve entelektüel silsilelerini bu aktardıklarıyla şekillendirmiştir. Zaten birçok entelektüel de entelektüel kişiliklerini ve donanımlarını belli sohbetlere devam ederek kurmuştur. Bu, aynı zamanda bir meşruiyet ve itibar kazandıran şekilde bir fikri ve manevi silsileye dahil olmak anlamına gelir.

Tek Parti döneminde hele açık kamusal alanın yokluğunda; "camilerde verilen vaazlar, okunan hutbeler ve namazlardan sonra yürütülen sohbetler"²⁴ muhafazakârlar arasında yine kolektif bilginin şekillenme ve yeniden üretilme yordamlarıdır. Nurculuğun taşrada çoğunlukla halk tabakaları arasında genişleyen ağları bir yana; özellikle sohbetlerine İstanbul'un yüksek entelektüel sermayeye sahip eğitilmiş dindar seçkinlerinin devam ettiği ve İskenderpaşa cemaatini Zeyrek'te camisinde böylece inşa edecek Abdülaziz Bekkine bir çekim merkezi haline gelirken bu çevre bir fikri mahfil olarak tam şifahi ağ işlevi görecektir.²⁵

Yine Beyazıt-Laleli-Şehzadebaşı üçgenindeki kahvelerde; "açıkça muhalefet de edemedikleri büyük inkılaplar yaşanırken, hadiselerin önüne geçememekten kaynaklanan bezginlik" içindeki Esafil-i Şark entelektüelleri otururlar. Küllük, Darüttalim, Meserret belli başlı olanlarıdır: "Tek Parti devrinde söylenmesi tehlikeli olan fikirler, birbirlerine güvenen insanların bir araya geldikleri kahve ve ev sohbetlerinde seslendirilmiştir. Unutulmaması istenen gerçekler, bu sohbetlerde şekillendirilmiştir...sessizliğe gömülen aydınlar...yazılı belge bırakmamak için özel bir gayret göstermiş, hatıralarını yazarken bile kendi kendilerine sansür uygulamışlar, ancak sohbetlerde çok güvendikleri insanlara bildiklerini anlatmışlardır."²⁶ Nitekim Genç Topçuzade Nurettin (Topçu), Fransa'da devlet bursuyla okurken İstanbul'da 1931 yılında evinde ağırladığı Tek Parti dönemi iktidarının sınırlarında çoğu Anadolucu ağın mensubu misafirlerinin sohbetine şahit olur. Yusuf Kemal (Tengirşenk), Hüseyin Avni (Ulaş), Remzi Oğuz (Arık) ve Mümtaz Turhan'ın da bulunduğu ortamda artık "tek parti, tek şef" sloganına dayanan Cumhuriyet Halk Fırkası'nın Millî Mücadele sonrası nasıl menfaatperestler tarafından ele geçirildiğini ve içten çürüdüğünü dinledikten sonra daha öte olarak neler konuşulduğuna dair detay vermez ancak defterine; "dışarıdan kimsenin bilmediği ve hiçbir vesikanın yazmadığı tarihin kalbinin gizli köşelerini, görür gibi oldum" notunu düşer.²⁷

Feridun Kandemir ve Cemal Kutay: İki Gizli Tarih Kayıtcısı ve Popüler Tarihçilik

Gizli Tarih'in erken bir örneği Cumhuriyet'in onuncu yılında beklenmedik bir polemikle açığa çıktı. Siirt mebusu Mahmut Bey (Soydan) sahibi ve başyazarı olduğu *Milliyet* gazetesinde "Ankaralının Defteri" ismiyle Millîci müstearıyla Millî Mücadele'ye dair bir

²⁴ Ertuğrul Meşe, *Mukaddesatçı Anti-Kemalizm: İslamcıların Atatürk ve Cumhuriyet Algılarının Sosyolojisi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023), 99.

²⁵ Saçıcı bilgi cemaatleri ve ağları için zengin bir birincil kaynak anlatı için bkz Necip Fazıl Kısakürek, *Babıali* (İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 1976).

²⁶ Beşir Ayvazoğlu, *Peyami* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2008), 84, 85.

²⁷ Mehmet Birgül, *İrade Hareket İsyân: Nurettin Topçu'nun Entelektüel Biyografisi 1* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 184.

yazı dizisi kaleme aldı.²⁸ Tefrika Ali Fuat Cebesoy ve benzer "gözden düşmüşleri" imalı ya da açık şekillerde hedef aldıktan sonra ithamlarda sıra artık Erenköy'deki köşkünde "Millî Emniyetin en becerikli elemanlarının" denetiminde inzivada yaşayan Kazım Karabekir'e gelince emekli komutan cevaben gazeteye bir dizi mektup yolladı. Mektuplardan altısı yayınlanırken yedincisi muzır olduğu gerekçesiyle yayınlanmadı. Karabekir, Millî Mücadele'nin başlangıcında rolünü küçültenlere ve hakir görenlere karşı kendisinin en başından itibaren Doğu'da bir örgütlenmeyi yönettiğini hatırlattı. Buna karşı ise birçok mebus ve gazeteci Karabekir'i küstahça böbürlenmekle suçladı. Böylece entelektüel kamuoyunda bir tartışma, aslında daha çok Karabekir'e yönelik bir linç, başladı. Geniş kamuoyu artık Karabekir'den herhangi bir cevabın gazetede çıkmamasından meseleyi anlarken, Paşa bir yandan da Millî Mücadele'yi kendi zaviyesinden anlattığı kitabı basım için matbaaya gönderdi. Ancak matbaada basılan kitap formları toplatılarak Çağaloğlu'nda bir hamamda yakıldı. "Polis Müdür Fehmi'nin kumandasında yüz küsur polis" ise Kazım Karabekir'in konağını sabahın dört buçuğunda basarak kitabın muhtemel nüsha ve el yazması halini ve benzeri yazılı ne var ne yoksa bulmak ve el koymak üzere konağın altını üstüne getirdi. Karabekir'in *Milliyet*'e cevapları ve yürüttüğü sert polemikler CHP'yi, bu tartışmaların kamuoyunda ne derece etki yarattığına dair taşra teşkilatlarından rapor istemeye yönlendirdi. Teşkilatlardan gelen raporlar parti açısından olumluydu. Tartışma, kamuoyunda endişe edildiği kadar ilgi uyandırmamış, basılan mektuplar *Milliyet* gazetesinin satışlarını ancak çok az arttırmıştır.²⁹ Oluşturulmuş bir resmi anlatıya bir alternatif tarihyazımsal müdahale çabası böylece gömülmüş oldu.

Karabekir Atatürk'ün ölümünden sonra İnönü tarafından, Atatürk'ü tartışmaya açmaması şartıyla tekrar siyasi hayata dahil edildi.³⁰ Hatta akabinde meclis başkanı yapılarak taltif edildi. 1948'de öldüğünde meclis başkanıydı. Ancak bu siyasi rehabilitasyonuna ve kendisinin Atatürk'e ve Kemalist rejime açıktan saygıda kusur etmemesine karşın Karabekir resmi anlatıya muhalefetin en önde gelen simgelerinden biri olacaktır. Bu esasen kolaylık sağlamasındandır. Karabekir gibi itibarı ve Millî Mücadele'deki rolü yadsınamaz kudretli bir komutan, güçlü bir paravan sağlamaktadır. Zira okurlar Karabekir'in sahiplenilişinde, Millî Mücadele'deki öncülük tartışmalarının aslında daha büyük "saklanan tarih" in ön gösterimi ve şifreli ifadesi olduğunu kavramaktaydı. Karabekir sadece Millî Mücadele'nin resmi anlatısına sınırlı bir meydan okuma sunuyordu. Ancak okurlar izin verilen bu alan ve kısıtlardan fazlasını anlıyordu.

Karabekir'in hatıratından bazı parçalar on yılı aşkın bir zaman sonra Cemal Kutay'ın (Kutay ve dergisi için aşağıya bakınız) *Millet* dergisinde basıldı. Akabinde Kazım Karabekir'in *İstiklal Harbinin Esasları* kitabının nihayet paşanın ölümünden üç yıl sonra iktidarın değişmesiyle 1951 yılında tabı ve neşri Sinan Matbaası kaydıyla gerçekleşti. Kitabın girişine "hakikat bir nurdur" notu düşülmüştü: "Sen de ey şarkın evladı! Bu yoldan dönme, döndürme!/ Hakikat nurunu patlat! Onu gafletle söndürme!" Milliyetçi-mu-

²⁸ Tefrikanın kitaplaşmış hali için bakınız, Mahmut Soydan, *Ankaralı'nın Defteri* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007).

²⁹ Erol Evcin, "Kazım Karabekir Paşa'nın Basında Neşredilen Tarihi Mektupları ve Bunların Kamuoyundaki Yansımaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* 87 (Kasım 2013): 1-66.

³⁰ Kazım Karabekir Atatürk'ün ölümünün ardından sol-muhafız Tan gazetesine bir seri röportaj vererek kendi tarihsel doğrusunu ortaya koymaya girişmiştir. Ancak gelen sert tepkilerin ardından geri adım atarak yanlış anlaşıldığını söylemiş ve Atatürk'e hürmet hislerinin altını çizmiştir. Böylece 1938 fırsatını da geri tepmek durumunda kalmıştır. Seçkin Çelik, *İnönü Döneminde Kemalizm* (İstanbul: Kırmızıkeçi, 2021), 113.

hafazakâr yayıncı Tahsin Demiray bu kitabı 1960 yılında bastıktan sonra kitap mahkeme tarafından yasaklandı. Kitap ancak yeni bir mahkeme kararı sonrası serbestçe basılabildi.

Karabekir ve Gizli Tarih temasında öne çıkan bir sima, Türkiye’de popüler tarihçiliğin ve Gizli Tarih’in en önde gelen kalemlerinden Feridun Kandemir’dir (1895-1978). Konağının basılmasının ardından Kazım Karabekir genç gazeteci Feridun Kandemir’i çağırmış ve bu ibretlik durumu onunla paylaşmıştı. Kandemir daha sonra Karabekir’in Millî Mücadele kitabının yakılışının iç yüzünü yazdığı bir kitapla detaylı olarak tafsil etti.³¹ Babası Abdülhamid’in Şeref vapuruyla Trablusgarb’a gönderdiklerinden (Şeref sürgünleri) Ali Fahri Bey olan Kandemir çocukluğunu babasının yanında sürgün yerlerinde geçirdi. 1908 sonrası İstanbul’a dönen Kandemir St. Michel’i bitirdi. Millî Mücadele’den itibaren Ankara’da gazetecilik yapan Kandemir karşı-anlatının en önemli kayıt tutucularından ve aktarıcılarında biri oldu. Birçok toplu mektuplaşmayı ve hatıratı derleyen ve yayınlayan Kandemir birçok da telif kitap kaleme aldı. Ancak Kandemir’in Gizli Tarih’e esas katkısı tarih dergiciliğidir. Kandemir, *Dün ve Bugün*, *Yakın Tarihimiz* gibi neşrettiği birçok popüler tarih dergisiyle yakın tarihi kayıt altına aldı. Özellikle *Yakın Tarihimiz* dergisinde (daha sonra kitaplaştıracağı üzere) yayınladığı “Medine müdafii” Fahrettin Paşa’nın (Türkkan), Emrullah Nutku’nun, Fuat Balkan’ın, Kazım Özalp’ın, Cavit Bey’in anıları dikkate değerdir.³² Kandemir külliyyatında düzenli olarak Gizli Tarih’i ifşayı amaçladı. İzmir suikastı davasına ilişkin resmi anlatının iki yüzölçümünü ortaya sermeyi amaçlayan kitabı bunlardan biridir:

Tartışma gürültüsünün tek faidesi, Halk Fırkasına sığınmış olan eski ittihatçıları bu badireden kurtarmış olmasıdır; üst tarafı yani Halk Fırkası haricinde kalan ittihatçıları fırkaya sığınmış olanların müşterek oldukları günahı tek başlarına yüklenmek zorunda kalmışlardır...esasen İstiklal Mahkemesi de Halk Fırkasına mensup ittihatçıları dava mevzu olmaktan çıktıktan sonra kalanları dilediği gibi hırpalayıp mahkûm edebilmek için...kendini tamamen serbest saymıştır.³³

Kandemir diğer bir kitabında da Millî Mücadele’nin en başında Mustafa Kemal Paşa ile beraber kimlerin onun yanında ve mücadeleyi sırtladıklarını açığa çıkartmayı hedefledi. Kandemir’e göre durum o kadar vahimdir ki Millî Mücadele’nin başında kimlerin hazır bulunduğu bile saptanmış değildir. Kandemir önce “Atatürk’ün son günlerine kadar en yakınlarından biri olarak çevresinde bulunmak mazhariyetine ermiş olan bir sayın profesörümüzün” bir yazısında bu konuya dair bilgisizliğine dikkati çeker. Ardından “diğer bir yakın tarihçi olarak tanınan Sayın profesör de son yazılarından birinde” Bandırma Vapuru’ndan Mustafa Kemal’in Ankara’ya varışı arasındaki sürece dair fahiş hatalarını ve cehaletini ortaya koyar.³⁴ Kandemir’in buradaki kaygısı elbette tarihsel detayları

31 Feridun Kandemir, *Kazım Karabekir’in Yakılan Hatıraları Meselesinin İçyüzü* (İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964). 1950’lerde İzmir suikastı bahanesiyle idam edilenlere yönelik bir iade-i itibar çabası ve yarattığı gündem için bakınız, Ahmet Mehmetefendioğlu ve Cemal Necip Gürel, “İzmir Suikastı Mahkûmları için 1956 Yılında Yapılan bir İade-i İtibar Girişimi”, *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi* 25 (Güz 2012): 227-244.

32 Ali Birinci, “Bâbîâl’in Tarih Mecmuaları (1943- 1965)”, *Türk Yurdu* 132 (Ağustos 1998): 35-36.

33 Feridun Kandemir, *İzmir Suikastının İçyüzü* (İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1955), İkinci Cilt, 7-8.

34 Feridun Kandemir, *Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal: Arkadaşları ve Karşındakiler* (İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964), 3-4.

hakkaniyetli ve titiz şekilde saptamaktan oldukça başkadır. Çoğu Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası deneyiminin ardından İstiklal Mahkemeleri marifetiyle tasfiye edilmiş bu paşaların iade-i itibarını ve kahramanlıklarını tescil ettirmek ve orada kalmayarak; "sahte kahramanların" itibarını yerle yeksan etmektir. Necip Fazıl Kısakürek'in İslami kesimde popülerlik kazanan "sahte kahramanlar" tabiri, Millî Mücadele'nin hakiki ve imanlı kolektif kahramanlarının hakkını gasp etmekle itham ettiği Atatürk ve İnönü'ye göndermedir. Ancak Kandemir için söz konusu muhatap sadece Ankara'ya sonradan gelmiş ve bu paşaların tasfiyesi üzerine "İkinci Adamlık" kariyerine başlayabilmek için 1970'lere kadar Türkiye siyasetinin en güçlü ve tartışmalı sınırlarından olagelecek İsmet İnönü'dür. Kandemir *Millî Şef Masalı* kitabında ise "Paşam Millî Mücadele'ye inanamamak haddi zatında bir suç değildir" hatırlatması yaptıktan sonra o dönemler birçok aklı başında vatansızın Millî Mücadele'ye mesafeli olduğu halde sonrasında yanlışlıklarını samimiyetle itiraf ettiklerini kaydeder. Oysaki İnönü hak etmediği bir Millî Mücadele kahramanlığı itibarını gasp etmiştir: "Sayın İnönü bunları inkâr edebilir mi?" Kandemir'e göre uyardığı İnönü inkarında ısrar ederse tarih bunu kaydedecek ve beldelini ödetecektir: "Türk Milletine karşı olan bu vazifenizi yerine getirmelisiniz. Yoksa, zaten elinden kurtulamayacağınız TARİH, sizi ne biçim hizaya getireceğini de ötesini de elbette ve mutlaka bilecektir."³⁵

Kandemir anti-İnönü ve utangaç anti-Atatürk literatürün çok sarılacağı diğer bir tarihi simanın daha ısrarla peşinde koşar. Hatıralarını derlemek için Rauf Orbay'ı daha 1944'te Londra büyükelçiliğinden ayrılışından itibaren dürter. Orbay katıyetle böyle bir şey düşünmediğini söyleyince Kandemir isyan eder: "Fakat bey efendi, siz bunu yapmazsanız, yakın tarihimizin bir çok önemli olayları karanlıkta kalacak, bilinmeyecektir."³⁶ Orbay ileri yaşında bu talebe olumlu cevap verir ve Kandemir'in derlediği hatıraları Orbay'ın 1964'te ölümünün ertesinde basılır. Kandemir'in Orbay'ın hatıralarına uygun gördüğü isim *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*'dir. "Söyleyemedikleri" okurlarının hayal gücüne bırakılmıştır. Gizem uyandırma her zaman etkin ve cezbedici bir Gizli Tarih stratejisidir.

Kandemir'in yanında diğer bir sağ Gizli Tarih kayıtcısı da Cemal Kutay'dır (1909-2006). Anadolu Ajansı ve farklı organlarda muhabirlik yapan Kutay'ın 1946 yılında çıkarmaya başladığı *Millet* dergisi esasen anti-İnönücü bir çizgiyi benimser. Kutay düzenli olarak, İnönü'nün şahsi emellerini gören Atatürk'ün onu sağlığında başbakanlıktan indirerek tasfiye ettiğini ancak ölümünün ardından İnönü'nün totaliter bir rejim kurduğunu iddia eder.³⁷ İnönü rejimi millet düşmanı, aşırı solcu, vatansız insanlarla dolmuştur. Buna karşı ise "millet" yekpare şekilde mücadele vermektedir: "1945-1950 arasında *Millet Mecmuası*'nı çıkarıyordum. Türkiye o zaman 15-16 milyondur. 22 bin 200 abonem vardı ve 60 bin baskı yapıyordum. Bugün Aktüel, Nokta, Tempo, hepsi birleşse olamaz."³⁸ Kutay 1950'de çıkarmaya başladığı *Tarih Sesleniyor* dergisinden başlayarak popüler bir tarihçi olur. Ancak Kutay için tarih güncel siyasi davanın bir uzamıdır. Özellikle, anılarını derlediklerinin anlattıklarına keyfince eklemeler yapmasıyla, hatta bazen ta-

³⁵ Feridun Kandemir, *İkinci Adam Masalı* (İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1968), 13.

³⁶ Feridun Kandemir, *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay* (İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1965), 15.

³⁷ Salhadin Gök, "Tek Parti İktidarında Basın Muhalefeti: Millet Dergisi Örneği", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 41 (2009): 351-384.

³⁸ "Atatürk Şamandı Dedim Kuleli Beni Ayakta Alkışladı", *Hürriyet*, 12 Aralık 1999.

mamen kendi yazmasıyla kötü nam kazanacaktır.³⁹ Kutay için gerçekte hikâye Hayden White'ı hayran bırakacak şekilde adeta ayırtırlamaz olmalıdır. Kutay'da tarih masalsıdır, gizem nesnesidir. Ancak bu onun son derece siyasi bir bağlamla yoğrulmuş olduğu gerçeğini gölgelemez.

Gizli Tarih Cemal Kutay'ın masalsı tarih ciltlerinin de her tarafına sinmiştir. Kutay, "ÖRTÜ'nün altındakilerden derlediği" iki ciltlik *Örtülü Tarihimiz*'e yazdığı önsöze "meçhullere itilmiş bakir hakikatlerden bir tutamcığımı da olsa aydınlığa çıkarabilmiş olma ümidiyle müteselli"⁴⁰ olduğu notuyla başlamaktadır. *Bilinmeyen Tarihimiz* ciltlerine başlarken de uyarıcılık görevini ikrar eder: "1974 Türkiyesinin temel buhranı fertçe, milletçe, devletçe HAFİZA YOKSUNLUĞU'dur. Ötekiler çareleri malum illetler. Ki hepsinin kaynağında geçmişin ibretlerine göz kapama eyyamcılığının gafleti, milli tarih şuurunu yitirmenin vebali yatar."⁴¹ Kutay "Bu yolun karıncasıyım" demektedir; "küçücük, adsız, unvansız, kürsüsüz bir karıncacığım."⁴² Yaptığı bir milli ödevdir: "Vatan ve hakikat hayrına görürsünüz elinden tutunuz. Okuyun ve okutunuz!"⁴³

Kandemir'de de, Kutay'da da Atatürk dokunulmazdır. Adı anılamayandır, çok yücededir. Siyaset sahasının dışındadır. Bu sebeple de hep saldırılan İsmet İnönü'dür. Dertleri "yanlış gidenlerdir"; oligarşidir. Halktan, millettten kopuk dar bir güç çevresidir. Nitekim Kandemir yakın dostu Recep Peker'in ağzından Ankara'da Millî Mücadele kazanılır kazanılmaz zenginleşmeleri, çürümleri birinci elden anlatır.⁴⁴ Ancak suçlu asla Atatürk değildir. Atatürk'e saygı o derecededir ki Kandemir, Karabekir'in yakılan eseri hakkındaki kitabında da Karabekir'in ve diğer paşaların (Ali Fuat ve Rauf) anlatımlarıyla Karabekir'le Atatürk'ün barışamamalarını dahi entrikalar çeviren üçüncü şahıslara ve Atatürk'ün yakın çevresine bağlamaktadır.⁴⁵ Açıktır ki bunlar da Gizli Tarih stratejileridir.

Türkiye'de popüler tarihçilik 1950'de demokrasiye geçişle hareketlendi. Otuz yıla yakın tek seslilik egemendi ve farklı sesler kapı aralıklarına, fısıltılara sıkışmıştı. 1950 ile beraber ardı ardına sağ-muhafazakâr eğilimli popüler tarih dergileri çıkmaya başladı. 1950'de bu fıryanın en erken iki örneğinden olan İbrahim Hakkı Konyalı ve Ahmet Niyazi Banoğlu'nun çıkardığı *Tarih Dünyası* dergisi amacını şu şekilde duyurmaktadır: "Tarih Dünyası bir gaye ile çıkıyor. Bu tek gaye bugüne kadar gizli kalmış birçok hakikatleri birçok kıymetleri Türk efkarına arz etmektir."⁴⁶ Bu tarih içeriğinin önemli bir kısmını jenerik olarak "Yakın Tarihimiz" olarak tanımlanan içeriğe dairdir. "Yakın Tarihimiz" kabaca II. Abdülhamid döneminden ama esas olarak 1908'den başlar. *Yakın Tarihimiz* tam olarak tarih değildir. Zira bugüne değer; çoğu aktörü ve tanığı hala hayattadır, en azından onları tanıyanlar hayattadır. Tarihle bugün arasında bir yerdedir. Gizem nes-

³⁹ Ali Birinci, "Tarihçilikte Meslek Ahlakı veya Ahlaksızlığın Tarihçiliği", *Muhafazakâr Düşünce* 2 (7), (Kış 2006): 104; Ayşegül Yılmaz, "Tarihsel Hatıratların Suistimaline Bir Örnek Cemal Kutay; Süleyman Tevfik'in Günlükleri", *Tarihyazını* 4 (1), (2022): 41-66.

⁴⁰ Cemal Kutay, *Örtülü Tarihimiz* (İstanbul: Dizerkonca Matbaası, 1975), 7.

⁴¹ Cemal Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz* (İstanbul: Dizerkonca Matbaası, 1974), 11.

⁴² Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz*, 13.

⁴³ Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz*, 13.

⁴⁴ Kandemir, *Millî Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal: Arkadaşları ve Karşısındakiler*.

⁴⁵ Kandemir, *Kazım Karabekir'in Yakılan Hatıraları Meselesinin İçyüzü*, 121-126.

⁴⁶ Ahmet Özcan, *Türkiye'de Popüler Tarihçilik (1908-1960)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011), 190.

nesidir. Aydınlatılmayı beklemektedir. Esasen "Yakın Tarih"e ilgi güncel siyasi pozisyonların yansımaları, onların projekte edilmesidir. Bu *Yakın Tarihimiz*, ileri yaşlarında hayattakilerin hafızalarına müracaatla belgelenecek, kayıt altına alınacaktır. Nitekim Feridun Kandemir, neşrettiği dergisinin yanı sıra bir seri kitap yayınladığı yayınevinin ismini de Yakın Tarihimiz koymuştur.

Bu tarzın en erken ve üretken örneği Ziya Şakir'in (1883-1956)⁴⁷ izindeki Feridun Kandemir ve Cemal Kutay gibi isimler, Demokrat Parti (DP) ile beraber sağın yakın tarih sesi oldular. Bu yamalı sağ anlatı, bir yandan Tek Parti rejimini (en azından Atatürk dönemini) Milli Mücadele'yi ve İttihatçılığı kendi meşrebinden sahiplenirken aynı zamanda Milli Mücadele'ye, II. Meşrutiyet dönemine, II. Abdülhamid dönemine kendi dokunuşunu verdi. Aslında bu sağ daha çok hatırası silikleştirilmiş ve Kemalist filtreden sansürlenmiş İttihatçılığın da artık masal ve Orta Çağ şövalye hikayesine dönüştürülmüş sesini ortaya koyuyor ve İttihatçılığın zulasından güç alıyordu. Bolca romanlaştırılmış üslupla anlatılan, dedikodu haline gelmiş ve Orta Çağ kahramanlık romanlarını andıran bu tür; İttihatçıların, "Necd çöllerinde" Teşkilat-ı Mahsusacıların, Milli Mücadelecilerin, kellesini davasına koyanların, bazen beyinsiz Abdülhamid paşalarının ve din adamlarının hikayeleridir. Doğruyla gerçek karışır. Sert gerçeklikler romanslaşır. Kemalist Şevket Süreyya Aydemir'in *Tek Adam* (1963-65), *İkinci Adam* (1966-68) ve *Enver Paşa* (1970-72) üçer ciltlik biyografileri Aydemir'in gençlik tutkusu olarak sarıldığı Turancılıktan aynı tutkuyla komünizme ve Kemalizme kayışının ruh hallerini yazılı tarih haline getirdiği bu romantik tarihin en popüler örnekleridir. Ancak Aydemir gibi Kemalist isimlerin ötesinde bu tür genelde sağın meşgalesidir. Zira sağ okur tabanı bu beklentiyi daha çok duymaktadır. Cemal Kutay'ın *Bilinmeyen Tarihimiz*, *Sisli Tarihimiz*, *Örtülü Tarihimiz* gibi isimler koyduğu cilt cilt kitap serilerinde gerçek hepten toz kırıntılarına döner.⁴⁸ Bu dönemde İttihatçı kuşak mensuplarının çoğu ileri yaşlarında hala hayattadır. Anılarını yazmasalar da otuz kırk yıl önce olmuş bitmişleri birinci elden dinlemek için ziyaretlerine gelenlerle sohbetlerinde kulaktan kulağa yöntemle sözlü bilgileri aktardılar. Böylece Tek Parti rejimi muhalifi bir kolektif hafızanın üretilmesinde, yaşatılmasında ve kapı aralarından kurtarılmasında kurucu rol oynadılar.

Cemal Kutay en çok yüz elliliklerden kendini aklama çabasındaki Eşref Sencer Kuşçubaşı'nın ihyasında rol oynadı. Polat Safi'ye göre onunla, "yoğun ve güçlü" ilişkisi o kadar esaslıdır ki; "T. E. Lawrence'ı tarihte bir yan karakter olmaktan çıkarıp ana karakter haline getiren yazar, seyyah ve yayıncı Lowell Jackson Thomas, Lawrence için ne ise Eşref için de Kutay odur."⁴⁹ Kutay için de Eşref ona saklı, gizli bir dünya açmıştır:

Meslek hayatımın duygularla örülü yılları 1951-1954 arasındır...Eşref Sencer Kuşçubaşı, otuz yıla yakın gurbetten sonra vatana dönmüştü. Beraberinde cephaneye hurçlarına doldurulmuş belgeler, fotoğraflar, bakir anılar ve yurt dışına geçirdiği çeyrek

⁴⁷ Kendi de İttihatçı hareketle temas etmiş Ziya Şakir (Soku) bu bağları neticesiyle II. Meşrutiyet devrinden itibaren gazetecilik yapmış, Cumhuriyet döneminde gazetelerdeki teftikalarla akıl almaz bir sözlü tarih külliyatı üretmiştir. Kendi ismi ve müstear isimlerle kitaplaşmış sayısız kitapla Yakın Tarihimiz içeriğinin en büyük kayıttısıdır.

⁴⁸ 1950 sonrası popüler tarihçilik için ayrıca bakınız; Doğan Gürpınar, "Double Discourses and Romantic Ottomanism: The Ottoman Empire as a 'Foreign Country'", *International Journal of Turkish Studies* 17(1-2) (2011): 39-63.

⁴⁹ Polat Safi, *Eşref: Kuşçubaşı'nın Alternatif Biyografisi* (İstanbul: Kronik, 2020), 32.

yüzyılı aşmış devrede yazdığı binlerce sahifelik hatıratı ile. Diyeceğim ki dünyanın sınırları genişlemişti: Ömrümü adadığım mesleğimde, hakikatleri bulma çabamın önünde sır perdeleri bir bir açılıyordu... çöküşünden elli yıl öncesine kadar, hudutları zerinde hala güneşin batmadığı o koskoca imparatorluğun olayları içinde yaşamış bu emektarın asıl korkusu, yeni nesli büsbütün boşlukta bırakmış olma günahıydı.⁵⁰

1960-80 Dönemi Belli Başlı Gizli Tarih Temaları: Masonlar, Yahudiler, Lozan

Demokrat Parti'nin iktidara gelişi sağ kesimde büyük bir heyecan dalgası ve beklenti yarattı. Ancak Demokrat Parti kontrol edemeyeceğinden endişelendiği bu yükselen dalgadan çekindi. Demokrasiye geçişte devamlılığı tesis etmek için netameli bir çabaya girerek iktidar değişiminin hemen ardından özgüven kazanan kendinin daha sağında kalan hareketleri, özellikle Ahmet Emin Yalman'a suikast teşebbüsünün ardından kısıtladı. Necip Fazıl Kısakürek'in *Büyük Doğu* dergisinde hedef göstermesinin ardından ("Bu adamın boynuna kement atacak bir iman sahibi çıkmayacak mı?") 1952 yılında Yalman, Malatya'da suikasta uğramıştı. Suikast teşebbüsünün ardından Kısakürek dahil birçok mukaddesatçı göz altına alındı. Bu taşkın sağın çekim merkezi Türk Milliyetçiler Derneği, 1953'te kapatılırken başta derneğin başkanlığına getirilen Sait Bilgiç olmak üzere sağcı hareketler ve Nurculukla bağlantılı milletvekilleri partiden ihraç edildi.⁵¹ Elbette parti içindeki (asıl gücünü 1960'larda toplayacak) milliyetçi-muhafazakâr taşranın ve temsilcilerinin bundan sonra da süregidecek etkinliği küçümsenemeyecek olsa da böylece geçiş rejimi başarıyla tesis ediliverdi. Milliyetçi-muhafazakâr kamusal entelektüeller ise, otuz yıllık sükûtun ardından nihayet seslerini duyurma ve yazılı kayda geçirme şansına kavuşmanın heyecanını duysalar da ancak geriden geldiler. Kuşkusuz Necip Fazıl Kısakürek bu meydan okuyuşun, "hakiki tarih"i düşmanlarının gözüne sokan ilk ve en gür sesiydi. Şairin İslami cenahtaki kültürü bu öncü cesaretine ve tarihi geri istemesine dayanır. Cumhuriyet'in karşı-anlatısının ilk sesi olarak CHP içindeki sağ-muhafazakâr nüvelerle iç içe olarak yayına başlayan Kısakürek'in *Büyük Doğu* dergisi, "Lozan ihanetinden" "son dönem din mazlumlarının" acıklı hikayelerine, sözel aktarımları ve rivayet ağlarını büyük ölçüde yazıya döktü.

Bu bakımdan sağın sesinin daha gür duyulması 27 Mayıs sonrasıdır. Paradoksal şekilde 1961 Anayasası yayıncılık imkanlarını sağ için de genişletiyordu. Ötesinde 27 Mayıs'a karşıt sağın "müfritleri" kendilerini Menderes, Bayar gibi desteğine muhtaç oldukları devlet seçkinlerinin aracılığı olmadan ifade edebilmeye başladılar ki Adalet Partisi bu bakımdan selefi Demokrat Parti'den gücün teşkilatlara daha fazla yayıldığı ve üst denetimin daha zayıf olduğu bir nitelikteydi. Bu ise siyasetin kitleselleşmesinin bir sonucuydu. Bu zaman aralığında yayıncılık daha hareketlendi. İsmail Dayı'nın (1926-2008) sahibi olduğu Yağmur Yayınları sağın seçkinlerinin kitaplarını basarak dönemin şekillenen sağ külliyatında önemli bir rol üstlendi.⁵² Kazım Karabekir'in külliyatını da yayınlayan yayınevi, Masonları özellikle gündemleştirdi. Bir tarihsel vesika olarak Türkiye Mason Locası'nın kendi açık kayıtlarından ve yayınlarından mason listelerini

⁵⁰ Kutay, *Bilinmeyen Tarihimiz*, c. 2, 9.

⁵¹ Milliyetçiler Derneği için bkz. Murat Kılıç, "Allah, Vatan, Soy, Milli Mukaddesat": *Türk Milliyetçiler Derneği (1951-1953)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

⁵² Zeynep Bursa, "La Foyer des intellectuels. Sociohistoire d'un club d'influence de droite dans la Turquie du XXe siècle" (yayınlanmamış doktora tezi, EHESS, 2020), 239-241.

bir kitap olarak yayınladı: "Bu kitap bir heyet tarafından hazırlanmıştır. Şimdiye kadar Türkiye'de bu konuda çıkan bütün kitap, mecmua, broşür ve gazete makaleleri elden geçirilmiş, isimler, masonlar arasındaki yazışmalardan, daha önce bu konuda yapılan kitap ve gazete yayınlarından derlenmiştir."⁵³ Ülkeyi 1908'den itibaren masonların yönettiği yaygın bir tema olarak 1960'larda sistematik olarak değildi. Bu yayıncılık aynı zamanda sahil bir yakın geçmişi yerli yerine oturtma misyonunun saç ayaklarından biridir. Bir başka yayınevi kitaplarının ortak takdimini bu minvalde yapar: "Asırlık tahribatların sonunda ortaya çıkan ve yarım asır kadar süren İslam düşmanlığı devrinden sonra nihayet, yurdumuz, kitleleşmeye başlayan Müslüman münevver zümreye kavuşmuştur."⁵⁴

1960'lı yıllarda, Süleyman Demirel'in Adalet Partisi başkanlığına adaylığını koyması ve partinin milliyetçi-muhafazakâr kanadının adayı Sadettin Bilgiç'e karşı kazanmasının ardından partiden kopuşları da tetikleyen Demirel'in masonluğu meselesi sağda ciddi bir tartışma gündemi ve kırılma yarattı. Masonlar 1960'ların Gizli Tarih'inin ana öznesidir. On yılın önde gelen sağ yazarlarını basan Yağmur Yayınları'nın Türkiye'de masonları isim isim listeleyen ve belgeleyen ve bir komisyon tarafından yazıldığı duyurulan bir nevi referans kitabının "Bir Başvekil İmal Etmek" kısmı, "uzun vadeli gayeler için dikkatli ve sessiz ilerleyen" Türkiye masonluğunun Demirel'in önlenemez yükselişini nasıl planladığını ortaya konma iddiasındadır.⁵⁵ Tam bu dönemde farklı dalgalarda AP'den kopanlar için Demirel'in şahsında AP, kozmopolit-mason ve Batıcı büyük burjuvazinin ve tekeli kapitalizmin partisidir. Tüm bu kompo teorilerinin ortak ana omurgası, masum ve pak (ve elbette Müslüman) Türklük üzerinde yabancı ve suni unsurların dış odaklara ve finansal güce dayanarak kurdukları tahakkümdür.

Bu dönemde yükselen sol, zaten İslami sağ gözünde iktisadi bir doktrinle değil kozmopolitik, masonluk ve Siyonizm'le özdeşdir. Mehmet Şevket Eygi, Kanlı Pazar (16 Şubat 1969) öncesi okuyucularını "Müslüman kardeşlerim Türkiye'de komünizm, masonluk, Siyonizm ve deccalizm yıkılmalıdır" diyerek sol protestoculara tepki göstermeye çağırmaktadır. Öyle ki bu tahayyüle göre tüm yabancı ideolojiler, tıpkı *Siyon Bilgeleri Protokolü*'nde ifade edildiği üzere, Yahudiliğin kamuflajından ve stratejik araçlarından ibarettir. Nurettin Topçu da "yeryüzünü domuzlar gibi sömüren Yahudi"⁵⁶yi "ne hukuki ne ahlaki varlığı olmayan bir bezirgân... büyük pazarların dolandırıcısı"⁵⁶ olarak tanımlarken dönemin yeni yükselen sağcılığının manevi evrenini ortaya koyar.

Rıza Nur'un Türkiye Gizli Tarihi türünün şahikası olan hatıratı tam bu aralıkta açığa çıktı. Yazarın ölümünden sonra yayınlanmak üzere British Museum'a teslim ettiği elyazmasını Türkiye kamuoyuna tanıtan ona British Museum'da denk gelen Cavit Orhan Tütengil'dir. Bu tuhaf metin ve Atatürk'e dair ithamları şaşkınlıkla okuyan Tütengil metne ve Rıza Nur'a dair kısa bir kitap kaleme aldı.⁵⁷ Dosya British Museum'a 1935'te teslim edilmiştir ve okurların kullanıma 1960'ta açılması kaydı vardır. Kitabın basımı ise nihayet 1967 yılında Kadir Mısıroğlu tarafından gerçekleştirildi. Önsözünde Mı-

⁵³ *Masonluk ve Masonlar; İsimler, Belgeler* (İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1968), 3.

⁵⁴ "Başlarken", M. Ertuğrul Düzdağ, *Türkiye'de İslam ve Irkçılık Meselesi* (İstanbul: Cihat Yayınevi, 1976), 7.

⁵⁵ *Masonluk ve Masonlar; İsimler, Belgeler*, 56-62.

⁵⁶ Aktaran Süleyman Seyfi Ögün, *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992), 120

⁵⁷ Cavit Orhan Tütengil, *Dr. Rıza Nur Üzerine* (İstanbul: Türkiye Kitabevi, 1965).

sıroğlu; “Rıza Nur, Mustafa Kemal’e dair, umumiyetle alışılmış olandan farklı bir görüş ortaya koymaktadır. Fakat böyle bir hatıratıta asıl olan, şahsi duygu ve düşünceler değil, müşahedelerdir. Eğer hatırat sahibi, müşahedelerinde hakikata sadık kalıyorsa, mesele yoktur. Çünkü istikbalin tarihçisine malzeme olacak hususlar, işte bu müşahedelerdir”⁵⁸ notuyla tarafsızlık edasıyla Rıza Nur’u tam bir otorite göstermeden, onu meşru ve sözüne dikkat edilmesi gereken bir şahit kılmaktadır.

Rıza Nur’un hatıratı basımıyla aranıp da bulunamayacak kıymette bir Karşı-Nutuk özelliği kazandı. Atatürk’e mahcup, utangaç, dolaylı değil doğrudan, müdanasız ve galiz saldırısı metnin biricikliğini, dolayısıyla kült niteliğini besledi. Rıza Nur bir İslamcı değil açık sözlü bir ırkçıdır. Din karşıtlığı ve Türkçülüğü muhafazakâr okuyucu için çok noktada tevil edilemezdir. Ancak tüm bunlar eserin temel bir anti-Kemalist metin olduğu gerçeğini değiştirmez. Metin mükemmel ve en saf halde bir Gizli Tarih anlatıdır.⁵⁹ En çok bu kitapla özdeşleşen ama sağın Cumhuriyet tarihine dair metinlerinde bazen aşıktan, çoğu zaman kapalı şekilde işlenen Atatürk’ün içki sofraları ve buradaki sefahat, cinsel hayatı, eşcinsellik anlatıları tam olarak erken modern Avrupa Gizli Tarih külliyatının cinsel ve sefih hayatlarla siyasi kokuşmuşluğu bütünleştirme edebi stratejisinin karşılığıdır.

Kadir Mısıroğlu (1933-2019), Mustafa Müftüoğlu (1925-), Ertuğrul Düzdağ (1941-) gibi isimler 1960’ların ikinci yarısından itibaren kendilerini hakiki, saklanan tarihi ortaya koymaya vakfettiler. Mustafa Müftüoğlu 1975 yılında gazetelerde yazdıklarını, konferansta söylediklerini daha sistematik hale getirerek *Yalan Söyleyen Tarih Utansın* on iki ciltlik serisine başladı. Ancak aynı hikaye anlatıcı üslup, elli-yüz yıl öncesinin ikili diyaloglarına birinci elden şahit olmuş şekilde aktarımlar, bol nida ve ünlemler ciltlere hakimdir. Külliyat modern Türkiye tarihini tamamen Masonların, Yahudilerin, bölüklerinden kandırılmış İttihatçıların, Batılı güçlerin bir komplosu olarak ele alır. Bu ihanetleri hakaretimiz sıfat ve ifadelerle (melun, sergerde, gafil, cüce) belgeler:

Günlük yazılarımda pek sık kullandığım ‘Yalan söyleyen tarih’ tabiri dolayısıyla okuyucularımdan mektuplar alıyor, konferanslarımda suallere muhatap oluyorum. Soruyorlar: ‘Tarih yalan söyler mi?’...Esefle kaydetmek mecburiyetindeyiz ki, bugün tarih adına yazılanların -pek azı hariç- cümlesinin gerçek tarihle alakası yoktur..Bu korkunç hak ve hakikat kalpazanlığı karşısında biz, şu kitabımızla bazı tarihi olaylara ışık tutarak yalan söyleyen tarihi utandırmaya çalıştık.⁶⁰

Yaygın bir Gizli Tarih teması olan Lozan’a dair metinlerde de Gizli Tarih’in tüm edebi stratejileri ve temaları tüketilir. Başka çalışmalarda kapsamlı ele alınmış bu mevzuya bu açıdan yaklaşılacak ve kısaca bir örnek olay olarak değinilecektir. Kuşkusuz, Lozan’ın Gizli Tarihi’nin kurucu metni Kısakürek’e aittir. Lozan’ı bir ihanet olarak sunan temel kült eser ise Kadir Mısıroğlu’nun ilk cildi 1965’te yayımlanan *Lozan: Zafer mi? Hezimet mi?* eseridir. Mısıroğlu sahte Lozan kahramanı gördüğü İnönü ve hizbinin Lozan’ı “kibir ve tasallut vesilesi” kıldığından ve “sultani bir eda ile böbürlendiğini” söy-

58 “Takdim”, Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım* (İstanbul: Altındağ Kitabevi, 1967), c. 1, 6.

59 Hüllya Adak, “Who is Afraid of Dr. Rıza Nur’s Autobiography?”, *Autobiographical Themes in Turkish Literature: Theoretical and Comparative Perspectives*, yay. haz. Olcay Akyıldız, Halim Kara, Borte Sagaster (Würzburg: Ergon Verlag, 2007), 125-141.

60 Mustafa Müftüoğlu, *Yalan Söyleyen Tarih Utansın* (İstanbul: Çile Yayınları, 1975), 7.

lemektedir. Oysaki her şey; "yıllarca bayram nutuklarının uslubu ile yürütülen sistemli bir propagandadan" ibarettir ve böylece; "memleket çocuklarına Lozanda uğradığımız kayıplar unutturulmuştur."⁶¹ Halihazırdaki (1965) Kıbrıs sorunu "bu muahadenamenin yaldızlı edebiyatına karşı milletçe beslediğimiz şüpheyi derinleştirmektedir." Mısıroğlu'na göre Lozan; "Millî Mücadele gibi dasitani bir zaferle rağmen bu kırıkları yanlış kaynatan bir tedavi olmuştur." Gizli Tarih metaanlatısına uygun olarak Mısıroğlu da Lozan mitini yıkmaktadır.

Lozan, bu anlaşmaya bir kutsiyet atfeden "resmi tarih"e karşı "gizlenen tarih" ekolünün en yaygın temalarından biri olarak "gizli maddeleriyle" bir ihanet belgesine dönüştürülür. Lozan'ın gizli maddelerine ilk referans ise Mısıroğlu ya da Kısakürek'e ait değildir. Van'ın önde gelenlerinden Arvasi ailesinin mensubu olarak 1923'ten 1950'ye kadar CHP milletvekili olmakla beraber masonluk ve Yahudi karşıtlığıyla 1950 sonrası sağ kesime seslenen ve Necip Fazıl başta olmak üzere birçoklarını İslam'a ihtida ettirmiş Nakşi şeyh Abdülhakim Arvasi'nin yeğeni olan İbrahim Arvas'ın bu dosyayı açmasıyla dır. Türkiye Siyonizmle Mücadele Derneği'ni de kurmuş Kemal Fedai Coşkun'ın çıkardığı *Fedai* dergisinde yayınlanan "Lozan Muahadesinin Gizli Tarafları" yazısında Arvas, Hüseyin Cahit Yalçın'dan güya aktarır ki; "bu millet, Lozan muahadesinin acılarını otuz sene sonra tadacaktır."⁶² Arvas'a göre bunlar göstermektedir ki; "Lozan muahadesinin iki yüzü vardır. Birincisi millet meclisine sunulan, açtıktaki muahadedir. İkincisi, gizli olan Lozan muahadesidir." Nitekim Arvas'a göre İngiliz heyet-i murahhasa reisi Lord Curzon önce anlaşmanın içeriğinden dolayı Lordlar Kamarası'nda yuhalanır, protesto edilir. Ancak Lord Curzon asıl mevzuğu izah ettikçe bu sefer coşkulu alkışlarla selamlanır. Arvas hatıralarında da gizli Lozan meselesini daha da açar, detaylandırır. Nitekim hatıraların ismi de Gizli Tarih anlatısını ortaya koyar: *Tarihi Hakikatler*.⁶³ Bu gizli maddeler esasen Türklüğün İslam'la bağıni kopartarak onu maneviyatsız, dolayısıyla Batı saldırganlığına karşı savunmasız bırakmanın, hatta içinden çürütmenin dikte ettirilmiş eylem planıdır.⁶⁴ Daha sonra bu "gizli maddeler" teranesi "gizli bir antlaşma ile İsmet Paşa'nın İngilizlere Hilafeti kaldırma sözü verdiğini" ileri süren Abdurrahman Dilipak'tan⁶⁵ "İsmet İnönü'nün], Müslüman kimliğimizden uzaklaşma telkininin Lozan'da yapıldığını itiraf et[tiğini]" gösteren, "peki ya o Truva Atı Lozan ise" diye soran,⁶⁶ Mısırı resmi olarak Lozan'da kaybettiğimizi vurgulayan⁶⁷ ve genel yayın yönetmenliğini yürüttüğü *Derin Tarih* dergisinin 2012 ve 2013'ün Temmuz sayılarında tabuları yıkma iddiasıyla Lozan özel dosyaları hazırlayan Mustafa Armağan'a⁶⁸ birçok ismin repertu-

61 Kadir Mısıroğlu, *Lozan: Zafer mi Hezimet mi?* (İstanbul: Sebil Yayınları, 1965), 5.

62 İbrahim Arvas, "Lozan Muahadesinin Gizli Tarafları", *Fedai* 34 (3), (Eylül 1966): 20.

63 İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)* (Ankara: Dünya Kitabevi, 1964).

64 Lozan'da doğrudan gündeme gelmemiş Hilafet meselesine dair bazı değiniler için bkz. Ali Satan, *Hilafeliğin Kaldırılması* (İstanbul: Gökkuşbu, 2008), 179-186; Nürullah Ardıç, *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century* (London; New York: Routledge, 2012), 290-291.

65 Abdurrahman Dilipak, *Cumhuriyete Giden Yol* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1991), 331-336.

66 Mustafa Armağan, "Lozan'da Neler Döndü?", *Derin Tarih* 16, (Temmuz 2013):16, 69.

67 Mustafa Armağan, *Cumhuriyet Efsaneleri* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 217-218.

68 Armağan, *Cumhuriyet Efsaneleri*, 209-222; Mustafa Armağan, *Satılık İmparatorluk* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013); Mustafa Armağan, "Hilafet'in Kaldırılmasını İngilizler mi İstedi?", *Zaman*, 4 Mart 2012; Mustafa Armağan, "Lozan'ın Gizli Maddeleri", *Zaman*, 29 Temmuz 2012; Mustafa Armağan, "Lozan'da Neler Döndü?", *Derin Tarih* 16 (Temmuz 2013): 66-69. Aynı anlatının hemen hemen cümlesi cümlesine tekrarı sayısız örneklerinden güncel bir tanesi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı'nın Çöküşü* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014), 114-116.

arında baş köşede olacaktır. Ancak en çok da Arvas'ın hatıratının tefrika edilmeyen kısımlarını yayına hazırlayan ve kitaplaştıran Mehmet Şevki Eygi bu meseleyi sürekli gündemde tutacaktır. Bununla beraber aslen bir soyutlama anlatısı olarak doğan bu "gizli maddeler" in ne olduğu giderek daha somut ve alakasız hallere bürünecek, zaman içinde farklı farklı şekillerde doldurulacaktır. Lozan'a dair bu işfaatin kaynağı Lozan'ın Kemalist tarihyazımı için Cumhuriyet'in kurucu temeli olmasından kaynaklanır. Kemalizm nasıl bir ulusal metaanlatıya dayanıyorsa İslamcılık da bir karşı-anlatıya dayalıdır. Kemalizmin milli anlatısının tam zıddına çevrilmesine dayalı bu karşı-anlatı Lozan'dan Cumhuriyet'in ilanına kendi anlatısını tam tersten kurgular. Nasıl ki bir anlatı için Lozan bir dirilişin kuruluş efsanesi/belgesidir; antitezi için ise bir manevi ve "gizlenen" esaretin.

Sonuç Yerine: 1980'den sonra Gizli Tarih'in Evrimi

Her ne kadar makalenin son kısmı Lozan gibi daraltılmış Gizli Tarih temalarına hasredilse de bu makale farklı içeriklerin tekrar eden Gizli Tarih vurgularına yoğunlaştı. Görüldüğü gibi Cumhuriyet'e dair sağın metaanlatısının edebi biçimi ve kalıbı 17. yüzyıl Avrupa'sındaki metinlerle örtüşür. Siyasal hasımların mahrem hayatları gözler önüne serilerek ahlaki düşüklükleri işfa edilir. Siyasal alanla mahrem alan arasında herhangi bir ayırım gözetilmediği gibi her ikisi birbirlerinin aynaları görülür. Masalsıdırlar. Bol gizem ve kompo vardır. Hâkim bir metaanlatıya cüretkarca meydan okuma iddiası vardır. Bunlar ise pekâlâ aslında sözel bir kültürün yazılı kültüre dönüşmüş halidir.

Gizli Tarih 1980 sonrası yeni biçimlere girdi. Örneğin "Cumhuriyetin ilk faili meçhulü" olarak Gizli Tarih anlatılarında sıkça anılan Trabzon mebusu Ali Şükrü Bey cinayeti temasının serencamı bu minvaldedir. Kadir Mısıroğlu *Lozan: Zafer mi Hezimet mi?*⁶⁹ kitabını "Ali Şükrü Bey'in necip hatırasına" adanmıştı. Öncesinde ise Feridun Kandemir biraz da macera ve gerilim (suspence) içerdiğinden Cumhuriyet döneminde "dargınlıklar" ve "siyasi suikastlere" dair bir kitap serisi kaleme alırken⁷⁰ elbette Ali Şükrü Bey cinayetini de ihmal etmemişti. Popüler tarih kanonunda meselenin bam teli olarak bu cinayet yaygınca hatırlatılan bir gündem olageldi. 1990'larda ise özellikle İkinci Grup'a dair doktora tezinden kitabıyla "İkinci Cumhuriyet'in tarihsel kökenleri" tartışmasında çokça adı anılan Ahmet Demirel'in konu hakkındaki çalışması "Cumhuriyetin ilk faili meçhulü" olarak Ali Şükrü Bey'i ve öldürülüşünü ana akım ve sol kamuoyuna da tanıttacaktır.⁷¹ Ancak bu cinayet sağ için hep yoğun duygusal anlam ve açıktan ifade edilemeyen imalar taşımıştır.

1990 dönümü Türkiye'de milliyetçi-muhafazakârlığın artık savunmada ve korunaksız kaldığı bir zaman dilimiydi. İslamcılık ise milliyetçi-muhafazakârlığın gerileyişinden boşalan havzaya oturmaya niyetlendi. Ancak onun da kendini zamana uydurması ve meşruiyet kazanması gerekiyordu. Soldan yükselen revizyonist tarihyazımı modern Türkiye tarihini yeni bir okumaya tabii tutuyor; Türkiye modernleşmesini ilerililik-gericilik ekseninden çıkartırken bir yandan da Türkiye modernleşmesinin otokratik do-

⁶⁹ Mısıroğlu, *Lozan: Zafer mi Hezimet mi?*

⁷⁰ Feridun Kandemir, *Siyasi Dargınlıklar* (6 cilt) (İstanbul: Ekicigil Yayınları, 1955).

⁷¹ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994); Ahmet Demirel, *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1996).

ğasına dikkati çekiyordu.⁷⁰ Bu etkileşimler ağında Gizli Tarih metaanlatısı tarihsel revizyonizmle uyuşturulabilir, ona benzetilebilir hale gelecektir. Mustafa Armağan gibi isimler bu geleneği 1990'larda sürdürürken kısmen modifiye edecektir. Gizli tarih anlatısı sol ve liberal tarihçilerin revizyonist tarihyazımı biçimine sindirilerek sterilize edilecek ve böylece sağ mahfillerin ötesine bu şekilde kamufler halde taşınacaktır. Bununla beraber bu bir fırsatçı yanaşmadan çok sağ tarihyazımının referanslarının bu revizyonist tarihyazımına uyarlanmasıdır.⁷¹ Elbette en temel fark sol-liberal revizyonist tarihyazımının kadir-i mutlak devlete karşı dışlananlar/kenardakiler ikiliği kurmasına karşın sağ Gizli Tarih'in tezadının milletle milletin iradesini gasp edenler arasında olmasıdır. Ancak bu yanaşma pekâlâ sağın kendi dinamiklerinden türemiştir. Nitekim anti-Kemalist ittifak dağıldığında kısmen aslına rücu edecek; ancak bir yandan da dönüşmeye devam ederek önemli ölçüde ABD sağ kökenli yeni komplocu literatürden beslenerek yeni açılımlar sağlayacaktır. Etkileşimler süregitmektedir.

72 1990'larda yükselen bu revizyonist anlatıya dair bakınız; Nuray Mert, "Cumhuriyet Tarihini Yeniden Okumak", *Doğu Batı* 47, (2008): 123-138; Doğan Gürpınar, *Dünya Veda: Türkiye'de Liberalizm ve Demokrasi (1980-2010)* (İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013). Daha yakın bir çalışma için bakınız, İlker Aytürk ve Berk Esen, *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022).

73 Bu anlatı biçiminin sağ-revizyonizm olarak incelenmesi için bakınız, Doğan Gürpınar, "Sağ-Revizyonizm: Mustafa Armağan, *Derin Tarih* ve Bir Melez Söylemin İcadı", *Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik: Kavramlar ve Pratikler*, yay. haz. Doğan Gürpınar ve Ümit Kurt (Ankara: Heretik Yayınları, 2018), 199-230.

KAYNAKÇA

- Adak, Hülya. "Who is Afraid of Dr. Rıza Nur's Autobiography?", *Autobiographical Themes in Turkish Literature: Theoretical and Comparative Perspectives*. Yay. Haz. Olcay Akyıldız, Halim Kara, Börte Sagaster (ed.), Würzburg: Ergon Verlag, 2007, 125-141.
- Akbayrak, Hasan. *Milletin Tarihinden Ulusun Tarihine*. İstanbul: Kitabevi, 2009.
- Aksel, Malik. *İstanbul'un Ortası*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2019.
- Ardıç, Nurullah. *Islam and the Politics of Secularism: The Caliphate and Middle Eastern Modernization in the Early 20th Century*. London; New York: Routledge, 2012.
- Armağan, Mustafa. *Cumhuriyet Efsaneleri*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Arvas, İbrahim. "Lozan Muahadesinin Gizli Tarafları", *Fedai*, cilt: 34, no: 3, Eylül 1966.
- _____. *Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)*. Ankara: Dünya Kitabevi, 1964.
- Ay Türk, İlker, ve Esen, Berk. *Post-Post-Kemalizm: Türkiye Çalışmalarında Yeni Arayışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Bannet, Eve Tavor. "'Secret History': Or, Talebearing Inside and Outside the Secretorie", *The Uses of History in Early Modern England*. Yay. Haz. Paulina Kewes, 367-88. San Marino: Huntington Library, 2006.
- Birgül, Mehmet. *İrade Hareket İsyân: Nurettin Topçu'nun Entelektüel Biyografisi 1*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Birinci, Ali. "Bâbîlî'nin Tarih Mecmuaları (1943- 1965)" *Türk Yurdu*, no: 132, Ağustos 1998, 29-38.
- _____. "Tarihçilikte Meslek Ahlakı veya Ahlıksızlığın Tarihçiliği". *Muhafazakar Düşünce* 2, no: 7, Kış 2006.
- Bullard, Rebeca Bullard ve Rachel Carnell, Yay. Haz. *The Secret History in Literature, 1660-1820*. Cambridge: Cambridge University Press, 2017
- Bullard, Rebecca. *The Politics of Disclosure, 1674-1725*. London: Routledge, 2009.
- Burke, Peter. "History as Allegory". *INTI* 45, Bahar, 1997, 337-351.
- _____. "The Rise of 'Secret History'", *Changing Perceptions of the Public Sphere*. Yay. Haz. Christian J. Emden ve David Midgley, 57-72. Oxford: Berghahn Books, 2012.
- Bursa, Zeynep. "La Foyer des intellectuels. Sociohistoire d'un club d'influence de droite dans la Turquie du XXe siècle". Yayınlanmamış Doktora Tezi, EHESS, 2020.
- Çetiner, Yılmaz. *Nefes Nefese Bir Ömür*. İstanbul: Epsilon Yayınları, 2006.
- Çınar, Metin. *Anadoluculuk ve Tek Parti CHP'de Sağ Kanat*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.
- Darnton, Robert. *The Literary Underground of the Old Regime*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1982.
- Demirel, Ahmet. *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1994.
- _____. *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- Dilipak, Abdurrahman. *Cumhuriyete Giden Yol*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1991.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Üstad Ali Ulvi Kurucu: Hatıralar*. İstanbul: Kaynak, 2007.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *Osmanlı'nın Çöküşü*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.
- Evcin, Erol. "Kazım Karabekir Paşa'nın Basında Neşredilen Tarihi Mektupları ve Bunların Kamuoyundaki Yansımaları". *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, no. 87, Kasım 2013, 1-66.
- Gök, Salhadin. "Tek Parti İktidarında Basın Muhalefeti: Millet Dergisi Örneği". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no: 41, 2009, 351-384
- Gürpınar, Doğan. "Double Discourses and Romantic Ottomanism: The Ottoman Empire as a 'Foreign Country'", *International Journal of Turkish Studies* 17, no: 1-2, 2011, 39-63.
- _____. "Sağ-Revizyonizm: Mustafa Armağan, Derin Tarih ve Bir Melez Söylemin İcadı", *Türkiye'de Tarih ve Tarihçilik: Kavramlar ve Pratikler*. Yay. Haz. Doğan Gürpınar ve Ümit Kurt, 199-230. Ankara: Heretik Yayınları, 2018.
- _____. *Dünya Veda: Türkiye'de Liberalizm ve Demokrasi (1980-2010)*. İstanbul: Etkileşim Yayınları, 2013.
- , *Ottoman/Turkish Visions of the Nation, 1860-1950*. Basingstoke: Palgrave, 2013.
- İz, Mahir. *Yılların İzi*. İstanbul: Kitabevi, 2019.
- Kaldellis, Anthony. *Procopius of Caesarea: Tyranny, History, and Philosophy at the End of Antiquity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004.
- Kandemir, Feridun. *İzmir Suikastinin İçyüzü*. İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1955.
- _____. *Kazım Karabekir'in Yakın Hatıraları Meselesinin İçyüzü*. İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964.
- _____. *Milli Mücadele Başlangıcında Mustafa Kemal: Arkadaşları ve Karşındakiler*. İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1964.
- _____. *Hatıraları ve Söyleyemedikleri ile Rauf Orbay*. İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1965.
- _____. *İkinci Adam Masalı*. İstanbul: Yakın Tarihimiz Yayınları, 1968.
- Kara, İsmail. *Kutuz Hoca'nın Hatıraları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.
- Karaçam, İsmail. *Hatıralar*. İstanbul: Çamlıca, 2015.

- Knights, Mark. *Representation and Misrepresentation in Later Stuart Britain: Partisanship and Political Culture*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Kutay, Cemal. *Bilinmeyen Tarihimiz*. İstanbul: Dizerkonca Matbaası, 1974.
- _____, *Örtülü Tarihimiz*. İstanbul: Dizerkonca Matbaası, 1975.
- M. Cevdet, *Mektep ve Medrese*, Haz. E. Erüz. İstanbul: Çınar Yayınları, 1978.
- Masonluk ve Masonlar; İsimler, Belgeler*. İstanbul: Yağmur Yayınevi, 1968.
- Matijašić, Ivan. *Shaping the Canons of Ancient Greek Historiography*. Berlin: De Gruyter, 2018.
- Meşe, Ertuğrul. *Komünizmle Mücadele Dernekleri*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mısıroğlu, Kadir. *Lozan: Zafer mi Hezimet mi?* İstanbul: Sebil Yayınları, 1965.
- Müftüoğlu, Mustafa. *Yalan Söyleyen Tarih Utansın*. İstanbul: Çile Yayınları, 1975.
- Öcal, Mustafa. *Cumhuriyet Dönemi Din Eğitimi ve Dini Hayat*. İstanbul: Ensar, 2008.
- Öğün, Süleyman Seyfi. *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1992.
- Özcan, Ahmet. *Türkiye'de Popüler Tarihçilik (1908-1960)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011.
- Özdemirci, İlbey C. N. *Fötr Şapkalı Şih: Cumhuriyet Sekülerleşmesi ve Taşra*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Özdoğan, Günay Göksu. *Turan'dan Bozkurt'a: Tek Parti Döneminde Türkçülük, 1931-1946*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Pfitzer, Gregory M. *History Repeating Itself*. Amherst: University of Massachusetts Press, 2014.
- _____, *Popular History and the Literary Marketplace, 1840-1920*. Amherst: University of Massachusetts Press, 2008.
- Safi, Polat. *Eşref: Kuşçubaşı'nın Alternatif Biyografisi*. İstanbul: Kronik, 2020.
- Satan, Ali. *Halifeliğin Kaldırılması*. İstanbul: Gökkubbe, 2008.
- Schick, İrvin Cemil. "Bedensel Hafıza, Zihinsel Hafıza, Yazılı Kaynak: Hat Sanatının Günümüze İntikalinin Bazı Boyutları", *Nasıl Hatırılıyor? Türkiye'de Bellek Çalışmaları*. Yay. Haz. Leyla Neyzi. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Soydan, Mahmut. *Ankaralı'nın Defteri*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007.
- Şeker, Fatih M. "İbnülemin İçin Bir Entelektüel Portre Denemesi", Hüseyin Vassaf, *Bir Eski Zaman Efendisi: İbnülemin Mahmut Kemal*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2009.
- Türkmenoğlu, Turan M. *Sahaflar Çarşısı'nda Görüp İşittiklerim*. İstanbul: Ötüken 2023.
- Tütengil, Cavit Orhan. *Dr. Rıza Nur Üzerine*. İstanbul: Türkiye Kitabevi, 1965.
- Weil, Rachel. *A Plague of Informers: Conspiracy and Political Trust in William III's England*. New Haven: Yale University Press, 2013.
- Witham, Nick. *Popularizing the Past: Historians, Publishers and Readers in Postwar America*. Chicago: University of Chicago Press, 2023.
- Yılmaz, Ayşegül. "Tarihsel Hatıratların Suistimaline Bir Örnek Cemal Kutay; Süleyman Tevfik'in Günlükleri". *Tarih yazımı* 4, no: 1, 2022, 41-66.

Kadın Hareketi Tarihinde Savaş Sonrası Dönem ve Yardım Sevenler Derneği (1945-1960)

ÖZLEM DİLBER

Özyeğin Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü
ozlem.dilber@ozyegin.edu.tr

ORCID: 0000-0001-6025-1563
Makale geliş tarihi: 28 Temmuz 2023
Makale kabul tarihi: 24 Kasım 2023

Özet

Türkiye’de kadın hareketi tarihi alanındaki çalışmalar birinci ve ikinci dalga kadın hareketi olduğunu kabul eder ve iki dalga arasındaki dönemi (1935-1980) “sessiz yıllar” olarak nitelendirir. “Sessiz yıllar” vurgusu bu dönem kadın hareketi tarihi ile ilgili az çalışma yapılmasına sebep olmuştur. Fakat yakın zamanda kadın hareketi tarihi alanında iki dalga arasındaki döneme yönelik akademik ilgi artmıştır. Bu makale İkinci Dünya Savaşı’nın sonundan 1960’taki askeri darbeye kadar geçen dönemdeki en etkili fakat hakkında en az akademik çalışma yapılmış Yardım Sevenler Derneği’nin (YSD) tarihine odaklanarak bu yeni literatüre katkı sunmayı amaçlamaktadır. Bu çalışmada feminist tarihyazımında baskın olan dalga anlatısına eleştirel bir yaklaşım getirilmiş ve “sessiz yıllar” tanımlamasının aksine, kadınların savaş sonrası dönemde de örgütlü yaşam içerisinde aktif olmaya devam ettikleri gösterilmiştir. YSD’nin tarihi, kadın hareketinin sosyal yardım anlayışında bir süreklilik olduğunu da göstermektedir. YSD, sosyal yardım politikalarının merkezinde bir kadın derneği olarak, kadınları sosyal yardım alanında politika yapma süreçlerine dahil etmiş, bir yandan da “emek mukabili yardım” anlayışıyla yoksul kadınlara iş imkanı yaratmıştır. YSD, kadınların örgütlü yaşam içerisindeki gücünü arttırmış, kadınların toplumsal konularını iyileştirmiş ve kadın hareketi tarihinin bütün kadın derneklerini dahil ederek daha kapsamlı bir şekilde ele alınması gerekliliğini göstermiştir.

Anahtar kelimeler: Kadın hareketi tarihi, dalga anlatısı, Türkiye Yardım Sevenler Derneği, sosyal yardım uygulamaları, savaş sonrası dönem

Abstract

The Post-War Period in the History of the Women’s Movement and Turkish Philanthropic Association (1945-1960)

The scholarship in Turkey divided the history of the women’s movement into a first and a second wave, and it labeled the decades between the two waves (1935 to 1980) as “silent years”. This label arguably retarded the development of scholarly interest in these decades. On the other hand, recent years saw the appearance of new studies focusing on this neglected era. This article attempts to contribute to this new literature by concentrating on the history of one of the most influential but least studied women’s associations, the Turkish Philanthropic Association (TPA), from World War II to the military coup in 1960. To that end, it develops a critical approach towards the wave narrative, which dominated feminist historiography. In contrast with the “silent years” conception, the article shows that women continued to be active in associational life in the post-war period. The history of TPA also illustrates the elements of continuity in social assistance with the earlier phases of the women’s movement. As a women’s association at the center of social assistance policies, TPA helped women affect the policy-making processes in the field of social service and, at the same time, created job opportunities for poor women with its “aid in return for work” projects. In all these activities, TBA empowered women in the public sphere and improved their social status, proving that the history of the women’s movement deserves a more comprehensive treatment that includes all women’s associations.

Keywords: Women's movement history, wave narrative, Turkish Philanthropic Association, social assistance applications, the post-war period

Teşekkürler: Bu yazı, Tübitak 3501 Kariyer Geliştirme Programı kapsamında 122K781 numaralı ve "Savaş Sonrası Dönemde Türkiye'de Kadın Örgütlenmeleri (1945-1960)" başlıklı proje çalışmalarının bir ürünüdür. Bu yazı için *Kadın Gazetesi*'nin sayılarını tarayan Zeynep Uçar Kına'ya teşekkür ederim.

Giriş

Kadın hareketi tarihini ele alan çalışmalar, Türkiye'de iki dalga kadın hareketi olduğunu kabul etmektedir. Birinci dalga kadın hareketi Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde ortaya çıkmış ve 1935'te Türk Kadın Birliği'nin (TKB)¹ kapatılmasıyla son bulmuştur. İkinci dalga kadın hareketi ise 1980 sonrasında ortaya çıkmıştır.² Bu dalga anlamına göre 1935-1980 arasındaki dönem, kadın hareketinin var olmadığı bir dönem olarak kabul edilir; bu dönem "suskunluk", "durgunluk", "hareketsizlik", "duraklama", "çoraklık", "sessizlik" ve "uyku" gibi ifadelerle anılır.³ Bu yüzden, 1935-1980 arasındaki dönemde kadın hareketi tarihi üzerine çalışmaların sayısı azdır. Mevcut çalışmalar bu dönemdeki derneklerle ilgili kısa bilgiler içeren,⁴ dönemin kadın dergilerini

1 Türk Kadın Birliği 1924 senesinde Nezihe Muhiddin ve arkadaşları tarafından kurulmuştur. Muhiddin, 1927'de tasfiye edilene kadar derneğin ilk başkanlığını yapar. Muhiddin'den sonra Latife Bekir Çeyrekbaşı derneğin başkanı olur. Dernek, 1935 senesinde kendini feshedene / kapatılana kadar çalışmalarına devam eder. Bu dernek tekrar 1949'da kurulduğunda ismi Türk Kadınlar Birliği olmuş, derneğin başkanlığına da Latife Bekir Çeyrekbaşı seçilmiştir. Bu yazıda derneğin her iki dönemi için TKB kısaltması kullanılacaktır.

2 Şirin Tekeli, "1980'ler Türkiyesi'nde Kadınlar", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*, yay. haz. Şirin Tekeli (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 30; Yaprak Zihnioglu, *Kadinsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği* (İstanbul: Metis Yayınları, 2003), 20-21.

3 Şirin Tekeli, "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, yay. haz. A. B. Hacımirzaoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı, 1998), 337-346; Ayşegül Yaraman-Başbuğu, *Elinin Hamuruyla Özgürlük/Resmi Tarihten Kadın Tarihine* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1992); Ayşegül Yaraman, *Bir Demokrasi Tartışması: Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili (1935-1999)* (İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999); Ayşegül Yaraman, "Durgunluk Döneminde Çüretkâr Talepler: Kadın Gazetesi", *Toplumsal Tarih* 3 (2001): 36-41; Yıldız Ecevit, "Women's Rights, Women's Organizations and the State" *Human Rights in Turkey*, yay. haz. Zehra Arat (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001), 187-201; Serpil Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012); Ezgi Sarıtaş ve Yelda Şahin Akıllı, "Ellili Yıllarda Kadın Hareketi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, yay. haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015); Ezgi Sarıtaş ve Yelda Şahin Akıllı, "Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çeşitlenme", *Türkiye'nin 1960'li Yılları*, yay. haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017); Senem Timuroğlu, "Artık Adını Koyalım: Feminist Edebiyatımızın Köşe Taşları", *K24*, 8 Mart 2017; Duygu Çayırıcıoğlu, *Kadınca Bilmeyişlerin Sonu: 1960-1980 Döneminde Feminist Edebiyat* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022); Gizem Kaftan, "The Turkish Women's Movement in Abeyance", *Journal of International Women's Studies* 6 (2020): 181-192; Duygu Çayırıcıoğlu, "1960'ların ve 1970'lerin Kadın Edebiyatçılarında Ön-Feminizm", *Birikim* 328, 329 (Ağustos Eylül 2016): 141-150.

4 N. Ardiç, "Cumhuriyetten Sonra Kurulan Kadın Dernekleri", *Atatürk ve Kadın Hakları Kadın Dernekleri Federasyonu ve Gönüllü Kuruluşlar* (Ankara: Türk Ticaret Bankası, 1983), 194-204; Zerrin Ediz, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Kadın Örgütlenmeleri: Kadın Hakları Açısından Bir İnceleme (1923-1993)", (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994); Leyla Kaplan, *Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)* (Ankara: AKDYYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1998); Abdullah Aydın ve Murat Yıldız, "1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme", *Yasama Dergisi* 33 (2016): 50-67; Nicole A. N.M. Van Os, "Ottoman Muslim and Turkish Women In An International Context", *European Review* 3 (2005): 459-479.

inceleyen⁵ ya da tek bir derneğe odaklanan çalışmalardır.⁶ Yakın zamanda 1935-1980 arasındaki döneme yönelik akademik ilgi⁷ artmaya başlamış olsa da bu dönem ile ilgili kadın hareketi tarihinin hala keşfedilmeyi bekleyen birçok yanı vardır.

Yeni çalışmalar iki dalga arasındaki dönem ile ilgili kopuş vurgusunun aksine, kadınların örgütlü hayat içerisinde aktif olmaya devam ettiği, faaliyet ve gündemlerinde de süreklilikler olduğunu göstermektedir. Bu makalenin birincil amacı da kadın hareketi tarihindeki sürekliliklere dikkat çekmektir. Bu doğrultuda, "sessiz yıllar" olarak nitelendirilen dönem içinde en az çalışmanın olduğu 1945-1960 arasında Türkiye tarihindeki etkili kadın derneklerinden birisi olan Yardım Sevenler Derneği (YSD)'nin tarihine odaklanarak feminist tarihyazımında ortaya çıkan yeni literatüre katkı sunmaya çalışılmıştır.

Literatürde çok az çalışma Kemalist kadın derneklerini kadın hareketi tarihine dahil etmektedir. Bu dernekler arasında ismi en az geçen ve hakkında en az çalışma bulunan dernek ise YSD'dir. YSD, tek parti döneminde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) ile yakın ilişkiler sonucu sosyal yardım amacıyla kurulan bir kadın derneğidir. Dernek yöneti-

5 Sibel Servet Sular, "Kadın Gazetesi'nde Kadın İmgesi (1947-1979)", (Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2019); Canan Sarıyar, "Demokrat Parti Döneminde Kadın Gazetesi (1950-1960)", (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2018); Melike Güngör, "Women's Writings Under State Feminism In Turkey: An Analysis "Kadın Gazetesi" From 1947 to 1960", (Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, 2016); Birsen Ünal, "Türk Kadınlığı İçin Çağdaş Bir Adım: Kadın Gazetesi (1947-1951)", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010); Birsen Banu Okutan, "Woman and Nation in Turkey: Kadın Gazetesi (1947-1950) and Kadın Sesi (1957-1960)", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007); Sezen Çoğun, "Türk Basınında Kadın Gazetesi'nin Yeri", (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2003); Sezen Karabulut, "1950'lerde Kadının Sosyalleşmesinde Basının Önemi: "Kadın Gazetesi Örneği"', *Belgi* 1 (2011): 87-97.

6 Elif Mahir Metinsoy, *Cumhuriyet'le Büyüyen Yardım Sevenler: Türkiye Yardım Sevenler Derneği* (İstanbul: Türkiye Yardım Sevenler Derneği Yayınevi, 2008); Müge Dişbudak, "Türk Kadınlar Birliği", (Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008); Ceren İşat, "Türk Kadınlar Birliğinde Devlet ve Sınıf İlişkileri", (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006).

7 Sancar, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti*; Sarıtaş ve Şahin, "Ellili Yıllarda Kadın Hareketi"; Sarıtaş ve Şahin, "Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketi"; Selin Çağatay, "The Politics of Gender And the Making of Kemalist Feminist Activism In Contemporary Turkey (1946-2011)", (Doktora Tezi, Central European University, 2017); Pınar Melis Yelsalı Parmaksız, *Türkiye'nin Modernleşmesinde Kadınlar, 1839'dan Günümüze* (İstanbul: İmge Yayınevi, 2017); Sevgi Adak, "Yetmişli Yıllarda Kadın Hareketi: Yeni Bir Feminizmin Ayak Sesleri" *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, yay. haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim Yayınları 2021), 609-629; Umut Azak ve Henk de Smaele, "National and Transnational Dynamics of Women's Activism in Turkey in the 1950s and 1960s: The Story of the ICW Branch in Ankara", *Journal of Women's History* 3 (2016): 41-65; Ezgi Sarıtaş ve Yelda Şahin Akıllı, "Rethinking the 'Barren' Decades of Women's Movement in Turkey: Collective Memory and Intergenerational Conflicts", *Diğer* 1 (2023): 46-71; Sevgi Adak ve Selin Çağatay, "Revisiting Feminist Historiography on Women's Activism in Turkey: Beyond the Grand Narrative of Waves", *Women's History Review* 5 (2023): 723-744; Çayırıcıoğlu, *Kadınca Bilmeyişlerin Sonu; Aslı Davaz, Eşitsiz Kızkardeşlik: Uluslararası ve Ortadoğu Kadın Hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği* (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014); Gülfer Akkaya, *Sanki Eşittik: 1960-1970'li Yıllarda Devrimci Mücadelenin Feminist Sorgusu* (İstanbul: Kumbara Sanat Yayınları, 2011); Emel Akal, *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003); Yaraman, *Bir Demokrasi Tartışması*; Ediz, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Kadın Örgütlenmeleri*; Aydın ve Yıldız, "1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Niteliği"; Elif Onur, "1950'lerde Türkiye'de Kadının Sosyal Statüsü", (Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2019); Canan Tatlı, "Demokrat Parti Döneminde Toplumsal ve Siyasal Hayatta Kadın", (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008); Buket Yılmaz, "1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Giyinme Davranışının Dönüşümü", (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2010).

cileri Atatürk'e bağlılığını sürekli ifade eder ve dernek, açık bir feminist politika izlemez. Bu yüzden feminist literatürde, Kemalist rejime yakın ve devleti yöneten elitlerin eşleri tarafından kurulan bir dernek olduğu vurgulanır. Dernek hakkındaki bu vurgu doğru olmakla birlikte YSD'nin tarihinin sadece belli bir dönemi ile ilgilidir. Halbuki çok uzun bir geçmişi olan YSD'nin tarihinin dönemselleştirilerek ve detaylı bir şekilde ele alınması gerekmektedir. Mesela, derneğin CHP ile ilişkileri çok partili hayata geçildikten sonra köklü bir şekilde değişmiş ve dernek, 1950'li yıllarda CHP'den bağımsız bir statü elde etmiştir. Ayrıca, derneğin kurucuları, hatta yönetim kadrosunun önemli bir kısmı üst düzey devlet görevlilerinin eşlerinden oluşuyor olsa da dernek içinde farklı toplumsal kesimden kadınların olduğu görülmektedir. YSD, savaş sonrası dönemde ve 1950'li yıllarda en geniş üye ve şube sayısına sahip kadın derneğidir. Sadece büyük şehirlerde değil, 1940'lı yıllardan itibaren taşrada da çok sayıda şubesi vardır. Demokrat Parti (DP) döneminde ülke genelinde sosyal yardım uygulamalarında merkezi bir rol oynamış, dernekteki faaliyetleri ile kadınlar bu alanda karar alma süreçlerine dahil olmuştur. Dernek, kadınlar için sosyal yardım alanında önemli bir deneyim alanı olmuştur. Ayrıca, derneğin "emek mukabili yardım" ilkesi doğrultusunda binlerce yoksul kadına iş imkanı yaratılmış, kadınların kendi hayatlarını kurlmalarına destek olunmuş ve toplumsal koşulları iyileştirilmiştir. YSD, hem dernek içindeki aktivist kadınlara sağladığı imkanlar ve kadınların sosyal yardım alanında elde ettiği deneyimlerle hem de derneğin hedef kitlesi yoksul kadınların sosyal konumlarını güçlendirerek, kadın hareketi tarihinde öne çıkmaktadır. Derneğin tarihi, YSD gibi kadın derneklerinin de dahil edilerek kadın hareketi tarihini daha kapsamlı bir şekilde ele almanın gerekliliğini göstermektedir.

Makalenin ilk kısmında, feminist literatürde baskın olan dalga anlatısı ve iki dalga arasındaki "sessizlik" söylemine karşı getirilen eleştiriler ele alınacaktır. Daha sonra ise neden 1945-1960 arasındaki döneme odaklanıldığı açıklanacak ve YSD'nin savaş sonrasındaki dönemde kadın hareketi tarihindeki yeri, faaliyet alanları ve sosyal yardım alanındaki rolü ortaya çıkarılacaktır.

Dalga Anlatısı ve "Sessiz Yıllar" Vurgusu

Dalga metaforunu ilk defa 1960'lı yılların sonunda Avrupa ve Amerika'da ortaya çıkan yeni kuşak feministler kullanmıştır. Feministler bu metaforla kendilerini bir önceki kuşaktan ayırıştırarak, kadın hareketi tarihinde bir dönemselleştirme ve seçme-seçilme hakkı mücadelesi veren ilk kuşak tanımlaması yapmıştır.⁸ Bu tarihten itibaren yaygın bir şekilde kullanılan dalga metaforu, kadın hareketi tarihinde belirli dönemleri öne çıkararak, dalgalar arasındaki dönemlerin "sessizlik" ile özdeşleştirilmesine sebep olmuştur. Mesela, Batı'daki kadın hareketi tarihinde seçme-seçilme hakkının elde edilmesinden sonra kadın hareketinin gücünü kaybettiği, 1960'ların sonlarında ikinci dalga kadın hareketinin ortaya çıktığı döneme kadar etkili bir güç gösteremediği vurgulanır.⁹

⁸ Elisabeth Evans ve Prudence Chamberlain, "Critical Waves: Exploring Feminist Identity, Discourse and Praxis in Western Feminism", *Social Movement Studies* 4 (2014): 397; Adak ve Çağatay, "Revisiting Feminist Historiography", 723-724.

⁹ Caitriona Beaumont, *Housewives and Citizens: Domesticity and the Women's Movement in England, 1928-1964* (Manchester: Manchester University Press, 2016), 1; Kathleen A. Laughlin ve Jacqueline L. Castledine yay. haz. *Breaking the Wave: Women, Their Organizations, and Feminism, 1945-1985* (Routledge, 2010).

Ancak "sessiz yıllar" argümanına karşı, yakın zamanda Batı literatüründe ortaya çıkan çalışmalar bu ara dönemde de aktif kadın örgütlenmelerinin varlığını göstermiştir.¹⁰

Kadın hareketi tarihinde dalga anlatısı, kadınların toplumsal hareketliliğinin en yoğun olduğu dönemleri ve farklı gündemlerini vurgulaması açısından gerekli bir metafor olabilir. Dolayısıyla kadın hareketi tarihi, dalga anlatısından vazgeçmeden ama Cairtona Beaumont'un dediği gibi, iki dalga arasındaki dönemi sessizlik ile özdeşleştirmeden de ele alınabilir.¹¹ Elisabeth Evans ve Prudence Chamberlain de feminist kimlik, söylem ve eylem içindeki "süreklilik, kapsayıcılık ve çeşitlilik" vurgusu yapılabilmesine imkan tanıdığı için dalga anlatısından vazgeçmek yerine, dalga anlatısının eleştirel bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini belirtmektedir.¹² Benzer şekilde Sevgi Adak ve Selin Çağatay, dalga anlatısının tarihyazımı açısından yarattığı sorunlara değinirken, Türkiye'deki kadın hareketi tarihini anlamak açısından geçerli bir metafor olabileceğini de söylemektedir. Adak ve Çağatay'a göre, Batı'daki kadın hareketi ile ortak gündemler ve örgütlenme şekilleri, kadın hareketinin zaman içindeki değişimi ve kadınların aktivizmini genel bir siyasi tarih anlatısı içerisinde görebilme açısından dalga metaforunu kullanmak faydalı olabilir.¹³ Bununla birlikte dalga anlatısı eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirilmeli ve kadın hareketi tarihi bütün kadın örgütlenmelerini ve aktivitelerini içerecek bir şekilde yeniden ele alınmalıdır. Vurgulanması gereken bir diğer nokta kendilerini feminist olarak tanımlamayan, feminist politik bir gündemi olmayan gönüllü hayırsever kadın derneklerini de kapsayan bir tarihin yazılması gerekliliğidir. Bunun için kadın hareketi tarihi yazımında feminist hareket – kadın hareketi ayrımının yapılması önemli bir başlangıç olabilir.¹⁴ Beaumont, bu ayrımın önemine dikkat çeker. Yazara göre bu ayrım, kadın hareketi tarihinde feminist olsun veya olmasın bütün kadın organizasyonlarının tarihine bakabilme ve kadınların aktivitelerinin çeşitliliğini görebilme imkanı sunar.¹⁵

Türkiye'de kadın hareketi tarihi alanındaki ilk çalışmalar 1990'lı yıllarda ortaya çıkmış ve dalga metaforu da ilk defa feminist tarihçiler tarafından bu dönemde kullanılmıştır. Bu tarihten itibaren dalga anlatısı kadın hareketi tarihinin yazımında baskın hale gelmiştir. Dalga anlatısı sebebiyle Batı literatüründe ortaya çıkan sorunlar Türkiye'deki feminist literatürde de görülür. Bu bağlamda Adak ve Çağatay dalga anlatısının üç temel soruna neden olduğunu belirtir. Birincisi, literatürün kadın aktivistleri homojen bir şekilde görme ve özellikle toplumsal cinsiyete özgü gündemleri olan kadın aktivizmine odaklanma eğiliminde olmasıdır. İkincisi, dar bir aktivizm tanımı yapılarak kadınların kitlesel mobilizasyon, sokak hareketleri ve entellektüel eserleri gibi belli başlı aktivizm türlerine odaklanılmasıdır. Bu bağlamda mesela devletle birlikte çalışan kadın dernekleri görmezden gelinir. Son olarak da iki dalga arasındaki dönemi dışlayan bir tarihyazımı ortaya çıkmış ve bu da süreklilik yerine kopuş vurgusuna sebep olmuştur.¹⁶ Adak

¹⁰ Beaumont, *Housewives and Citizens*, 1; V. Wright, "Women's Organizations and Feminisms in Interwar Scotland", (Doktora Tezi, University of Glasgow, 2008); Evans and Chamberlain, "Critical Waves", 396-409; Laughlin ve Castledine, *Breaking the Wave*.

¹¹ Beaumont, *Housewives and Citizens*.

¹² Evans and Chamberlain, "Critical Waves."

¹³ Adak ve Çağatay, "Revisiting Feminist Historiography", 725.

¹⁴ Beaumont, *Housewives and Citizens*; Adak, "Yetmişli Yıllarda Kadın Hareketi", 609-610; Adak ve Çağatay, "Revisiting Feminist Historiography."

¹⁵ Beaumont, *Housewives and Citizens*, 3.

¹⁶ Adak ve Çağatay, "Revisiting Feminist Historiography", 725-726.

ve Çağatay'ın vurguladığı bu üç önemli eksiklik uzun süre literatürde egemen olmuş ve bunun önemli bir sonucu da Kemalist kadın derneklerinin kadın hareketi tarihi içerisine dahil edilmemesi olmuştur. Feminist tarihyazımında Kemalist kadın derneklerinin tarihine karşı ilgisizliğin nedenleri 1980 sonrası Türkiye'de yaşanan siyasi dönüşümlerle de yakından bağlantılıdır.

"Sessiz yıllar" söylemi 1980 sonrası ortaya çıkan feminist hareketin politik gündeminin bir ürünüdür. 1980 öncesinde sol hareket içerisinde aktif olan kadınlar, 1980 sonrası ortaya çıkan kadın hareketinin öncüleridir ve kadınlar öncelikle içinden çıktıkları sol hareketin "erkek egemen ve cinsiyetçilik körü" yapısına eleştiri getirmişlerdir.¹⁷ Adak, feministlerin kendi geçmişlerine karşı "suskun yıllar" ifadesini kullanmalarının bir nedeninin sol harekete yönelik bu eleştirel bakış olduğunu söyler.¹⁸ Öte yandan, 1935-1980 arasının kadın hareketi tarihine dahil edilmeme nedenlerinden biri de 1980 askeri darbesinin de etkisiyle feministlerin gözünde devlet ve Kemalizm'in eşleşmesidir. Adak'a göre bu yüzden "Kemalizm'in kadın hakları söylemiyle" özdeşlik kuran kadın örgütlenmeleri kadınlar için mücadele eden örgütler olarak görülmemiştir. Sonuç olarak feminist literatür, sosyalist ve Kemalist kadın örgütlenmelerini kadın hareketi tarihine dahil etmemiştir.¹⁹ Çağatay da "sessiz yıllar" adlandırmasının ardında benzer sebeplerin bulunduğuna dikkat çekmiştir. Çağatay'a göre, feminist, İslamcı, Kürt ve sosyalist kadın hareketlerinin tarihleri yazılmış ama Kemalist kadın hareketi tarihi literatürde çok az yer almıştır.²⁰ Bunun nedenlerinden birisi feminist literatürün 1980'lerde ve 1990'larda, Kemalizme ve Kemalist modernleşmeye karşı eleştirel bir yaklaşımın egemen olduğu bir dönemde ortaya çıkmış olmasıdır.²¹ Bu yüzden, literatürde Kemalizm ve feminizm birbiriyle uzlaşmaz iki ayrı kavram olarak görülür ve "Kemalist kadın aktivizmi kadınların özgürlüğüne hizmet etmedi" sonucuna ulaşılır.²² Çağatay'a göre, Kemalist devlet - sivil toplum ayrışmasının en temel toplumsal gerginlik nedeni olarak tanımlandığı bir dönemde, feminist literatür de benzer bir ayrıma dayanarak, "Kemalist kadın örgütleri, toplumsal cinsiyete dayalı baskıdan kadınları kurtarmak için değil Kemalist devlet ideolojisini üretmek için çalıştı" sonucuna ulaşır.²³

İki dalga arasındaki dönemin "sessizlik" ile özdeşleştirilmesi ve belirli feminist gündemlere daha çok odaklanması, tek parti döneminde devlet himayesinde kurulan YSD gibi bir derneğin literatürde çok az yer almasına sebep olmuştur. YSD, tüzüğünde uzun süre "cemiyet siyasetle meşgul olmaz", "Atatürk rejimine bağlı" ve CHP prensiplerini gerçekleştirmeyi amaç edinmiş ifadeleri yer alan,²⁴ Atatürk'e şükranlarını her zaman

¹⁷ Adak, "Yetmişli Yıllarda Kadın Hareketi", 610.

¹⁸ A.g.e.

¹⁹ A.g.e., 611.

²⁰ Çağatay, "The Politics of Gender", 5.

²¹ A.g.e., 297.

²² A.g.e.

²³ A.g.e., 14-15.

²⁴ *Himâye-i Etfâl Kadın Yardım Cemiyeti Nizamnamesi*, 1928. <http://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/317#?c=0&m=0&s=0&cv=0>; *Himâye-i Etfâl Kadın Yardım Cemiyeti Nizamnamesi* (Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası, 1931); *Yardımsevenler Cemiyeti Nizamnamesi* (Ankara Devlet Matbaası, 1940), Cumhuriyet Arşivi (BCA), 490.1/591.41.1, 1945; *Yardımsevenler Cemiyeti Nizamnamesi* (Ankara Devlet Matbaası, 1941) BCA, 490.1/591.42.1, 17.6.1949; *Yardımsevenler Cemiyeti Nizamnamesi* (Ankara Devlet Matbaası, 1942), BCA, 490.1/591.41.1, 1945.

dile getiren²⁵ bir hayırsever kadın derneğidir. Literatürde genellikle derneğin CHP ile organik bağı ve Kemalist elitlerin kızları ve eşleri tarafından kurulduğu vurgulanır.²⁶ Türkiye tarihinde en yaygın örgütlenme ve üye sayısına sahip kadın derneklerinden biri olmasına rağmen YSD'nin tarihi çok az çalışma tarafından kadın tarihi içerisinde değerlendirilmiştir.²⁷ Bu noktada, feminist hareket - kadın hareketi ayrımı yapmak ve YSD'yi, kadın hareketi içerisinde yoksul kadınlara yönelik sosyal yardım faaliyetleriyle öne çıkan kadın derneklerinden birisi olarak nitelendirmek doğru olur. Bu makalenin amacı, YSD'nin tarihini kadınların örgütlü hayat içindeki yeri ve etkisini vurgulayarak ele almaktır. Derneğin, daha önce iki dalga arasında en az çalışılmış olan savaş sonrası dönemine ve tek parti döneminden sonra CHP'den ilk kez bağımsız bir kadın derneği olarak çalıştığı 1950'li yıllara odaklanılacaktır.

Kadın Hareketi Tarihinde Savaş Sonrası Dönem ve Yardım Sevenler Derneği

"Sessiz yıllar" vurgusunun aksine, Türkiye'deki kadın hareketi tarihi açısından 1945-1960 arası çok partili hayata geçilen, kadın örgütlenmesinin artmaya başladığı ve birçok kadın örgütünün kurulduğu dönemdir. Bu dönem, 1960'taki askeri darbe ile ciddi bir kesintiye uğramıştır. 1960'ların başında, kadın hareketinin 1950'lerdeki canlılığını yitirdiği, hak ve eşitlik taleplerinde bir azalma olduğu gözlemlenir.²⁸ Kadınların siyasi taleplerinde yeniden bir canlılık dönemi 1960'ların ortasında görülmüştür.²⁹

1945-1960 arası kadın örgütlenmesinin yeniden canlandığı bir dönemin başlangıcı olmasına rağmen bu dönemle ilgili çok az çalışma vardır. Bunun nedenlerinden birisi, kadın örgütlenmesinin kısıtlı olduğu bir dönem olarak görülmesidir.³⁰ Bu dönemde kadınlar siyasetten uzak, kadın örgütleri ise zengin kadınlar tarafından kurulan ve sosyal yardım işleriyle uğraşan dernekler ya da mesleki örgütler olarak değerlendirilir.³¹ Halbuki, 1946'da Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişikliklerle dernek kurmanın önündeki engeller kaldırıldıktan sonra³² çok sayıda kadın derneği kurulmuş ve bu dernekler kadın hakları mücadelesinde önemli adımlar atmış, siyaset üzerinde de etkili olmuştur.

Kadın örgütlerinin bu dönemdeki temel amacı "kadınların haklarının korunması"dır.³³ Bu amacın dışındaki çeşitli konularda faaliyette buldukları da görülmektedir. Kadınların toplumsal statüsü, eğitimi, iş olanakları; kimsesiz çocuklar, evlatlık kızlar; kadına

²⁵ Tekeli, bu dönemde kurulan derneklerin genel özelliğinin Atatürk'e bağlılıkları olduğunu söylemiştir. Tekeli, "80'lerde Türkiye'de Kadınların Kurtuluşu", 35.

²⁶ Çağatay, "The Politics of Gender", 95.

²⁷ YSD'yi kadın hareketi tarihi içerisinde kabul eden çalışmalardan birisi için bakınız: Sarıtaş ve Şahin, "Ellibi Yıllarda Kadın Hareketi."

²⁸ Sarıtaş ve Şahin, "Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketi", 728-731.

²⁹ A.g.e., 732.

³⁰ Yeşim Arat, "Toward A Democratic Society: The Women's Movement in Turkey in the 1980s", *Women's Studies International Forum* 17 (2-3) (1994): 243; Kaftan, "The Turkish Women's Movement", 185.

³¹ Arat, "Toward A Democratic Society", 243; Kaftan, "The Turkish Women's Movement", 185; Zülal Kılıç, "Cumhuriyet Türkiye'sinde Kadın Hareketine Genel Bir Bakış", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*, yay. haz. A. Berktaş Hacımırzaoğlu (İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998), 350; Van Os, "Ottoman Muslim and Turkish Women."

³² Ahmet N. Yücekök, *Türkiye'de Dernek Gelişimleri (1946-1968)* (Ankara: Sevinç Matbaası, 1972), 11.

³³ Sarıtaş ve Şahin, "Ellibi Yıllarda Kadın Hareketi", 637.

karşı şiddet, fuhuş, örtünme gibi birçok toplumsal konu kadınlar tarafından ele alınır.³⁴ 1950'lerin sonunda kadınların siyasete doğrudan müdahil olmak için Kadınlar Partisi kurma girişimi de vardır.

Kadın örgütlerinin "sosyal sorunlar" gündemiyle birçok yardım ve eğitim faaliyeti yaptığı da görülmektedir.³⁵ Ezgi Sarıtaş ve Yelda Şahin'e göre bu dönemde kadın hareketi, "sosyal sorunlar" gündemi altında "köylü kadına Cumhuriyet ideolojisini ve modernleşmeyi götürmeyi, şehirdeki yoksul kadına iş ve meslek edindirmeyi, ev kadınına ise toplumsal sorunların çözümünde işlevli kılmayı birincil hedefleri arasına koyar."³⁶ Bu amaçlar çerçevesinde faaliyette bulunan kadın dernekleri arasında YSD de vardır.³⁷

YSD, Türkiye tarihinde sosyal yardım faaliyetleri açısından en etkili kadın derneğidir. Derneğin tarihi ile ilgili az sayıdaki çalışma tek parti dönemine, özellikle de İkinci Dünya Savaşı yıllarına odaklanmaktadır.³⁸ Fakat derneğin savaş sonrası dönemi, faaliyet alanlarının genişlemesi ve sosyal yardım politikalarına etkisi açısından daha önemli görünmektedir. Ayrıca, tek parti rejimi ile organik bağı çok partili hayata geçildikten sonra ortadan kalkar ve 1950'li yıllarda dernek, devletten bağımsız gönüllü bir kadın derneği haline gelir. Üstelik, Türkiye'de sosyal yardım faaliyetleri bu dönemde de gönüllü dernekler aracılığıyla yapılmaya devam ettiği için,³⁹ derneğin gücü ve etki alanı artmaya devam eder. Bu yazıda derneğin savaş sonrası dönemi 1960 senesine kadar incelenecektir. Çünkü 1960 senesi hem kadın tarihi hem Türkiye'de yeni bir sosyal yardım yaklaşımının ortaya çıkması, hem de derneğin gelişimi ve yapısı açısından yeni bir dönemin başlangıcıdır.

Yardım Sevenler Derneği'nin Kuruluşu

Kırklareli Milletvekili Fuat Umay, 1928'de dönemin milletvekili ve yüksek kademe bürokrat eşlerine Çocuk Esirgeme Kurumu'nun bir şubesi olarak Himaye-i Etfal Kadın Yardım Cemiyeti adında bir derneğin kurulması önerisinde bulunur. Umay'ın girişimleri sonucunda 19 Şubat 1928'de Ankara'da bu isimle bir cemiyet kurulmuştur.⁴⁰ Başlarda

³⁴ A.g.e.; Çağatay, "The Politics of Gender."

³⁵ Sarıtaş ve Şahin, "Ellili Yıllarda Kadın Hareketi", 657-658.

³⁶ A.g.e. 658.

³⁷ A.g.e.

³⁸ Hacer Korkmaz, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında (1941) Yardım Sevenler Cemiyeti ve Mevhibe İnönü'nün Çalışmaları", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 27 (Haziran 2016): 436; Fadime Sözcü, "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Kamu Hizmeti Gören Kuruluşlara Bir Örnek Olarak Yardım Sevenler Derneği ve Faaliyetleri (1939-1945)", (Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019); Ceren Utkugün ve Şaban Ortak, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yardım Sevenler Cemiyeti'nin Millî Müdafaa Hizmetlerine Yardım Faaliyetleri", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 (2019): 461-477; Murat Metinsoy, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yardım Sevenler Cemiyeti: Ankara'dan Türkiye'ye Yayılan Sivil Toplum Seferberliği", *Cumhuriyet'le Büyüyen Yardım Sevenler: Türkiye Yardım Sevenler Derneği*, yay. haz. Elif Mahir Metinsoy (Ankara: Türkiye Yardım Sevenler Derneği, 2018).

³⁹ Ayşe Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2008).

⁴⁰ Elif Mahir Metinsoy, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yardım Kurumları, Kadınlar ve Türkiye Yardım Sevenler Derneği", *Cumhuriyet'le Büyüyen Yardım Sevenler: Türkiye Yardım Sevenler Derneği*, yay. haz. Elif Mahir Metinsoy (Ankara: Türkiye Yardım Sevenler Derneği, 2018), 39; Veysi Akın, "Dr. M. Fuat ve Himaye-i Etfal Kadın Yardım Cemiyeti" Kadınlar ve Türkiye Yardım Sevenler Derneği", *Cumhuriyet'le Büyüyen Yardım Sevenler: Türkiye Yardım Sevenler Derneği*, yay. haz. Elif Mahir Metinsoy (Ankara: Türkiye Yardım Sevenler Derneği, 2018), 28.

"mahdut bir çalışma alanı içinde Çocuk Esirgeme Kurumu'nun bir köşesinde kurulan bu dernek", daha sonra müstakil bir kadın derneği haline gelir.⁴¹ 1938'de Cemiyetler Kanunu'nun dokuzuncu maddesine göre "aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan cemiyet" kurulması yasaklanınca derneğin adı da değişir. 28 Şubat 1938'de yani derneğin onuncu yılında adı, Yardımsevenler Cemiyeti olur.⁴² Derneğin adının belirlenmesinde Atatürk'ün etkili olduğu bilinmektedir.⁴³ İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra 22 Haziran 1940'ta İcra Vekilleri Heyetince dernek "menafi-i umumiyyeye hadim cemiyetler" (kamu yararına çalışan dernekler) arasına alınmış,⁴⁴ böylece kanunun bu statüdeki derneklere sağladığı vergi muafiyeti, taşınmaz mal edinme ayrıcalığı, il, ilçe ve köylerde birden fazla şube açabilme hakkı gibi ayrıcalıklardan faydalanma imkanını kazanmıştır.⁴⁵

YSD, kuruluşundan itibaren gönüllü çalışan ve sosyal yardım yapan bir kadın derneğidir. Merkez ve şubelerdeki yönetim kadrosunun, üyelerinin ve çalışanlarının büyük çoğunluğu kadınlardan oluşmaktadır. Derneğin yaptığı sosyal yardımlar da özellikle yoksul kadınlara yöneliktir.

Derneğin kuruluş amacı "annelerin sıhhi ve içtimai ve ruhi ihtiyaçlarını tatmin" olarak belirtilmiştir.⁴⁶ Bu doğrultuda cemiyetin faaliyet alanı "neşriyat, tetkikat, iş evleri tesisi, kütüphaneler ve dersaneler tesisi, dispanser tesisi, çocuklu annelerin işe yerleştirilmesi, muhtaç annelerin doğumlarına muavenet etmek, ebe tedarik etmek" olarak açıklanmıştır. Derneğin bir amacı da "annelerin hayatını tehlikeye koyan, memleketin bünyesini sarsan çocuk düşürme fenalıklarının önüne geçmeğe çalışmak, halka telkinlerde bulunmak, genç kızların ahlâkî durumlarıyla alâkalanmak[tır]."⁴⁷

II. Dünya Savaşı derneğin tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. 1942'de çıkan tüzükte derneğin amacı, "çeşitli yurt hizmetleri ve sosyal yardım mevzuu üzerine çalışmak"

⁴¹ Nüket Saracel, *Sosyal Yardım ve Hizmet Kuruluşlarının Sosyal Politikası ve Türkiye Yardım Sevenler Derneği Uygulaması* (Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1997), 18. İffet Halim Oruz, "Yardımsevenler kongresi" *Kadın Gazetesi*, 12 Haziran 1950. *Yardım Sevenler Derneği 1948 Yılı Çalışmaları*, 7, <http://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/257#?c=0&m=0&s=0&cv=0>; *Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları*, <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/4#?c=0&m=0&s=0&cv=0>

⁴² *Yardım Sevenler Derneği 1948 Yılı Çalışmaları*, 7; *Resmi Gazete*, 14 Temmuz 1938.

⁴³ 1952 kongresinde Atatürk'ün derneğin ismi için bizzat kendi eliyle yazdığı vesikayı Perihan Arıburun delegeler ile paylaşmıştır. "Yardımsevenler kongresi", *Kadın Gazetesi*, 2 Haziran 1952. *1928-1967 Türkiye Yardımsevenler Derneği*, <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/255#?c=0&m=0&s=0&cv=0>. 70 Yılın Öyküsü *Türkiye Yardım Sevenler Derneği, 1928-1998* (Ankara: Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş., 1999), 21, <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/274#?c=0&m=0&s=0&cv=0>.

⁴⁴ BCA, 30.18.1.2/91.60.3, 22.06.1940. *Resmi Gazete*, 4 Temmuz 1940.

⁴⁵ Saracel, *Sosyal Yardım*, 21-24.

⁴⁶ Derneğin, 1928, 1931, 1940, 1941, 1942 senelerine ait tüzükleri mevcuttur. Derneğin 1946 çalışma raporunda, 1945 senesinde yeni tüzük hazırlandığı belirtilmiştir. Fakat bu tüzük arşivde mevcut değildir. *Yardımsevenler Derneği Genel Merkezi 1946 Kongresi, Çalışma ve Hesap Raporları* (Ankara: Çankaya Matbaası, 1947), BCA, 490.1/591.41.1, 1945.

⁴⁷ 1928, 1931, 1940, 1941 ve 1942 tüzüklerinde derneğin amacının açıklandığı bölüm bir madde hariç aynıdır. 1928 ve 1931 tüzüklerinde yer alan "gündüzleri hizmete gidecek anaların çocuklarını Himaye Etfalın çocuk yuvalarına yerleştirmek" amacı 1941 ve 1942 nizamnamelerinde yoktur. *Himâye-i Etfâl Kadın Yardım Cemiyeti Nizamnamesi, 1928*, 1; *Himâye-i Etfâl Kadın Yardım Cemiyeti Nizamnamesi, 1931*; *Yardımsevenler Cemiyeti Nizamnamesi 1940*; *Yardımsevenler Cemiyeti Nizamnamesi 1941*; *Yardımsevenler Cemiyeti Nizamnamesi 1942*.

olarak ifade edilmiştir. Yurt hizmetleri, "gönüllü hastabakıcı yetiştirmek, cephe gerisi hizmetlerinde ve yurt sağlık işlerinde vazifelenmek" olarak tanımlanır. Diğer tüzüklerden farklı olarak sosyal yardım işleri ise "muhtaç analara doğumlarından evvel ve sonra yardım etmek, yoksulların işe yerleştirilmeleri..., yoksullar için muvakkat barındırma yerleri açmak, çalışamayacak düşkünlere yardım, talebe yurtları açmak, ıslaha muhtaç büyük yaştaki çocukları sanat ve ticaret evlerinde yetiştirmek" olarak açıklanmıştır.⁴⁸ Derneğin ulaştığı kitle savaş dönemi ile birlikte genişlemiş; öğrenciler, ihtiyacı olan yaşlılar, yoksullar, hastalar, dul ve yetimler, hamile kadınlar, depresyon, sel vb. felaketlerden etkilenenler gibi geniş bir kesime yönelik sosyal yardım yapan bir dernek olmuştur. Fakat yardımların ve iş imkanı yaratma gibi çabaların büyük bölümü yoksul kadınlara yönelmeye devam etmiştir. Murat Metinsoy'a göre, savaş sırasında yoksullukla mücadelede "en etkili gönüllü sosyal yardım ve hayır kuruluşu" olmuştur.⁴⁹ Dernek, sosyal yardım faaliyetlerinin aciliyet kazanması sebebiyle menafi-i umumiyyeye hadim dernekler arasına alınmış, derneğin görev tanımı genişletilmiş ve devlet desteği ile ülke genelinde çok sayıda şube açması da bu dönemde başlamıştır.⁵⁰

1940'lar ve Yaygın Şubeleşme

1940'lı yıllarda Türkiye'de en fazla sayıda şubeye sahip olan dernekler Türk Hava Kurumu, Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu'dur.⁵¹ Bu üç dernekten sonra YSD en yaygın örgütlenmeye sahip dernektir. 1944 ve 1946 seneleri arasında YSD'nin toplam 39 ilde merkezi ve 82 ilçede şubeleri olduğu görülmektedir.⁵² Taşrada derneğin şubeleri-

⁴⁸ *Yardımsenvenler Cemiyeti Nizamnamesi 1942; Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları.*

⁴⁹ Metinsoy, "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yardım Sevenler Cemiyeti", 105.

⁵⁰ A.g.e., 95-143.

⁵¹ 1944 senesinde Cumhuriyet Halk Partisi, il teşkilatlarından Cemiyetler Kanunu'na göre teşekkül etmiş ve faaliyetine devam eden dernek ve şubeleri ile ilgili bilgi talep etmiştir. İl teşkilatlarından dernek isimleri, derneklerin kuruluş tarihleri, künye bilgileri ve yönetici kadronun partide olup olmadığı bilgisi alınmıştır. Teşkilatlardan gelen bu bilgiler 1944 ve 1946 yılları için Türkiye'deki bütün derneklerle ilgili önemli bir kaynak oluşturmaktadır. Bu bölüm, Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan bu dernek bilgilerinden faydalanılarak yazılmıştır. BCA, 490.1/595.56.1, 03.1.1944; BCA, 490.1/595.56.2, 1.1.1944; BCA, 490.1/595-56-3, 3.1.1944; BCA, 490.1/595.56.5, 15.1.1944; BCA, 490.1/595.56.6, 17.1.1944; BCA, 490.1/595.56.7, 20.1.1944; BCA, 490.1/595.56.8, 21.1.1944; BCA, 490.1/595.56.9, 23.1.1944; BCA, 490.1/595.57.1, 23.1.1944; BCA, 490.1/595.57.2, 24.1.1944; BCA 490.1/595.57.3, 24.1.1944; BCA, 490.1/595.57.4, 26.1.1944; BCA, 490.1/595.57.6, 31.1.1944; BCA, 490.1/595.57.7, 1.2.1944; BCA, 490.1/595.57.8, 2.2.1944; BCA, 490.1/595.57.9, 2.2.1944; BCA, 490.1/595.57.10, 2.2.1944; BCA, 490.1/595.58.3, 4.2.1944; BCA, 490.1/595.58.4, 7.2.1944; BCA, 490.1/595.58.5, 7.2.1944; BCA, 490.1/595.58.6, 10.2.1944; BCA, 490.1/595.58.7, 28.2.1944; BCA, 490.1/595.58.8, 1.3.1944; BCA, 490.1/595.58.9, 6.3.1944; BCA, 490.1/595.58.10, 8.4.1944; BCA, 490.1/596.59.4, 5.9.1944; BCA, 490.1/596.59.5, 31.10.1944; BCA, 490.1/596.60.1, 10.1.1945; BCA, 490.1/596.61.2, 15.6.1945; BCA, 490.1/596.61.4, 24.7.1945; BCA, 490.1/596.61.5, 23.7.1945; BCA, 490.1/596.61.6, 13.8.1945; BCA, 490.1/596.61.7, 13.8.1945; BCA, 490.1/596.61.8, 27.8.1945; BCA, 490.1/596.61.9, 5.9.1945; BCA, 490.1/596.62.2, 13.10.1945; BCA, 490.1/596.62.3, 16.10.1945; BCA, 490.1/596.62.4, 3.12.1945; BCA, 490.1/596.62.5, 6.12.1945; BCA, 490.1/596.62.7, 12.12.1945; BCA, 490.1/596.62.8, 28.12.1945; BCA, 490.1/597.63.4, 11.3.1946; BCA, 490.1/597.63.6, 20.4.1946; BCA, 490.1/597.64.1, 13.3.1946; BCA, 490.1/597.64.3, 15.4.1946; BCA, 490.1/597.65.7, 25.11.1946; BCA, 490.1/596.59.1, 24.4.1944; BCA, 490.1/597.63.3, 7.3.1946; BCA, 490.1/597.63.7, 12.3.1946.

⁵² Bu sayıya merkez ilçeler de dahil edilmiştir. Her şube hakkındaki sadece bir sene için bilgi mevcuttur. Dolayısıyla şubelerin üye sayılarına karşılaştırmalı bir şekilde bakılamamış ve çalışmalarına devam edip etmediği de belirlenememiştir. Sadece Bilecik ve Manisa için iki senelik veri mevcuttur. Bilecik'te 1944 ve 1945 arasında üye sayılarında artış görülmektedir. Manisa'da ise 1944 senesinde açılmış olan üç şubenin 1946'da kapandığı ve yeni bir şubenin açılmış olduğu görülmektedir. Metinde belirtilen ilçe sayısına Manisa'da kapatılan şubelerin olduğu ilçeler de dahil edilmiştir.

nin büyük kısmı 1940 ve sonrasında açılır.⁵³ 1950'li yıllarda şube sayısında biraz artış yaşanmış olsa da önemli bir değişiklik olmamıştır. Derneğin 1947'de 48 ilde merkezi, 86 ilçede şubesi,⁵⁴ 1955'te 44 ilde merkezi ve birçok ilçede de şubesi olduğu belirtilmektedir.⁵⁵ 1958'de ise dernek 46 ildeki merkezleri ile çalışmalarına devam etmektedir.⁵⁶ 1960 yılında şube sayısında bir azalma yaşanmış ve derneği sadece 25 ilde merkezi olduğu belirtilmiştir. Bu durum, 1960'ların ortasından itibaren değişmiş ve şube sayısında yine eski rakamlara ulaşılmıştır.⁵⁷

Derneğin en fazla şubesinin bulunduğu il İstanbul'dur. İstanbul'dan sonra Bursa'da derneğin yaygın bir örgütlenmesi olduğu görülmektedir. Bütçeleri yüksek olduğu için öne çıkan şubeler ise İstanbul, İzmir, Eskişehir, Zonguldak, Konya ve Kayseri'dir.⁵⁸ 1944 senesinde İstanbul'daki şubelerde toplam üye sayısı 1.136'dır.⁵⁹ İzmir'de sadece bir merkez vardır ve üye sayısı 500'dür. 1944-1946 seneleri için ülke genelinde toplam üye sayısı ise 10.049'dur.⁶⁰ YSD'nin, savaş sonrası dönemde şube ve üye sayısına bakıldığında ülke genelinde en yaygın örgütlenme sayısına sahip kadın derneği olduğu görülmektedir.⁶¹

YSD'nin büyük şehirlerde ve taşradaki yönetim kadrosu kadınlardan oluşmaktadır.⁶² Derneğin yönetiminde üst düzey idareci ve bürokrat eşlerinin etkin olduğu bir gerçektir. Taşrada bazı dernek başkanlarının derneğin bulunduğu ilin önde gelen devlet görevlilerinden, mesela vali eşlerinden oluştuğu görülmektedir. Ancak buradan hareketle derneğin, yönetici sınıfın eşlerinin oluşturduğu bir kulüpten ibaret olduğunu düşünmek doğru olmaz. Derneğin yönetim kurullarında eğitilmiş ve meslek sahibi kadınların da etkili olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin taşrada dernek yönetim kurullarında kadın öğretmenler olduğu görülmektedir. Öğretmenler dışında memur ve doktor kadınlar da dernek üyeleri arasında yer almaktadır. Bu verilere bakıldığında, Türkiye genelinde öğretmenlerin örgütlü kadınların önemli bir kısmını oluşturduğu ve YSD'nin de taşrada en fazla şube sayısına sahip kadın derneği olarak öğretmen kadınların örgütlenmesinde etkili bir merkez olduğu düşünülebilir.

53 70 Yıln Öyküsü, 26.

54 Merkez ve şubeler hakkındaki bilgiyi CHP milletvekili ve derneğin genel merkez kurulu üyesi Mebrure Aksoley Meclis'te yaptığı bir konuşmada belirtmiştir. *TBMM Tutanak Dergisi*, 28.12.1947, 556.

55 *Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları*.

56 Dernek kongrelerinde etkili bir isim olan Hasene Ilgaz'ın 1958'de şubelerle ilgili verdiği rakamdır. Hasene Ilgaz, "Yardım sevenler derneği" *Kadın Gazetesi*, 21 Haziran 1958.

57 1966 senesinde 45 ilde merkezi olduğu görülmektedir. *1928-1967 Türkiye Yardımsevenler Derneği*.

58 "Yardımsevenler Derneğinin Konuşması" *Kadın Gazetesi*, 1 Haziran 1957.

59 İstanbul'da Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Çatalca, Eminönü, Eyüp, Sarıyer, Şile, Üsküdar, Yalova, Beyoğlu ve Kadıköy'de derneğin şubeleri vardır. Şile şubesi hariç bütün şubelerin üye sayıları hakkında bilgi vardır. Buradaki toplam üye sayısına Şile şubesi dahil değildir.

60 Bu sayıya Bilecik'teki şubenin sadece 1945'teki üye sayısı dahil edilmiştir. Öte yandan, bazı şubelerin üye sayısı belirtilmediği için bu toplama dahil edilememiştir. Dolayısıyla gerçekte toplam üye sayısının bundan daha fazla olduğunu düşünebiliriz.

61 1949'da tekrar kurulan TKB'nin şube ve üye sayıları hakkında bilginiz çok kısıtlıdır. İffet Halim Oruz 1957'de yazdığı bir yazıda TKB'nin 40 ilde teşkilatı olduğunu yazmıştır. Bu konu hakkında başka bir bilgiye ulaşamamıştır. İffet Halim Oruz, "Türk Kadınlığının Kalkınması" *Kadın Gazetesi*, 21 Aralık 1957. Ayrıca bakınız: Ediz, *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Kadın Örgütlenmeleri*, 47; Dişbudak, "Türk Kadınlar Birliği", 80.

62 Derneğin sadece Manisa Soma'daki teşkilatında yönetim kadrosu tamamen erkektir.

Demokrat Parti ve Yardım Sevenler Derneği

YSD kuruluşundan itibaren sosyal yardım uygulamalarının merkezinde olan bir dernektir. Tek parti döneminde, devletten bağımsız olmayan ve yoksullukla mücadeleyi gerçekleştiren gönüllü derneklerden birisi olmuştur. Hatta CHP ile “yakın ilişkiler için- de kurulan ilk yardımsever kuruluşu” olmuştur.⁶³ Derneğin kurucu üyelerine bakıldığında da CHP ile derneğin yakın ilişkisi görülebilir.

Dernek ilk kurulduğunda tüzüğünde kurucu üyeler yer almaz. Kurucu üyeler ilk defa 1940 senesinde tüzükte belirtilir. Bu sene, derneğin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve eşi Mevhibe İnönü himayesinde⁶⁴ faaliyet alanlarının genişlediği ve kendini yeniden tanımladığı bir senedir. Mevhibe İnönü derneğin koruyucu başkanı olur. Tüzükte derneğin sekiz kurucu üye (Mevhibe İnönü, Fitnat Çakmak,⁶⁵ Nevber Sevüktekin,⁶⁶ Reşide Bayar,⁶⁷ Nimet Uybadın,⁶⁸ Melâhat Özbudun,⁶⁹ Tezer Taşkıran, Fuat Umay) tarafından kurulduğu yazılmaktadır.⁷⁰ Fakat zamanla tüzükte belirtilen kurucu üyelerin sayısı artmıştır. Sonraki senelerde Süreyya Ağaoğlu,⁷¹ Seza Lostar,⁷⁰ Sevda And⁷³ ve Belkis Odman⁷⁴ da kurucu üyeler arasında yer almış ve kurucu üye sayısı toplamda on iki ol-

63 Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye’de Sosyal Politika*, 133-134.

64 1940’lı yıllarda dernek Mevhibe İnönü’nün himayesi altındadır. *Yardımsevenler Cemiyeti Nizamnamesi 1940*; *Yardımsevenler Cemiyeti Nizamnamesi 1941*; *Yardımsevenler Nizamnamesi 1942*.

65 Fitnat Çakmak, Milli Mücadele döneminde Müdafaa-i Milliye Vekilliği, İcra Vekilleri Heyeti başkanlığı yapan ve tek parti döneminde ise uzun süre Erkân-ı Harbiye-i Umûmiye Reisi (Genel Kurmay Başkanı) olan Fevzi Çakmak’ın eşiştir.

66 Nevber Sevüktekin, 1927-1950 arasında CHP milletvekilliği yapan asker kökenli General Mehmet Kâzım Sevüktekin’in eşiştir. *TBMM Albümü 1920-1950*, Cilt 1.

67 Reşide Bayar, tek parti dönemi birçok bakanlık yapmış, DP’nin kurucularından ve 1950’li yıllarda cumhurbaşkanlığı yapan Celal Bayar’ın eşiştir.

68 Nimet Uybadın, 1923-1954 arasında milletvekilliği yapan, eski Dahiliye Vekili Cemil Uybadın’ın eşiştir. *Türk Parlamento Tarihi II. Dönem 1923-1927*, no:3, 738. Selva Hansu, “Bir Cumhuriyet Kuruluşu: Türkiye Yardım Sevenler Derneği’nin Kuruluş Öyküsü” (Yayımlanmamış makale) https://www.academia.edu/36506207/Bir_Cumhuriyet_Kurulu%C5%9Fu_T%C3%BCrkiye_Yard%C4%B1m_Sevenler_Derne%C4%9Finin_Kurulu%C5%9F_%C3%96y%C3%BCs%C3%BC

69 Melahat Özbudun, Nimet Uybadın’ın kızıdır. Üvey babası ise eski Dahiliye Bakanı Cemil Uybadın’dır. 1939-1945 arasında Ankara Barosu başkanlığı yapan Avukat Hayrullah Özbudun ile evlenmiştir. Cumhuriyete Kanat Gerenler Belgeseli TRT2 Melahat Özbudun Bölümü, <https://www.youtube.com/watch?v=ifrtUgAPYg>. Hansu, “Bir Cumhuriyet Kuruluşu.”

70 *Yardımsevenler Cemiyeti Nizamnamesi 1940*.

71 Tezer Taşkıran ve Süreyya Ağaoğlu, Ankara Hukuk Mektebi profesörü, tek parti döneminde CHP milletvekili olan Ahmet Ağaoğlu’nun kızlarıdır. 1941 ve 1942 tüzüklerinde Süreyya Ağaoğlu da kurucu üyeler arasında yer almıştır. *TBMM Albümü 1920-1950*; “Yardımsevenler derneğinin ilk kuruluşu hakkında Bn. Seza Lostar ile görüşme”, *Kadın Gazetesi*, 12 Temmuz 1948; *Yardımsevenler Cemiyeti Nizamnamesi 1941*; *Yardımsevenler Nizamnamesi 1942*.

72 Seza Lostar, tek parti dönemi Brüksel elçisi Diplomat Basri Lostar’ın eşiştir. “Yardımsevenler Derneği fabri üyelerinden ve Brüksel Sefiri merhum Basri Lostar eşi Bn. Seza Lostar’la 18 yıl evvel Amerikada kurulmuş olan (Türk Yardım Cemiyeti) hakkında görüşme” *Kadın Gazetesi*, 11 Temmuz 1949.

73 Sevda And, Birinci ve İkinci Meclis’te milletvekilliği yapan Tunalı Hilmi’nin kızıdır. 1948 yılında basılan çalışma broşüründe Seza Lostar ve Sevda And da kurucu üyeler arasında yer almaktadır. “Yardımsevenler derneğinin ilk kuruluşu hakkında”; *Yardım Sevenler Derneği 1948 Yılı Çalışmaları*.

74 Belkis Odman, 1950-1954 arasında DP milletvekili olan, Maarif ve Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlıklarında çalışmış Mahmut Celaleddin Odman’ın eşiştir. Kardeşi de Hasan Saka ile evlidir. Derneğin 1928-1967 broşüründe ve 70 Yılın Öyküsü kitabında Belkis Odman da kurucu üyeler arasına dahil olmuştur. *Türk Parlamento Tarihi IX. Dönem 1950-1954*, cilt: 7, 254-255; *1928-1967 Türkiye Yardımsevenler Derneği*; *70 Yılın Öyküsü*. Hansu, “Bir Cumhuriyet Kuruluşu.”

muştur. Derneğin kurucu üyeleri ve başkanları CHP'li üst düzey bürokrat, milletvekili ve devlet yöneticilerinin eşlerinden oluşmaktadır.⁷⁵

YSD'nin tarihi ile ilgili en çok vurgulanan konulardan birisi derneğin CHP ile yakın ilişkisidir. Fakat bu durum çok partili hayata geçildikten sonra değişir. Derneğin CHP ile olan yakınlığına karşı itirazlara dair ilk işaretler 1940'ların sonundan itibaren görülmektedir.⁷⁶ Bu bakımdan 1938'den itibaren tüzükte yapılan önemli değişiklikler, mesela özellikle derneğin Mevhibe İnönü'nün himayesi altına alınması ve CHP prensiplerini benimsemesi gibi maddeler çok partili hayata uygun görülmemiştir.⁷⁷

1950'de DP seçimi kazandıktan sonra derneğin CHP ile ilişkisinde köklü dönüşümler yaşanır. DP iktidarında Mevhibe İnönü'nün ismi sadece kurucu üyeler kısmında yer alır. Tüzükte bulunan derneğin İnönü'nün himayeleri altında olduğunu belirten madde de kaldırılır. Kurucu üyelerin isimleri listesinde en üst sıradayken, liste alfabetik bir şekilde sıralanır ve İnönü dördüncü sırada yer almaya başlar. 1950'li yıllarda İnönü dernek kongrelerinde görünmezken, derneğin kongrelerinde öne çıkan isim Reşide Bayar olacaktır. DP'li yıllar derneğin CHP'den bağımsız bir kadın derneği olmasında önemli bir dönemdir.

İnönü'nün en son katıldığı kongre Mayıs 1949 senesindeki kongredir.⁷⁸ İnönü, Haziran 1950'de yapılan bir sonraki kongreye katılmamıştır. Bu durum, derneğin 1950 kongresinin yeni bir dönemin başlangıcı olacağına dair önemli bir göstergedir. Kongrede tüzükteki bazı maddeler değiştirilir. Muhtemelen İnönü ile ilgili tüzükte yapılan değişiklikler de bu kongrede olmuştur. En önemli değişiklik 1941 senesinden beri tüzükte yer alan "cemiyet Türk milletinin bir tek kuruluş ve yükseliş yolu olan ve milleti daima bir az daha yükselten Atatürk rejimine bağlı kalmayı ve kendi faaliyet şubelerinde CHP prensiplerini tahakkuk ettirmeyi, en esaslı bir gaye olarak kabul etmiştir" ifadesinin değiştirilmesidir.⁷⁹ İzmirli delegelerin önerisiyle "CHP prensipleri" ifadesi "Atatürk inkilâbı prensiplerine göre çalışma" şeklinde değiştirilir.⁸⁰ Bu arada dernek içi denetimi arttırmak için murakıplık pozisyonunun yanına müfettişlik organı da getirilir.⁸¹ 1951 kongresinde de "demokratik hükümlere aykırı olan maddeler üzerinde titizlikle durulmuş" ve değişiklikler yapılmıştır.⁸²

75 Türk Parlamento Tarihi IX. Dönem 1950-1954, 254-255. TBMM Albümü 1920-1950. TBMM Albümü 1950-1980. Cilt 2. "Yardımsenler derneğinin ilk kuruluşu hakkında", *Kadın Gazetesi*, 12 Temmuz 1948; "Yardımsenler Derneği fahri üyelerinden ve Brüksel Sefiri merhum Basri Löstar eşi."

76 1948 Temmuz ayında derneğin kurucularından Seza Lostar verdiği bir röportajda, Mevhibe İnönü'nün derneğin başlangıcından beri olmadığına dair söylentiler olduğunu söylemiştir. Benzer bir tepki TKB'ye karşı da vardır. "Yardımsenler derneğinin ilk kuruluşu hakkında", *Kadın Gazetesi*, 12 Temmuz 1948; Mümtaz Faik Fenik, "Kadınlar Birliğinin Seçim faaliyeti", *Zafer*, 20 Şubat 1950. Ayrıca bakınız: İffet Halim Oruz, "Türk Kadın Birliğinin faaliyetinin amacı", *Kadın Gazetesi*, 27 Şubat 1950.

77 Oruz, "Yardımsenler kongresi."

78 "Yardımsenler Kongresi toplandı", *Kadın Gazetesi*, 30 Mayıs 1949.

79 *Yardımsenler Cemiyeti Nizamnamesi 1940*; *Yardımsenler Cemiyeti Nizamnamesi 1941*; *Yardımsenler Nizamnamesi 1942*.

80 Oruz, "Yardımsenler kongresi."

81 A.g.e.

82 "Yardımsenler kongresi", *Kadın Gazetesi*, 11 Haziran 1951.

1950 kongresinden sonra delegeler arasından seçilen bir grup Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ı, Meclis Başkanı Refik Koraltan'ı ve Başbakan Adnan Menderes'i ziyaret eder.⁸³ Bu görüşmede Bayar derneğe yönelik övgü dolu sözler söylemiş ve DP'nin her yönden derneği destekleyeceğini ilan etmiştir: "Türkiye'de sosyal davanın temelini Yardım Sevenler kurmuştur. Kadınlarımız müsbet çalışmalarıyla bu davâyı desteklemişlerdir. Çalışmalarını yakından takip ettim. Sizlere hükümet olarak mümkün olduğu kadar müzahir olacağız. Bizlerden her zaman yardım göreceğinizden emin olarak çalışınız."⁸⁴ 1950'li yıllarda dernek, yeni hükümet ile yakın ilişkiler geliştirmiştir.

Derneğin 1950'li yıllardaki kongrelerine DP'nin, özel olarak Celal Bayar ve ailesinin yakın ilgisi vardır. Mesela 1958'deki kongreye birçok milletvekilinin yanı sıra Ankara valisi Kemal Aygün, Kızılay genel başkanı ve Afyon DP milletvekili Rıza Çerçel de katılmıştır.⁸⁵ 1959'daki kongreden sonra Çankaya Köşkü'nde Nilüfer Gürsoy kongre delegelerine kokteyl verir.⁸⁶ Daha sonra Celal Bayar da delegelerin olduğu salona inip, tek tek hepsiyle görüşmüştür.⁸⁷ 1950'li yıllar boyunca derneğe hükümetin ve cumhurbaşkanı'nın ilgisi devam eder.

DP döneminde derneğin etkinlik alanı artmış ve dernek çalışmaları arttıkça bina ihtiyacı da ortaya çıkmıştır. 1957'de Ankara'da Genel Merkez, Kız Öğrenci Yurdu ve bütün atölyeleri kapsayacak şekilde bir bina inşaatına başlanır.⁸⁸ 1958'de Genel Merkez temel atma törenine Celal Bayar'ın yanı sıra, hükümetten, bürokrasiden birçok önemli kişi katılır. Törene "yardım ve himayetlerini esirgemeyen" Bayar, hükümet erkanı, genel merkez azalarından Başvekalet Müsteşarı Ahmet Salih Korur, vali ve belediye başkanı Kemal Aygün, "kardeş dernek Kızılay", resmi ve hususi banka umum müdürleri, derneğin her başvurusunda "en büyük yardımı yapan Ziraat Bankası genel müdürü Mithat Dülge", derneğin "esaslı gelir menbaları olan" Çorap ve Triko atölyelerinde "devamlı ve gelirlili çalışmalarında büyük yardımı olan Sümerbank Umum Müdürü Ahmet Akın" katılır.⁸⁹ 1960 yılında bina tamamlanır ve dernek yeni binasına taşınır.⁹⁰ Törene katılanlara bakıldığında, derneğin sosyal yardım alanındaki faaliyetlerinin hükümet ve bürokrasinin çeşitli kademeleri tarafından desteklendiği görülmektedir.

DP döneminde yoksulluğa karşı sosyal yardım kuruluşları görevlendirme anlayışı devam etmiştir.⁹¹ 1950'lerin ikinci yarısında derneğe hükümet tarafından verilen görevler artmış ve dernek, sosyal yardım politikalarının merkezinde önemli bir gönüllü kuruluş haline gelmiştir.⁹² Derneğin içinde çalışan kadınlar, Türkiye'deki ilk rehabilitasyon uy-

83 "Yardımsevenler Heyeti Cumhurbaşkanını ziyaret etti", *Kadın Gazetesi*, 12 Haziran 1950.

84 A.g.e.; *Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları*.

85 "Yardım Sevenler Derneğinin 30. Genel Kongresi Yapıldı", *Kadın Gazetesi*, 7 Haziran 1958.

86 "Yardımsevenler 32nci çalışma yılına girerken", *Kadın Gazetesi*, 23 Mayıs 1959.

87 "Yardımsevenler Derneği Kongresi", *Kadın Gazetesi*, 30 Mayıs 1959.

88 Türkiye Yardım Sevenler Derneği (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1960), 10, <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/251#?c=0&m=0&s=0&cv=0>; "Yardımsevenler Derneğinin Konuşması"; Hasene Ilgaz, "Yardımsevenler Genel Merkez binası yapılıyor", *Kadın Gazetesi*, 20 Temmuz 1957.

89 "Yardım Sevenler Derneğinin 30. Genel Kongresi Yapıldı."

90 İffet Halim Oruz, "Bir çatı kuruldu", *Kadın Gazetesi*, 21 Mayıs 1960. *70 Yılın Öyküsü*, 31.

91 Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, 155.

92 1951'de 19 Şubat'a denk gelen hafta Yardım Sevenler Derneği haftası olarak kabul edilmiştir. Metinsoy, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yardım Kurumları", 81.

gulamasını yapar. Hükümet 1954 senesi verem hastalığından iyileşmiş kişilerin sağlığını bozmayacak işlerde çalışmalarını sağlamak için rehabilitasyon atölyeleri açılması görevini derneğe verir. Sağlık Sosyal Yardım Bakanlığı'nın bu amaç için "ayırdığı tahsisatın işletilmesini" dernek kullanır. 1953 bütçesinden derneğin genel merkezi, İstanbul ve İzmir şubelerine ödenek ayrılır. Dernek bu ödenekle rehabilitasyon müessesesi kurmak üzere harekete geçer.⁹³ Sağlık Bakanlığı ve Verem Savaş Derneği ile çalışarak rehabilitasyon uygulamasını gerçekleştirir. 1954 senesinde Ankara Cebeci'de kadınlara, Yenimahalle'de erkeklere atölye açılır.⁹⁴ Ayrıca Keçiören Atatürk Sanatoryumu'nda "nekahat devresini geçiren hastalara kendilerini yormadan bir meslek sahibi olmalarını temin için 3 kurs açılır."⁹⁵ Ankara, İstanbul ve İzmir'deki rehabilitasyon çalışmaları sonucunda yüzlerce vatandaş sağlıklıları kontrol altına alınarak çalışma hayatına geri döndürülür.⁹⁶

Sosyal yardım politikalarının oluşmasında derneğin bir başka önemli rolü ise 1959'da kurulan Sosyal Hizmetler (Akademisi) Enstitüsü için yaptığı çalışmalarıdır. Yoksullukla mücadelede modern bir yaklaşım getiren⁹⁷ bu önemli dönemeçte, "dernek hükümetin yanında çok aktif olarak yer alır."⁹⁸ Sosyal Hizmetler Genel Müdürlüğü'ne bağlı "il sosyal hizmetler koordinasyon kurullarında dernek önemli bir rol oynamıştır."⁹⁹ Enstitü'nün ve kurulların işleyişi ve kadınların bu kurumlarda nasıl bir rol oynadığı hakkında bilgi yoktur. Fakat Enstitü'de ve ülke genelinde kurulan bu kurullarda kadınların sosyal yardım alanında önemli bir deneyim elde ettiğini, sosyal yardım uygulamalarına katkı sağladığını ve politika yapma süreçlerine dahil olduğunu tahmin edebiliriz.

Hükümet, sosyal yardım konusunda derneğin uzmanlığına da başvurur. Enstitü'de sosyal hizmet konularında değerlendirme yapmak üzere Sosyal Hizmetler Danışma Konseyi kurulmuştur. Bu konseyde YSD'nin de bir üyesi vardır.¹⁰⁰ Ayrıca dernek, sosyal hizmet eğitimi veren ve öğrencilerin deneyim elde edebileceği bir kurum gibi çalışır. Derneğin Gerçekleştirme Kolu, "Sosyal Hizmetler Akademisi öğrencilerinin tatbikat yapabildikleri bir okul haline gelmiştir."¹⁰¹ İlerleyen yıllarda öğrenciler bir öğretim üyesi nezaretinde sosyal yardım ve gerçekleştirme kollarında "pratik çalışmalar yaparak mesleki bilgilerini" arttırma imkanı bulur. Öğrenciler aynı zamanda derneğin çalışmalarına da yardım eder.¹⁰² 1950'lerde YSD, sosyal yardım uygulamalarında uzmanlaşmış bir okul gibidir. Devletin etkin olmadığı bu alanda kadınlar sosyal yardım uygulamaları

93 "Yardımsevenler Genel Merkezinde Yapılan Toplantı", *Kadın Gazetesi*, 20 Şubat 1954.

94 "Yardımsevenler Derneği Genel Merkez Kurulu 1954 yılı çalışma raporu", *Kadın Gazetesi*, 4 Haziran 1955; 70 Yılın Öyküsü, 31; 1928-1967 Türkiye Yardımsevenler Derneği; Türkiye Yardım Sevenler Derneği 1960, 8.

95 Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları.

96 Türkiye Yardım Sevenler Derneği 1960, 8.

97 Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, 171.

98 70 Yılın Öyküsü, 32.

99 A.g.e.

100 Resmi Gazete, 22 Haziran 1959.

101 1928-1967 Türkiye Yardımsevenler Derneği.

102 1976 Yılı Çalışma ve Hesap Raporu (Ankara: Nüve Matbaası, 1977), 18. <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/12#c=0&m=0&s=0&cv=0>; 1975 Yılı Çalışma ve Hesap Raporu (1976), 20, <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/8#c=0&m=0&s=0&cv=0>.

üretmiş, sosyal yardım uzmanları yetiştirmiş, etkinlik alanlarını genişletmiş ve önemli bir tecrübe elde etmiştir.¹⁰³

Bir Kadın Derneği Olarak Yardım Sevenler Derneği

YSD, bu dönemde kadınların sosyal yardım alanında yaptıklarıyla ön plana çıkan bir kadın derneğidir. Sosyal yardım, geleneksel toplumsal cinsiyet normlarıyla uyumlu bir şekilde, kadınlarla özdeşleştirilen bir faaliyet alanı olarak görülür. Dernekte çalışan kadınlar için sıklıkla kullanılan hoşgörülü, şefkatli, faziletli ve fedakar gibi sıfatlar bu durumu net bir şekilde göstermektedir. Mesela, derneğin faal üyelerinden Güzin Tugay “yardım, şefkat, koruma’ Türk’ün övündüğü vasıflardır. İnkılâpçı ve enerjik bir ruh hamlesiyle her sahada ilerleyen Türk kadınının şiarıdır... İşte “Y.S.D.” bu yüksek vasıfları taşıyan Türk kadınlarının eseridir” demektedir.¹⁰⁴ TKB ve YSD’de aktif olarak çalışan İffet Halim Oruz da bir yazısında kadınların hayırseverlik duygularını övmüştür: “Kadınlığımızın hayır duygusunun ve sosyal hayattaki veriminin tertemiz temsilcisidir, onlar... Yardımsevenlerin bu durumda ve kaliteli olarak vazife görmesine, devlet reisleri eşleri, Derneğin fedakâr Genel Başkanları, Genel Merkez heyetini teşkil eden değerli üyeler ve nihayet bütün teşkilât arkadaşları yardımcı olmuşlardır. Ellerinden tuttukları bu hayır meşalesi üyelerin, çoğunluğu kadınlardan müteşekkil olması itibarıyla Türk kadınının şefkatini ve feragatini de temsil etmektedir.”¹⁰⁵ Kadınların yaptığı faaliyetler ve çalışkanlıkları da sıklıkla övülür. Mesela Reşide Bayar, YSD için “sosyal hayatımızda büyük bir yeri olan” hayır derneği demiştir. Konuşmasında derneğin başkanı Mediha Eldem’i övmüş ve “otuzbeş kişilik Genel Merkez azasından tanıştığım bayanların hepsi, bilgili, gayretli, başkanlarıyla çalışmaktan büyük bir zevk duyduklarını belirtiyorlardı” demiştir. Kadın Gazetesi de dernekte çalışanlar için “çalışkan arkadaşlarımız” ifadesini kullanır.¹⁰⁶ YSD, geleneksel toplumsal cinsiyet normlarının içerisinde kadınlara bir faaliyet alanı yaratan bir kadın derneğidir. Fakat aynı zamanda bu faaliyet alanıyla kadınların kamusal alandaki gücünü arttırmıştır. YSD ile birçok kadın sosyal yardım alanında aktif olmuş, çalışkanlıklarıyla övülmüş ve ön plana çıkmıştır.

YSD’nin, yoksul kadınlara iş imkanı sağlayarak onlara yardım etme amacıyla kurulan bir kadın derneği olduğu sıklıkla vurgulanır. Özellikle faaliyet alanını genişlettiği ve sosyal yardım açısından etkisinin arttığı savaş sonrası dönemde kadın derneği olarak nitelendirilmesi önemlidir. Oruz, derneğin kurulduğu ilk günden beri “hem üyeleri bakımından kadın çoğunluğu gösteren hem de çalışma konusu içine birinci plânda yoksul kadını alan” bir dernek olduğunu söylemiştir. Oruz’a göre, YSD “Türk kadınlığının şefkat kucağı olduğu kadar, kültürel sahada da bir çalışma alanıdır. Zira kadını çalıştırma yolu ile yardım, onun en büyük amacıdır” demiştir.¹⁰⁷ Bir başka yazısında ise “20 yıl bu memleketin hayırına çalışmış bir kadın topluluğu” olarak tanımlamıştır.¹⁰⁸

103 Beth Baron, benzer bir durumu Mısır örneğinde gözlemlemiştir. Beth Baron, “Women’s Voluntary Social Welfare Organizations in Egypt”, *Gender, Religion and Change in the Middle East*, yay. haz. Inner Marie Okkenhaug ve Ingvild Flakerud (Oxford ve New York: Berg, 2005).

104 Güzin Tugay, “Çalışma Şekillerimiz”, *Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları*.

105 İffet Halim Oruz, “Yardımsevenler Kongresi”, *Kadın Gazetesi*, 23 Mayıs 1959.

106 Şükriye Şener, “Sayın Reşide Bayar’ın Himayesinde verilen yardımsevenler balosu”, *Kadın Gazetesi*, 21 Aralık 1957.

107 İffet Halim Oruz, “Hayırlı işler yolunda”, *Kadın Gazetesi*, 7 Haziran 1948.

108 İffet Halim Oruz, “Yardımsevenler”, *Kadın Gazetesi*, 1 Haziran 1957.

Benzer şekilde derneğin Genel Merkez Umumi Müfettişi ve TKB'de de çalışan Avukat Müjgân Aġaoġlu da YSD'nin kadın derneği olarak öneminin altını çizerek. Aġaoġlu'na göre "Yardımsenler Derneği bugüne kadar ... bilhassa kadın topluluklarının fikir, düşünce ve çalışmalarını geliştirmekte çok büyük rolü olmuştur. Bu derneğe emek veren Türk kadını, bir taraftan şefkatli elleriyle sosyal yardımı memleketimizin köşe ve bucaklarına kadar ulaştırırken, diğer taraftan aynı ideal peşinde koşmanın verdiği fikir birliğinden doğan bir kaynaşmanın husulüne sebep olmuş, bu kaynaşma farkına varılmadan akıp giden yılların yarattığı şefkat, dostluk hisleriyle bağlanan bir yardımsenler ordusu vücutte getirmiştir."¹⁰⁹ Derneğin, kadınların gelişmesinde rolü olduğunu ve "kadın topluluklarının ve kadın çalışmalarının memleket ölçüsündeki faydasını" da vurgulamıştır.¹¹⁰

1950'lerde YSD'nin, TKB ile yakın ilişkisi olduğu da görülmektedir. 1949'da TKB'nin yeniden kuruluşunda YSD'den önemli isimler etkili olmuştur. Mesela 1948'de YSD yönetim kurulunda olan Latife Bekir Çeyrekbaşı ve Mebrure Aksoley¹¹¹ TKB'nin kurucularındandır.¹¹² Çeyrekbaşı TKB'nin ilk genel başkanı seçilir. Aksoley ise bir dönem TKB ikinci başkanlığını yapmıştır.¹¹³ YSD'nin uzun yıllar genel başkanı olan Mediha Eldem de TKB'nin kurucuları arasındadır.¹¹⁴ İffet Halim Oruz¹¹⁵ ve Müjgân Aġaoġlu gibi isimler de her iki dernekte aktif olarak çalışmaktadır. Bu iki kadın derneği farklı amaçlarla kurulmuş olsa da 1950'li yıllarda örgütlü kadınların ortak bir gündemin içerisinde yer aldığı görülmektedir.

Dönemin yazarları YSD'yi, kadın hareketlerinin içinde kadınlarla ilgili sosyal meseleleri ele alan bir kadın derneği olarak görmektedir. Mesela Oruz, 1948'de derneğin rolünü şu şekilde açıklamıştır: "dünyanın her tarafından siyasî mahiyetli olduğu gibi yalnız içtimaî mahiyeti bulunan birçok kadın dernekleri ve kadın kulüpleri vardır. Bu toplulukların her biri kadınlıkla ilgili bir veya birkaç mevzuu ele alarak mensup oldukları millete bir takım içtimaî hizmetler yaparlar. Bu bakımdan Yardımsenler Derneğinin müsait bir nizamnamesi olduğuna göre böyle içtimaî mahiyette hizmetleri başarması mümkündür."¹¹⁶ 1950'de DP milletvekili olan Mümtaz Faik Fenik'in TKB'nin CHP propagandası yaptığı yönündeki eleştirilerine yönelik Kadın Gazetesi'ndeki köşesinde verdiği sert cevapta ise şunları yazar: "süfretlerin bütün dünyada, bilhassa İngiltere'de yapmış olduğu hareket herkesçe bilinir. Bunun akisleri Türkiye'de Bn. Nezihe Muhiddin ile başlamadığı gibi, bütün dünyada kadın haklarını koruyan ve kadınlar tarafından idare olunan cemiyetlerin siyasî hakları elde etmesi ile ortadan kalktığı da görülmüştür." Bu bakımdan Oruz, YSD'nin de faaliyetlerinin CHP propagandası başlığı altında basitleştirilemeyeceğini belirtir. Oruz'a göre, "Yardımsenler Derneği de, "Kadın Yardım" adıyla kurulduğu zaman, hayrî mahiyeti yanında Ç.E. Kurumunun meşgul olduğu çocuk dâvasının, ancak annenin maddece ve manaca korunması ile etraflıca ele alınabileceği

¹⁰⁹ Müjgân Aġaoġlu, "Yardımsenler Derneğinin 22nci yıldönümü", *Kadın Gazetesi*, 20 Şubat 1950.

¹¹⁰ A.g.e.

¹¹¹ Mebrure Aksoley 7. ve 8. dönem CHP Ankara milletvekilidir. *TBMM Albümü 1920-1950*.

¹¹² Mebrure Aksoley, bir dönem YSD genel sekreterliği, ikinci başkanlığı ve müfettişliği de yapar. A.g.e.

¹¹³ "Türk Kadın Birliğinin yeni merkezleri", *Kadın Gazetesi*, 27 Şubat 1950.

¹¹⁴ İşat, "Türk Kadın Birliği'nde", 45.

¹¹⁵ Oruz, 1950'lerde TKB'nin İstanbul Merkezi'nin başkanlığını yapmıştır.

¹¹⁶ İffet Halim Oruz, "Yardımsenler kongresinde ileri sürülen dilekler", *Kadın Gazetesi*, 8 Mart 1948.

amacı ile, yani tamamıyla içtimaî mülâhazalarla kurulmuştur."¹¹⁷ Oruz, YSD'yi kadınlık meselelerine eğilen bir kadın topluluğu ve ülke içerisindeki kadın hareketlerinin bir parçası olarak görmüştür. Bu dönemde örgütlü kadınlar için YSD, kadınlar tarafından yönetilen ve kadınların sosyal meselelerine çözüm üreten önemli bir dernektir.

"Emek Mukabili Yardım" İlkesi

YSD'nin yoksul kadınlara yönelik en önemli sosyal yardım faaliyeti "emek mukabili yardım" olmuştur. Aslında "emek mukabili yardım" imparatorluk döneminden itibaren kadınların kamusal alandaki en yaygın sosyal yardım faaliyetlerinden birisidir.¹¹⁸ Kadın derneklerinin sosyal yardım anlayışı, kadınları dikiş, nakış, terzi gibi alanlarda istihdam edip hem derneğe kazanç sağlamak hem de hayatlarını devam ettirebilmeleri için kadınlara bir maaş vermek şeklinde gerçekleşmiştir. YSD de bu anlayışı benimsemiş ve bunu "emek mukabili yardım" ilkesi olarak tanımlamıştır. "Emek mukabili yardım" derneğin kuruluşundan itibaren uyguladığı bir yaklaşımdır.¹¹⁹

"Emek mukabili yardım" derneğin yoksul kadınların hayat koşullarını iyileştirme amacı açısından en önemli ve en yaygın faaliyet alanıdır. Derneğin bu alandaki ilk faaliyetleri 1929 senesinde başlar.¹²⁰ Çoğunlukla yoksul kadınlar, derneğin çorap, trikotaj, dikiş, nakış ve eliş atölyelerinde çalıştırılır ve kadınlara emekleri karşılığında para verilir.¹²¹ Bu açıdan, "emek mukabili yardım" modern gönüllülük anlayışına dayanır. Bu anlayış geleneksel hayırseverliğe karşı, emeğin önemini vurgular ve insanların "çalışarak topluma katılmalarını sağlamak üzere yardım" yapılıır.¹²² Dernek, "emek mukabili yardım" ilkesini şu şekilde açıklar: "Artık toplumun merhamet hislerini sömürerek, yoksulluğu hazır yeme imtiyazı haline getirecek bir ortam yaratmak istemiyoruz. Bunun için emek mukabili yardım yoluna gidilmiş ve muhtelif atölyeler açılmıştır."¹²³ Bir başka vurgu da "kendilerine yardım edilecek vatandaşların onurunu korumak, onları kabiliyeti nispetinde kendi emeği ile ekmeğini kazanan bir yurddaş haline getirmek" için çalışmaktır.¹²⁴

Derneğin açtığı atölyelerde pek çok genç kadın çalışarak geçimlerini sağlamak ve dernek de "bu mamulleri satarak elde ettiği kazançla karşılıksız yardımlarını yapmaktadır."¹²⁵ 1950'li yıllarda atölyeleri gezen Refika Esmer atölyelerde on bir, on iki yaşından elli altmış yaşına kadar işçi çalıştığını söylemiştir. Esmer'e göre "hiçbir şey bilmeden gelen birçok yoksul ve kimsesiz kızların kısa bir zaman zarfında pek çok şey öğrenmeleri ve ortaya fevkalade güzel eser çıkarmaları" bu atölyelerin en güzel yanıdır.¹²⁶

¹¹⁷ Oruz, "Türk Kadın Birliğinin faaliyetinin amacı." Fenik, "Kadınlar Birliğinin Seçim faaliyeti."

¹¹⁸ Nicole Van Os, İkinci Meşrutiyet döneminde kadın derneklerinin en temel faaliyetlerinin hayırseverlik olduğunu belirtmiştir. Van Os, *Feminizm, Hayırseverlik ve Vatansızlık*. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi* (İstanbul: Metis Yayınları, 1994), 43.

¹¹⁹ Metinsoy, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yardım Kurumları", 39-93. Saracel, *Sosyal Yardım*, 18.

¹²⁰ *70 Yıllık Öyküsü*, 18.

¹²¹ *Yardım Sevenler Derneği 1948 Yılı Çalışmaları*.

¹²² Buğra, *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*, 133.

¹²³ *1928-1967 Türkiye Yardımsevenler Derneği*.

¹²⁴ *Yardım Sevenler Derneği 1948 Yılı Çalışmaları*. Müjgân Ağaoğlu, "Yardımsevenler Derneği çalışmaları hakkında radyoda verilen konferans", *Kadın Gazetesi*, 4 Kasım 1948.

¹²⁵ *Türkiye Yardım Sevenler Derneği 1960*.

¹²⁶ Refika Esmer, "Yardım Sevenler Derneği", *Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları*.

Esmer'in de dediği gibi bu atölyelerde çalışanların çok büyük çoğunluğunu herhangi bir eğitimi ya da çalışma deneyimi olmayan kadınlar oluşturmuştur.¹²⁷ Ayrıca, bu atölyelerde her yaşta kadın çalışıp, para kazanabilir.

Atölyelerde sürekli çalışanlar ve parça başı iş usulü çalışanlar vardır. Binası olmayan ve atölye açamayan merkez ve şubeler "çalışabilecek durumda olanlara evlerinde tamamlanmak üzere el işleri vermektedir."¹²⁸ Çalışanların tam sayısına ulaşabilmek mümkün değildir. Fakat merkez ve bütün şubelerdeki atölyelerde önemli sayıda kadının çalıştığını düşünebiliriz. Ağaoğlu, 1948 senesinde "emek mukabili yardım" ile derneğin çalıştırdığı işçilerin sayısının binleri bulduğunu, derneğin yaptığı yardımların tutarının da bir milyonu aştığını söylemiştir.¹²⁹ Aynı yıl dernek ile ilgili yaptığı radyo konuşmasında bu atölyelerde toplam 3285 işçi çalıştırıldığını söylemiştir.¹³⁰ Oruz da özellikle kadın çalıştırma yoluyla yardım sağlama prensibini benimseyen derneğin, 1956 yılında memleketin her yanında binlerce kadın çalıştırdığını ifade etmiştir.¹³¹ 1950'li yıllarda dernek atölye sayısını arttırır. Çalışan kadınların da sayısı artmış ve emek karşılığı yardım yaygınlaşmıştır.¹³²

Her atölyenin bir eğitimcisi vardır. Çoğunlukla eğitim verenler de kadınlardır. Atölyelerde iş başında eğitim sistemiyle yoksul kadınlara iş eğitimi verilir. Daha sonra kadınlar "öğrendikleri işi yapabilecekleri örneğin Dikimevi gibi işyerlerine yerleştirilir, eğer istekli iseler kendi işlerini kurmada onlara makine vb. araç ve gereçler verilerek destek" de sağlanır.¹³³ Dernekte eğitim görenler "dışarıda hayatını kazanmaktadır." Dernek, belediyeler, fabrikalar, özel iş yerleri ve birçok çalışma alanında yüzlerce kişiye iş bulmuştur.¹³⁴ Ayrıca, atölyelerde üretilen ürünler sergilerde gösterilir. İstanbul merkezinin Nişantaşı'nda açtığı daimi sergi ve satış merkezinde kadınların ürünleri sergilenir ve satılır.¹³⁵ Her sene İzmir Fuarı'nda YSD'nin pavyonu açılmaktadır. Fuarda sergilenen kadınların el emeği eserlerinden ve çalışkanlığından övgüyle bahsedilmektedir.¹³⁶ YSD, kadınlara hem meslek öğretmiş, iş bulmuş hem de kadınların eserlerini görünür kılmıştır.

Kadınların çalışma koşulları da zamanla değişmiştir. Dernekte çalışan kadınlar uzun yıllar İş Kanunu kapsamında değildir.¹³⁷ Fakat 1950'li yıllardan itibaren kadınların çalışma koşulları iyileşmeye başlamıştır. Dernekte çalışanlara ulaşım, öğle yemeği, sağlık bakımı ve ilaç yardımı" yapılır.¹³⁸ Ayrıca her gün öğle yemeği, her sene önlük ve ayakk-

127 70 Yıllın Öyküsü, 28; Türkiye Yardım Sevenler Derneği 1960, 7.

128 1928-1967 Türkiye Yardımsevenler Derneği.

129 Müjgan Ağaoğlu, "Yardımsevenler Derneğinin yirminci yıldönümü münasebetiyle", *Kadın Gazetesi*, 8 Mart 1948, 2.

130 Ağaoğlu, "Yardımsevenler Derneği çalışmaları hakkında radyoda verilen konferans."

131 "Yardımsevenler derneğinin 20inci genel kongresi münasebetile genel Merkez adına İstanbul delegesi İffet Halim Oruzun konuşması", *Kadın Gazetesi*, 26 Mayıs 1956.

132 70 Yıllın Öyküsü, 27.

133 A.g.e., 28; Türkiye Yardım Sevenler Derneği 1960, 7.

134 1928-1967 Türkiye Yardımsevenler Derneği.

135 Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları.

136 A.g.e., 29-32.

137 Saracel, *Sosyal Yardım*, 22.

138 70 Yıllın Öyküsü, 28; Türkiye Yardım Sevenler Derneği 1960, 7.

bı da verilmiştir.¹³⁹ 1957 senesinden itibaren çalışanların sağlık durumu değerlendirilerek ikinci kahvaltısı da verilmeye başlanmıştır.¹⁴⁰ 1950'li yıllarda çalışanları sigortalı yapan bir merkez de vardır.¹⁴¹ Türkiye'de sosyal güvenlik politikalarındaki gelişmelerle paralel bir şekilde tüm çalışan kadınlar ancak 1965 senesinden itibaren sigorta kapsamına alınacak ve bir sendikaya üye olabilecektir.¹⁴²

Derneğin en önemli faaliyeti, "emek mukabili yardım" ilkesi doğrultusunda yoksul kadınların atölyelerde istihdam edilmesidir. Kadınlar meslek öğrenmiş, profesyonel çalışma hayatının içerisine girmiştir. Hatta dernek dışında da kadınlara çalışma imkanı yaratılmıştır. Kadınlar kendi işini kurmuş veya bir kurumda işe yerleştirilmiştir. Dernek, "emek mukabili yardım" ilkesi doğrultusunda binlerce kadının kendi hayatını kurabilme ve geçimini sağlamasına fırsat sunmuştur. YSD, kadın hareketinin yoksul kadınlara iş eğitimi ve iş imkanı yaratılması gündemini merkeze alan bir politika benimsemiş, bu politikasıyla savaş sonrası dönemde ülke genelinde en etkili kadın derneği olmuştur.

Sonuç

Feminist literatürde dalga anlatısı, dar bir feminist gündem ve aktivizm tanımının yapılmasına ve YSD gibi birçok kadın derneğinin kadın hareketi tarihine dahil edilmesine neden olmuştur. Ayrıca bu anlatı iki dalga arasındaki dönemin "sessizlik" ile özdeşleştirilmesine ve dolayısıyla kadın hareketi tarihinin çok uzun ve önemli bir döneminin feminist tarihyazımının dışında kalmasına yol açmıştır. Özellikle çok partili hayata geçiş süreci ve 1950'li yıllar kadın hareketi tarihinin en az ilgi gören dönemidir. Bu dönemdeki kadın dernekleri Kemalist kadın örgütlenmeleri olarak değerlendirilir ve kadın hareketi tarihine dahil edilmez. Dolayısıyla bu dönemde faaliyet gösteren, açık bir şekilde feminist politika yürütmeyen bir kadın derneği olarak YSD'nin tarihi yeterince ilgi görmemiş ve çok az sayıda çalışma bu derneği kadın hareketi tarihine dahil etmiştir. Halbuki YSD yaygın örgütlenmesi, kadınlara yönelik yardım faaliyetleri ve sosyal politika yapımındaki merkezi rolü ile kadın hareketi tarihinin en önemli kadın derneklerinden birisidir.

YSD'nin sosyal yardım alanında Kızılay ve Çocuk Esirgeme Kurumu'ndan sonra en etkili gönüllü dernek olduğu görülmektedir. Derneğin bu geniş etkinlik alanına ulaşması II. Dünya Savaşı sırasında gerçekleşmiştir. Tek parti döneminde CHP ile yakın bir ilişki içerisinde olması, derneğin ülke genelindeki şube ve üye sayılarında önemli bir artışa yol açmıştır. CHP'nin desteği ayrıca derneğin sosyal yardımların merkezinde yer almasını mümkün kılmıştır.

Savaş sonrası dönem, YSD için yeni bir dönemdir. Çok partili hayata geçildikten sonra dernek, CHP'den bağımsız hale gelmiştir. 1950'li yıllarda derneğin, hükümet ve özellikle Celal Bayar ve Reşide Bayar tarafından desteklendiği görülmektedir. Hatta hükümet bazı sosyal yardım görevlerini doğrudan derneğe verir. 1950'li yılların ikinci yarısında derneğin sosyal yardım uygulamalarında etkisi iyice artar. Sağlık Bakanlığı bütçeden

139 *Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları.*

140 "Yardım Sevenler Derneğinin 30. Genel Kongresi Yapıldı."

141 1950'li yıllarda Zonguldak'taki merkez "işçilerine ihtiyarlık, analık, hastalık sigortaları yaptırmış[tır]." *Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları.*

142 Metinsoy, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yardım Kurumları," 84.

para tahsis ederek rehabilitasyon görevini derneğe verir. Dernek daha sonra Sosyal Hizmetler Enstitüsü'nün kuruluşunda yer alır. Devletin etkin olmadığı, hatta görevlerinin bir kısmını kadınlara bıraktığı sosyal yardım alanında kadınların rolü ve etkinlik alanı büyür. YSD, yoksulluğa karşı mücadelede hükümetin danışmanlık aldığı ve yardım istediği önemli bir kuruma dönüşür. Bu dönüşümü gerçekleştiren kadınlar, aynı zamanda sosyal yardım alanında önemli bir birikim de elde etmiştir. Kadınlar, devletin faal olmadığı bir alanda karar verici pozisyona gelmiş, politika yapma süreçlerine dahil olmuştur.

Derneğin bütün yönetim kurullarında kadınlar vardır, yaptığı faaliyetler de çoğunlukla kadınların hayat koşullarını iyileştirmeye yöneliktir. Dernek, birçok açıdan kendinden önceki veya aynı dönemde etkin olan diğer kadın örgütlerinin birikiminden faydalanmış, bu birikime önemli katkılar yapmıştır. Mesela, tek parti döneminde TKB'de aktif olan İffet Halim Oruz ve Latife Bekir Çeyrekbaşı gibi önemli isimler YSD içinde faaliyet gösterir. YSD'nin, 1949'da kurulan TKB ile yakın ilişki içinde olduğu da görülmektedir. Ayrıca, derneğin "emek mukabili yardım" ilkesi, Osmanlı İmparatorluğu ve tek parti döneminden itibaren kadın derneklerinin sosyal yardım anlayışının devam ettiğini göstermektedir. Savaş sonrası dönemde YSD, kadın derneklerinin sosyal yardım alanındaki birikimini arttırmış, kadınların gündem ve faaliyetlerinde devamlılığı sağlamıştır. Öte yandan derneğin yönetim kadrosu üst düzey bürokrat, milletvekili ve yönetici elitlerin eşlerinden oluşuyor olsa da dernekte aktif olarak çalışan farklı toplumsal statüden kadınların olduğu görülmektedir. Derneğin taşradaki şubelerinin yönetim kurullarında kadın öğretmen, memur ve doktor yer almaktadır. Özellikle kadın öğretmenlerin sayıca daha fazla olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla taşrada kadın öğretmenlerin örgütlü hayat içerisinde ve sosyal yardım alanında deneyim kazanmasında YSD'nin önemli bir rolü olduğu söylenebilir. Aynı zamanda binlerce yoksul kadın derneğin içinde veya dışında dernek aracılığıyla istihdam edilerek hayatlarını kazanmıştır. Dernek, savaş sonrası dönemde farklı toplumsal tabakadan kadınların bir araya geldiği önemli bir kurum olmuştur. Dernek içinde kadınlar yönetici olur, sosyal yardım uygulamaları yapar, sosyal hizmet uzmanı yetiştirir; atölye başkanı olur, meslek öğretene eğitimci olur; iş öğrenir, meslek sahibi olur, iş kurar ve çalışma hayatına girer. Birçok yönden YSD, örgütlü yaşam içerisinde kadınların gücünü ve rolünü arttırmıştır. Savaş sonrası dönemde kadın hareketinin içinde kadınlara yönelik sosyal hizmetleri ve gündemi ile önemli bir yer tutmuştur. YSD'nin tarihi, bütün bu nitelikleriyle Türkiye'de kadın hareketliliğinin iki dalga arasındaki dönemde de devam ettiğini, kadınların faaliyet ve gündemlerinde süreklilik olduğunu ve kadın hareketi tarihinin bütün kadın derneklerini kapsayacak bir şekilde yazılmasının önemini tekrar göstermektedir.

KAYNAKÇA

Birincil Kaynaklar

Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)
Siyasi Partiler Cumhuriyet Halk Partisi
Başbakanlık Kararlar Daire Başkanlığı

Kadın Gazetesi (1948-1960)
Resmi Gazete
TBMM Tutanak Dergisi, 28.12.1947.
TBMM Albümü 1920-1950, Cilt 1.
TBMM Albümü 1950-1980, Cilt 2.
Türk Parlamento Tarihi II. Dönem 1923-1927, no: 3.
Türk Parlamento Tarihi IX. Dönem 1950-1954, cilt: 7.

Yardım Sevenler Derneği Arşivi

1928-1967 Türkiye Yardımsevenler Derneği, <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/255#c=0&m=0&s=0&cv=0>.
1975 Yılı Çalışma ve Hesap Raporu (1976) <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/8#c=0&m=0&s=0&cv=0>.
1976 Yılı Çalışma ve Hesap Raporu (Ankara: Nüve Matbaası, 1977). <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/12#c=0&m=0&s=0&cv=0>;
70 Yılın Öyküsü Türkiye Yardım Sevenler Derneği, 1928-1998 (Ankara: Mars Ticaret ve Sanayi A.Ş., 1999). <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/274#c=0&m=0&s=0&cv=0>.
Himâye-i Etfâl Kadın Yardım Cemiyeti Nizamnamesi, 1928. <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/1369#c=0&m=0&s=0&cv=0>
Yardım Sevenler Derneği 1928-1955 Çalışmaları, <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/4#c=0&m=0&s=0&cv=0>
Yardım Sevenler Derneği 1948 Yılı Çalışmaları, <http://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/257#c=0&m=0&s=0&cv=0>
Türkiye Yardım Sevenler Derneği (Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1960), <https://tysdarsivi.hacettepe.edu.tr/document/251#c=0&m=0&s=0&cv=0>

İkincil Kaynaklar

Adak, Sevgi. "Yetmişli Yıllarda Kadın Hareketi: Yeni Bir Feminizmin Ayak Sesleri", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*. Yay. Haz. Mete Kaan Kaynar, 609-629. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
Adak, Sevgi ve Selin Çağatay. "Revisiting Feminist Historiography on Women's Activism in Turkey: Beyond the Grand Narrative of Waves". *Women's History Review* 5, 2023, 723-744.
Akal, Emel. *Kızıl Feministler: Bir Sözlü Tarih Çalışması*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
Akın, Veysi. "Dr. M. Fuat ve Himâye-i Etfâl Kadın Yardım Cemiyeti", *Kadınlar ve Türkiye Yardım Sevenler Derneği*, *Cumhuriyet'le Büyüyen Yardım Sevenler: Türkiye Yardım Sevenler Derneği*. Yay. Haz. Elif Mahir Metinsoy, 19-37. Ankara: Türkiye Yardım Sevenler Derneği, 2018.
Akkaya, Gülfer. *Sanki Eşittik: 1960-1970'li Yıllarda Devrimci Mücadelenin Feminist Sorgusu*. İstanbul: Kumbara Sanat Yayınları, 2011.
Arat, Yeşim. "Toward A Democratic Society: The Women's Movement in Turkey in the 1980s". *Women's Studies International Forum* 17 (2-3), 1994, 241-248.
Ardıç, N. "Cumhuriyetten Sonra Kurulan Kadın Dernekleri", *Atatürk ve Kadın Hakları Kadın Dernekleri Federasyonu ve Gönüllü Kuruluşlar*, 194-204. Ankara: Türk Ticaret Bankası, 1983.
Aydın, Abdullah ve Murat Yıldız. "1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Hareketlerinin Niteliği Üzerine Bir Değerlendirme". *Yasama Dergisi* 33, 2016, 50-67.
Azak, Umud ve Henk de Smaele. "National and Transnational Dynamics of Women's Activism in Turkey in the 1950s and 1960s: The Story of the ICW Branch in Ankara". *Journal of Women's History* 3, 2016, 41-65.
Baron, Beth. "Women's Voluntary Social Welfare Organizations in Egypt", *Gender, Religion and Change in the Middle East*. Yay. Haz. Inner Marie Okkenhaug ve Ingvild Flaskerud, 85-102. Oxford ve New York: Berg, 2005.

- Beaumont, Caitriona. *Housewives and Citizens: Domesticity and the Women's Movement in England, 1928-1964*. Manchester: Manchester University Press, 2016.
- Buğra, Ayşe. *Kapitalizm, Yoksulluk ve Türkiye'de Sosyal Politika*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.
- Cumhuriyete Kanat Gerenler Belgeseli TRT2 Melahat Özbudun Bölümü, https://www.youtube.com/watch?v=_jfrtUgAPYg.
- Çağatay, Selin. "The Politics of Gender And the Making of Kemalist Feminist Activism In Contemporary Turkey (1946-2011)". Doktora Tezi, Central European University, 2017.
- Çakır, Serpil. *Osmanlı Kadın Hareketi*. İstanbul: Metis Yayınları, 1994.
- Çayırıcıoğlu, Duygu. "1960'ların ve 1970'lerin Kadın Edebiyatçılarındaki Ön-Feminizm". *Birikim* 328, 329, Ağustos Eylül 2016, 141-150.
- _____. *Kadınca Bilmeyişlerin Sonu: 1960-1980 Döneminde Feminist Edebiyat*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Çoğun, Sezen. "Türk Basınında Kadın Gazetesi'nin Yeri". Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2003.
- Davaz, Aslı. *Eşitsiz Kızkardeşlik: Uluslararası ve Ortadoğu Kadın Hareketleri, 1935 Kongresi ve Türk Kadın Birliği*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2014.
- Dişbudak, Müge. "Türk Kadınlar Birliği". Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2008.
- Ecevit, Yıldız. "Women's Rights, Women's Organizations and the State", *Human Rights in Turkey*. Yay. Haz. Zehra Arat, 187-201. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2001.
- Ediz, Zerrin. "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'deki Kadın Örgütlenmeleri: Kadın Hakları Açısından Bir İnceleme (1923-1993)". Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1994.
- Evans, Elisabeth. ve Prudence Chamberlain. "Critical Waves: Exploring Feminist Identity, Discourse and Praxis in Western Feminism, Social Movement Studies". *Social Movement Studies* 4, 2014, 396-409.
- Fenik, Mümtaz Faik. "Kadınlar Birliğinin Seçim faaliyeti" *Zafer*, 20 Şubat 1950.
- Güngör, Melike. "Women's Writings Under State Feminism In Turkey: An Analysis "Kadın Gazetesi" From 1947 to 1960". Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, 2016.
- Hansu, Selva. "Bir Cumhuriyet Kuruluşu: Türkiye Yardım Sevenler Derneği'nin Kuruluş Öyküsü" https://www.academia.edu/36506207/Bir_Cumhuriyet_Kurulu%C5%9Fu_T%C3%BCrkiye_Yard%C4%B1m_Sevenler_Derne%C4%9Finin_Kurulu%C5%9F_%C3%96y%C3%BCs%C3%BC. Erişim Tarihi: 24 Kasım 2023.
- Himâye-i Et'fâl Kadın Yardım Cemiyeti Nizamnamesi*. Ankara: Hakimiyet-i Milliye Matbaası, 1931.
- İşat, Ceren. "Türk Kadınlar Birliğinde Devlet ve Sınıf İlişkileri". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2006.
- Kaftan, Gizem. "The Turkish Women's Movement in Abeyance". *Journal of International Women's Studies* 6, 2020, 181-192.
- Kaplan, Leyla. *Cemiyetlerde ve Siyasî Teşkilatlarda Türk Kadını (1908-1960)*. Ankara: AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.
- Karabulut, Sezen. "1950'lerde Kadının Sosyalleşmesinde Basının Önemi: "Kadın Gazetesi Örneği"". *Belgi* 1, 2011, 87-97.
- Kılıç, Zülal. "Cumhuriyet Türkiyesi'nde Kadın Hareketine Genel Bir Bakış", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. Yay. Haz. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu, 550-590. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları, 1998.
- Korkmaz, Hacer. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında (1941) Yardım Sevenler Cemiyeti ve Mevhibe İnönü'nün Çalışmaları". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 27, Haziran 2016, 431-442.
- Laughlin, Kathleen A. ve Jacqueline L. Castledine. Yay. Haz. *Breaking the Wave: Women, Their Organizations, and Feminism, 1945-1985*. Routledge, 2010.
- Metinsoy, Elif Mahir. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yardım Kurumları, Kadınlar ve Türkiye Yardım Sevenler Derneği", *Cumhuriyet'le Büyüyen Yardım Sevenler: Türkiye Yardım Sevenler Derneği*. Yay. Haz. Elif Mahir Metinsoy, 39-93. Ankara: Türkiye Yardım Sevenler Derneği, 2018.
- _____. Yay. Haz. *Cumhuriyet'le Büyüyen Yardım Sevenler: Türkiye Yardım Sevenler Derneği*. İstanbul: Türkiye Yardım Sevenler Derneği Yayınevi, 2008.
- Metinsoy, Murat. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yardım Sevenler Cemiyeti: Ankara'dan Türkiye'ye Yayılan Sivil Toplum Seferberliği", *Cumhuriyet'le Büyüyen Yardım Sevenler: Türkiye Yardım Sevenler Derneği*. Yay. Haz. Elif Mahir Metinsoy, 95-143. Ankara: Türkiye Yardım Sevenler Derneği, 2018.
- Okutan, Birsan Banu. "Woman And Nation In Turkey: Kadın Gazetesi (1947-1950) And Kadın Sesi (1957-1960)". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2007.

- Onur, Elif. "1950'lerde Türkiye'de Kadının Sosyal Statüsü". Yüksek Lisans Tezi, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, 2019.
- Parmaksız, Pınar Melis Yelsalı. *Türkiye'nin Modernleşmesinde Kadınlar, 1839'dan Günümüze*. İstanbul: İmge Yayınevi, 2017.
- Sancar, Serpil. *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kurar*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Saracel, Nüket. *Sosyal Yardım ve Hizmet Kuruluşlarının Sosyal Politikası ve Türkiye Yardım Sevenler Derneği Uygulaması*. Afyon: Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, 1997.
- Sarıtaş, Ezgi ve Yelda Şahin Akıllı, "Ellili Yıllarda Kadın Hareketi", *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. Yay. Haz. Mete Kaan Kaynar, 627-666. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- _____, "Altmışlı Yıllarda Kadın Hareketi: Süreklilikler, Kopuşlar ve Çeşitlenme". *Türkiye'nin 1960'li Yılları*. Yay. Haz. Mete Kaan Kaynar, 727-758. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- _____, "Rethinking the 'Barren' Decades of Women's Movement in Turkey: Collective Memory and Intergenerational Conflicts". *Diyâr 1*, 2023, 46-71.
- Sarıyar, Canan. "Demokrat Parti Döneminde Kadın Gazetesi (1950-1960)". Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2018.
- Sözaldı, Fadime. "İkinci Dünya Savaşı Türkiye'sinde Kamu Hizmeti Gören Kuruluşlara Bir Örnek Olarak Yardım Sevenler Derneği ve Faaliyetleri (1939-1945)". Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2019.
- Sular, Sibel Servet. "Kadın Gazetesi'nde Kadın İmgesi (1947-1979)". Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2019.
- Tatlı, Canan. "Demokrat Parti Döneminde Toplumsal ve Siyasal Hayatta Kadın". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2008.
- Tekeli, Şirin. "1980'ler Türkiye'sinde Kadınlar", *1980'ler Türkiye'sinde Kadın Bakış Açısından Kadınlar*. Yay. Haz. Şirin Tekeli, 15-49. İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- _____, "Birinci ve İkinci Dalga Feminist Hareketlerin Karşılaştırmalı İncelemesi Üzerine Bir Deneme", *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler*. Yay. Haz. Ayşe Berktaş Hacımırzaoğlu, 337-346. İstanbul: Tarih Vakfı, 1998.
- Timuroğlu, Senem. "Artık Adını Koyalım: Feminist Edebiyatımızın Köşe Taşları". K24 8 Mart 2017.
- Utkuğün, Ceren ve Şaban Ortak. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Yardım Sevenler Cemiyeti'nin Milli Müdafaa Hizmetlerine Yardım Faaliyetleri". *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi 2*, 2019, 461-477.
- Ünal, Birsan. "Türk Kadınlığı İçin Çağdaş Bir Adım: Kadın Gazetesi (1947-1951)". Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2010.
- Van Os, Nicole A. N.M. "Ottoman Muslim and Turkish Women In An International Context". *European Review 3*, 2005, 459-479.
- _____, *Feminizm, Hayırseverlik ve Vatansızlık: Osmanlı İmparatorluğunda Kadınların Örgütlü Yaşamı*. İstanbul: Alfa, 2023.
- Wright, V. "Women's Organizations and Feminisms in Interwar Scotland". Doktora Tezi, University of Glasgow, 2008.
- Yaraman, Ayşegül. "Durgunluk Döneminde Cüretkâr Talepler: Kadın Gazetesi". *Toplumsal Tarih 3*, 2001, 36-41.
- _____, *Bir Demokrasi Tartışması: Türkiye'de Kadınların Siyasal Temsili (1935-1999)*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 1999.
- Yaraman-Başbuğu, Ayşegül. *Elinin Hamuruyla Özgürlük/Resmi Tarihten Kadın Tarihine*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1992.
- Yılmaz, Buket. "1950-1960 Döneminde Türkiye'de Kadın Giyinme Davranışının Dönüşümü". Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, 2010.
- Yücekök, Ahmet N. *Türkiye'de Dernek Gelişimleri (1946-1968)*. Ankara: Sevinç, 1972. Matbaası.
- Zihnioğlu, Yaprak. *Kadınsız İnkılap: Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*. İstanbul: Metis Yayınları, 2003.

Cumhuriyet Taşra Burjuvazisini Nerede Bulmalı?

SEDA ÖZDEMİR ŞİMŞEK

Özyeğin Üniversitesi,
İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü
ozdemirsd@gmail.com

ORCID: 0009-0006-2359-4747
Makale gelişi tarihi: 28 Kasım 2023
Makale kabul tarihi: 24 Aralık 2023

Özet

Bu araştırma, 1930'ların sonlarında, Balıkesir'in Ayvalık ilçesinde rekabet halindeki iki spor kulübünün yöneticileri arasında başlayan ve ardından tüm kasabaya yayılan gerilimli ortamı incelemektedir. Devletin merkeze alındığı edilgen bir taşra toplumu anlatısının ötesine geçerek, kasabanın burjuvaları olan kulüp yöneticilerinin arasındaki çatışmalı ilişkiyi odağa almıştır. Bu sayede erken Cumhuriyet Dönemi taşra toplumundaki sınıf içi ilişkilere dair yeni sorular sormayı amaçlamıştır. Ayrıca, spor kulüplerinden yola çıkarak taşradaki diğer devlet dışı kurumların, yerel burjuvazinin kimlik oluşturma sürecinde, iktidar arayışında ve sınıf içi çatışmalarda oynadığı rol de irdelenmiştir. Araştırma sırasında, resmi devlet arşivi belgelerinin yanı sıra yerel gazete ve dergi gibi çeşitli kaynaklar da incelenmiştir. Bilhassa yerel gazeteler, kasabadaki günlük olayları takip etmek ve toplumdaki farklı sesleri duymak açısından büyük önem taşımaktadır. Sonuç olarak, bu çalışma, farklı kaynakları birbiriyle konuşuşturarak erken Cumhuriyet Dönemi taşra tarihini sınıf odaklı bir bakış açısıyla ele almayı ve eleştirel bir perspektifle değerlendirmeyi hedeflemiştir.

Anahtar kelimeler: Erken cumhuriyet dönemi, taşra toplumu, burjuva, yerel tarih, taşra kurumları

Abstract

Where to Find the Republican Provincial Bourgeoisie?

This research examines the tense atmosphere among the managers of two rival sports clubs in the late 1930s in the Ayvalık district of Balıkesir, which subsequently spread throughout the entire town. Beyond the state-centric narrative, it specifically focuses on the conflict between the club managers representing the town's bourgeoisie. The aim is to pose new questions regarding class relations in the provincial society of the early Republican era. Additionally, starting from sports clubs, the paper delves into the role played by other non-state institutions in the countryside, including their involvement in identity formation, the pursuit of power, and intra-class conflicts within the local bourgeoisie. Throughout the research, diverse sources, such as official state archive documents, as well as various local newspapers and magazines, were examined. Notably, local newspapers hold significant importance in tracking daily events in the town and amplifying different societal voices. Ultimately, this study aims to adopt a class-focused perspective and critically evaluate the early Republican era provincial history by cross-referencing various sources.

Keywords: Early republican era, provincial society, bourgeoisie, local history, provincial institutions

Teşekkürler: "Kent Seçkinlerinin Toplumsallaşma, Temsiliyet ve İktidar Mekânları: Erken Cumhuriyet Dönemi Balıkesir'inde Kulüp ve Dernekler" adlı çalışmam kapsamında bölgede araştırma imkânı sağlayan Salt Araştırma Fonları'na ve yazının redaksiyonu konusunda yardımcı olan Dr. Özkan Akpınar'a teşekkür ederim.

Giriş

1937 senesi Balıkesir'in Ayvalık ilçesi için toplumsal gerginliklerle dolu bir yıl olarak başlar. İlçede herkesi içine çeken şiddetli bir ikilik ortamı doğmuştur. Bu ikiliğe sebep veren aktörler ise bölgenin iki spor kulübünün yöneticileri ve taraftarlarıdır. Aralarındaki rekabetin basit bir takım çekişmesinden çok, toplumsal bir huzursuzluğa işaret ettiği ise kısa sürede anlaşılır. Kasaba adeta görünmez bir duvarla iki parçaya bölünmüş ve herkesin tarafını seçmek zorunda kaldığı bir fanusa dönüşmüştür. Özellikle futbol sahasında başlayan radikal taraftarlık gündelik hayata da bulaşmış, kasaba sakinleri arasındaki kavgalar sıradanlaşmış, akrabaların ve hatta ailelerin içine bile sızramıştır.

Bununla da kalmaz, azılı rekabet kasabanın ticari hayatına da akseder. Takımlarının renklerini üzerlerinde taşıyarak taraftarını belli eden kasabalılar, karşı takımın esnafını boykot etmeye başlar. Öyle ki resmi müfettiş raporlarına göre "Şehrin macuncuları bile macunlarını taraftarı buldukları tarafın renklerinden yapmakta ve henüz ilk tahsil çağına girmemiş çocuklar bile bu renklere bakarak ona göre alışveriş"¹ etmektedir. Çocuklar mahalle arasında karşılaştıkları her yabancıya ilk olarak "Akıncı mısın, Yurtlu musun?" sorusunu yöneltir ve aldıkları cevaba göre ya alkışla ya da "münasebetsiz hareketlerle" cevap verir. Okullarda ilk ve ortaokul öğrencileri de ikiye bölünür ve ilişkilerini bu rekabet çerçevesinde sürdürür.

Kısacası, ilk bakışta tatlı-sert bir rekabet içereceği düşünülen ikilik en küçüğünden en büyüğüne tüm toplumu içine alan bir düşmanlığa dönüşür. Peki ne olmuştur da, 1930'larda Ayvalık gibi küçük bir Anadolu kasabası böylesine kaotik bir ortama dönüşmüştür? Cumhuriyet Arşivi'nde bulunan Cumhuriyet Halk Partisi CHP kataloğunda olaylarla ilgili kayda değer sayıda belgeye rastlamak mümkün. Çeşitli düzeyden bürokratlar ile Balıkesir milletvekillerinin imzasını taşıyan raporlar somut olaylara dair bilgiler aktarıyor. Nitekim bu olaylardan bahseden birkaç akademik yazı da mevcut.² Okumakta olduğunuz makale Ayvalık'ın iki spor kulübü etrafında cereyan eden bu çatışmalı ortamı Cumhuriyet taşra tarih yazımını üzerine metodolojik ve kavramsal bir tartışma açarak anlatmayı hedefliyor.

"Büyük" Devleti Küçülterek Aşmak

Bilhassa erken dönem Cumhuriyet tarih yazımındaki ana eğilim uzun yıllar boyunca güçlü devlet tezine dayalı devlet-merkezcilik olmuştur. Bu perspektife göre bir yanda her şeye kadir bir devletin hedeflerine uygun enikonu hesaplanmış şaşmaz planlar vardır; diğer yanda ise o plana başından sonuna kadar hâkim ve sadık bürokratları ile öyle ya da böyle üzerinde o planların uygulandığı edilgen bir toplum tahayyül edilir. Özellikle iki savaş arası döneme imza atmış otoriter rejimlere uyuyor görünen bu modele göre, Kemalist rejim taşraya gönderdiği asker-sivil yetkililer yoluyla toplumsal ve siyasi dönüşümü gerçekleştirmeyi amaçlamaktaydı. Toplumun edilgen olduğu varsayılan

1 Cumhuriyet Arşivi, 490.01.623.471.103.

2 Bkz. Serap Taşdemir, "Halkevlerinin Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Ayvalık Halkevi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 17, no. 34 (Bahar 2017): 215-238. Serdar Öztürk, "Bir Kurumun Tarihsel ve Sosyolojik İncelemesi: Şehir Kulüpleri (1923-1950)", *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, no. 4 (2006): 89-115. Bu makaleler ana konuları olmasa da bu çekişmeden söz etmiş, ancak herhangi bir kavramsal tartışmaya girmemişlerdir.

aktörleri hemen boyun eğerken, taşranın güçlü aktörlerinden yerel eşraf da bir nevi iş birliği yaparak Halkevleri, yerel parti örgütü ya da benzeri diğer kamu ya da yarı kamu kurumları üzerinden bir nevi rejimin taşradaki uzantısı rolünü üstlenmekteydi. Tabi bu anlatıda öylesine muktedir bir devlet aktörü çiziliyordu ki tüm taşra toplumu üzerinde büyük bir denetim ve kontrol ağı olduğu varsayılıyordu. Sonuç olarak olgunlaşmamış soyut bir toplum tahayyülü ile yüce bir soyut devlet tahayyülünü merkez alan ve saygı duyulan pek çok araştırmacının da üzerinde uzlaştığı bu anlatı, aslında epey girift olan devlet-toplum ilişkilerini anlamının önüne geçen kemikleşmiş ön kabullere yol açtı. Bu ön kabuller Kemalizm'e yönelik eleştirilerin kaynağını oluşturdu.³

Ne var ki son yirmi yılda bu yaklaşım özellikle kimi sosyal tarihçiler tarafından tartışmaya açıldı. Hem yöntemsel hem paradigmatik eleştiriler içeren bu tartışmalar sayesinde, devlet ve toplumu, ilkinin değerini tamamen hegemonyasına aldığı iki karşıt kutup olarak görme ısrarını kırmaya, toplumun karmaşık yapısını anlamaya ve siyasi iktidarın zayıflıklarının tespit edilmesiyle birlikte soyuttan somut bir düzleme inmeye kapı aralanıyor.⁴ Dört başı mamur devletin tüm sınırları, beceriksizlikleri ve eksiklikleri taşra üzerine yapılan eleştirel araştırmalarda da ortaya çıkarılıyor. Özellikle James Scott'ın iktidar politikalarıyla mücadele ve günlük hayatta direniş stratejileri gibi kavramları⁵ ile Joel S. Migdal'in devlet kapasitesini sorgulayan argümanları⁶ Cumhuriyet tarihi çalışmalarına aşağıdan bakma perspektifini mümkün kılıyor.

Öte yandan, bu çalışmaların Cumhuriyet literatürüne sunduğu muazzam katkının yanında, devlet-toplum arasındaki çekişmeli ve ayrık ilişkiyi bu kez direniş pratikleri üzerinden yeniden üretme riskine karşı tedbirli de davranmak gerekiyor. Zira yerel aktörleri ve onların siyasi iktidarı sınırlayan direniş pratiklerini merkeze alan bir anlatı, yine soyut devletin somut temsilcilerinin baş aktör olarak tahayyül edildiği ve taşra toplumsal yaşamının bu aktör çevresinde döndüğü bir ilişkilenebilir. Nasıl ki 2000'ler öncesindeki tarihyazımı yereldeki diğer tüm aktörlerin ancak ve ancak baş aktörün iktidarına karşı gösterdiği itaat ve iş birliğini belgelemeye odaklanmışsa, son yirmi yılın sunduğu revizyonist tutum da merkezi ve yerel iktidarı sınırlama gücüne sahip direniş pratiklerinin belgelenmesine öncelik verilebilir. Ne var ki böyle bir paradigma kayması da yine devlet-toplum ikiliğinin devamı ile sonuçlanabilir.

³ Güçlü bir devlet anlayışını merkeze alan en temel Cumhuriyet tarihi eserleri için bkz. Metin Heper, *Türkiyede Devlet Geleneği* (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2006). Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1973). Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu* (İstanbul: Arkadaş Yayınevi, 2017).

⁴ Özellikle devlet ve taşra toplumu arasındaki ilişkileri yeniden düşünen bu eserler arasında en iyi örneklerden birkaçı için bkz. Murat Metinsoy, "Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum", *Toplum ve Bilim*, no. 118 (2010): 124-64. *The Power of the People: Everyday Resistance and Dissent in the Making of Modern Turkey, 1923-38* (Cambridge: Cambridge University Press, 2021). Yiğit Akın, "Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning", *International Journal of Middle East Studies* 39, no. 3 (Ağustos 2007): 435-57. Sevgi Adak ve Alexandros Lamprou, yay. haz. *Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek: Devlet, Toplum ve Siyaset* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022). Michael Meeker, *İmparatorluktan Gelen Bir Ulus* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005).

⁵ James C. Scott, *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven ve Londra: Yale University Press, 1985).

⁶ Joel S. Migdal, *Güçlü Toplumlar ve Zayıf Devletler* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021).

Bu yazı, söz konusu çalışmaların getirdiği eleştirel soruları benimseyerek merkezi ve yerel siyasal iktidarın merkeze konulmadığı, ilişkisel ve özellikle de sınıfsal bir taşıra tarihi yazmanın mümkün olup olmadığını anlamayı hedefliyor. Diğer bir ifadeyle, devleti merkezden çıkararak bir paradigma ile yereldeki ilişki dinamiklerini keşfetmek ve tanımlamak ne kadar mümkün olabilir? Yerel aktörlerin ve bu aktörler arasındaki ilişkilerin tespit edileceği kaynakları çeşitlendirmek ve konuşturmaya çalışarak devlet merkezli kaynakların ortaya çıkarabileceği sorunları aşmaya yardımcı olabilir; ilave edilebilecek her türlü alternatif kaynak, toplumdaki farklı bir aktörün zihniyet dünyasını ve eylemlerinin dökümünü vererek devleti merkezden çıkarmaya hizmet edebilir.

Bu doğrultuda, makalede öncelikle Ayvalık'taki spor kulüpleri arasındaki düşmanlığın arka planını anlamak amacıyla, bir yandan somut olayları takip etmek, bir yandan da siyasal iktidarın olaylara dair sesini duyabilmek için CHP milletvekili raporları, bölgede görevlendirilen CHP parti müfettişlerinin vilayet raporları, vilayet idare heyeti başkanlıkları tarafından parti faaliyetleri hakkında altı ayda bir hazırlanan raporlar ve taşradan genel sekreterliğe yazılan mektuplar incelendi. Ardından, yereldeki diğer aktörlerin sesini duymak üzere kaynakları çeşitlendirmek amacıyla yerel gazeteler tarandı.⁷ Yerel gazetelere bilhassa önem verildi çünkü bu gazeteler sosyal tarihçiler için önemi reddedilemeyecek değerli bir malzeme sunmaktadır. Doğum, cenaze, evlilik, nişan ya da sünnet haberleri özellikle kasabalı aileleri takip etmeyi sağlarken, yerel adli suçlar, belediye hizmetleri, altyapı sorunları, ihtiyaçlar, idarecilerle ilgili şikâyetlere ilişkin yazıların yanı sıra okuyucu mektuplarını içeren bölümler taşranın gündelik akış ve değişimini keşfetmeye imkân veriyor. Yine bu yayınlar sayesinde yereldeki toplumsal kurumlar ve bu kurumların yöneticileri ile bölgenin baş aktörleri arasındaki ilişkileri yakalamak da mümkün. Sonuç olarak, makale boyunca resmi devlet arşivine başat bir rol vermeden, tüm bu kaynakları harmanlama ve karşılaştırma yoluyla farklı bir okuma denendi.

Akın Spor İdman Yurdu'na Karşı

Ayvalık'ta hayatı durma noktasına getiren çatışmalı ortamı anlamak için öncelikle rekabet halindeki bu iki spor kulübü, Ayvalık İdman Yurdu ve Akın Spor'dan kısaca bahsetmek gerekiyor. Ayvalık İdman Yurdu, Ayvalık Türk Ocağı İdman Yurdu ismiyle Ayvalık Türk Ocağı bünyesinde kuruldu. Yeni rejim, gençliği bir araya getirmek ve beden güçlenmesini sağlamak amacıyla ocaklara bağlı spor teşkilatları kurulmasını öngörmüştü.⁸ Bu doğrultuda, 1924 yılında gerçekleşen Türk Ocakları Birinci Umumi Kongresi'nde ocaklara ilk kez spor alanında faaliyet yürütme sorumluluğu verildi.⁹ Peşi sıra açılan kulüplerde futbol, deniz sporları, basketbol, voleybol, izcilik, atıcılık ve güreş gibi çeşitli dallarda sporcular yetiştirildi.¹⁰ Aynı yıl, bir yandan da spor kulüplerini mer-

⁷ Ayvalık'ta 1924 yılından 1960 yılına kadar haftalık yayınlanan *Ayvalık, Savaş, Ege Postası* ve *Körfez* gazeteleri ile Balıkesir'de yayınlanan *Balıkesir* ve *Türk Dili* gazeteleri tarandı. Ayrıca Ayvalık'ta çıkan çeşitli yerel dergiler de incelendi.

⁸ Yusuf Sarınoy, *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1994), 311.

⁹ *Türk Ocağı Yasası* (Ankara: Yenigün Matbaası, 1924).

¹⁰ *Türk Ocakları 1930 Kurultayına Arzedilen Merkez, Murakabe, İli ve San'at Heyeti Raporları* (Ankara: Türk Ocakları Matbaası, 1930), 9. Bu spor kulüpleri Kemalist rejimin beden politikalarının kurumsallaşması ve sporun devlet denetimine alınması çabaları olarak yorumlanmaktadır. Cumhuriyet literatüründe erken dönem beden politikaları üzerine oldukça değerli çalışmalar bulunmaktadır. En önde gelen çalışmalar için

kezi devletin denetimi altına alma gayesiyle Türkiye İdman Cemiyetleri İttifakı (TİCİ) kuruldu.¹¹ Merkez ve taşra teşkilatlarından oluşan TİCİ, "Türkiye'de beden terbiyesi ve sporu fennî esaslara göre yaymak ve Türkiye sporculuğunu dâhilde ve hariçte temsil etmek" gibi görevlere sahipti.¹² 13 Şubat 1924 tarihinde Balıkesir şehrinde TİCİ'nin taşra teşkilatı olan İdman İttifakı Mıntukası Müdürlüğü'nün kurulmasının ardından şehrin merkez ve ilçe kulüpleri de resmi olarak ittifaka katıldı.¹³ Ayrılık Türk Ocağı İdman Yurdu da bu kulüplerden biriydi. Türk Ocakları'nın 1931 senesinde kapatılmasıyla birlikte kulübün adı Ayrılık İdman Yurdu olarak değişti.

Ayrılık İdman Yurdu'nun spor alanındaki tekeli 1937 yılının Mart ayında Akın Spor Kulübü'nün kurulması ile sonlanır. Akın Spor Kulübü, İdman Yurdu'nun spor alanında üzerine düşen görevleri yerine getirmediğini iddia eder ve Ayrılık'ta spora ilginin azalmasından mesul tuttuğu kulübü ataletten uyandırmak amacıyla kurulduğunu açıklar.¹⁴ Yeni kulübün kurucuları Ayrılık Kaymakamı Hüsnü Uğural ile CHP Kaza ve Halkevi Başkanı sanayici Dr. Fazıl Doğan'dır. Aslında daha kulübün açılacağı söylentisi bile kasabada huzursuzluk yaratmıştır. Kulübün kurucularından Dr. Doğan, aynı yıl yapılan Halkevi İdare Heyeti seçiminde yaptığı konuşmada yeni bir spor kulübünün açılışı ile ilgili olumsuz dedikoduların kendi kulağına da geldiğini, ancak kulübün kimlerden oluştuğundan haberdar olmadığını belirtmiş ve dedikoduları yalanlamıştır.¹⁵ Oysa çok kısa bir süre sonra kulübün kurucularından birinin kendisi, kulüp başkanının da eşi Hüsnüye Doğan olduğu ortaya çıkacaktır. Doğan'ın yalanlamasının ardında yatan gerekçenin ise hayli çekişmeli geçen seçim sürecinde okları üstüne çekmemek olduğu ile ilgili satırlarda daha iyi anlaşılacak.

Kulübün kurulmasından hemen sonra kendini gösteren ve gittikçe sertleşen gergin havayı Ayrılık kamuoyu üzerinde oldukça etkili olan *Ayrılık* gazetesinden gün gün takip etmek mümkün. Gazetede bir yandan gazetenin sahibi ve başyazarı Hüseyin Avni Baskın'ın suçlayıcı yazıları dikkat çekerken, diğer yandan okuyucu mektupları da konuyla ilgili bilgi sahibi olmayı sağlıyor. Akın Spor yöneticileri ve Fazıl Doğan da kamuoyuna sıklıkla gazete üzerinden cevap veriyor. Bu sayede iki tarafın da iddialarını işitebilmek ve karşılaştırma yapabilmek mümkün.

Ayrılık başyazarı Baskın, kulübün resmi kuruluşundan hemen birkaç gün sonra Akın Spor'a karşı suçlamalarda bulunmaya başlar. Baskın'ın iddiasına göre kulüp, sportif bir

bkz. Yiğit Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2014); Yiğit Akın, "Ana Hatları ile Cumhuriyet Döneminde Beden Terbiyesi ve Spor Politikaları", *Toplum ve Bilim* 103 (2005): 53-92; Cem Emrence, "From Elite Circles to Power Networks: Turkish Soccer Clubs in a Global Age, 1903-2005", *Soccer and Society* 11, no. 3 (2010): 242-52; Demet Lüküslü ve Şakir Dinçşahin, "Shaping Bodies Shaping Minds: Selim Sırrı Tarcan and the Origins of Modern Physical Education in Turkey", *The International Journal of the History of Sport* 30, no. 3 (2013): 195-209; Sevecen Tunç, *Putting the City on the Map: A Social History of Football in Trabzon to 1967* (Almanya: LAP, Lambert Academic Publishing, 2010).

11 Akın, *Gürbüz ve Yavuz Evlatlar*, 51. Kurumun kökeni 1921 yılında kurulan İdman İttifakı Heyeti Muvakkatesi'ne dayanmaktadır.

12 Sabri Sami Tüfek, "Cumhuriyet Döneminde Spor (1923-1938)" (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019), 19.

13 Münir Yenal, *Balıkesir Spor Tarihi 1918-1988* (İzmir, 1988), 35.

14 "Efkârı Umumiyye", *Ayrılık*, 18 Mart 1937.

15 "Seraba Hezeyan Olan Isnadlar", *Ayrılık*, 4 Mart 1937.

niyetle kurulmamıştı. Kulüp aslında İdman Yurdu'nda istediği gücü elde edemeyen eski yöneticilerin kulübün yöneticilerine karşı planladıkları bir girişimdi.¹⁶ Tek gayeleri peşlerinden sürükledikleri gençlerle kasabada bir ikilik yaratmaktı. Bu nedenle de Akın Spor'un derhal kapatılması ve bu gereksiz karışıklığın ortadan kaldırılması gerekmektedir. "Şut" mahlasıyla benzer minvalde çıkan başka bir yazı ise, Akın Spor yönetimini sadece İdman Yurdu yöneticilerine karşı onur kırıcı tenkitlerde bulunmak ve sporcularını da aşağılamak gibi sportmen olmayan davranışlarla itham etmekteydi.¹⁷

Bu sert suçlamalar üzerine, Akın Spor yönetiminden kamuoyunu bilgilendirmek üzere *Ayvalık* gazetesine bir cevap mektubu gelir.¹⁸ Mektupta, kulübün sadece kasabada spora olan alakayı yeniden artırmak amacıyla kurulduğu belirtilir ve İdman Yurdu'nun sporun her alanında geri kaldığına tekrar dikkat çekilir. Mektup ayrıca, kasaba gençliğini ikiye bölmek gibi bir derterli olmadığını ve sporun rekabet içermesinin normal olduğunu ekledikten sonra, İdman Yurdu ile ilgili bir problemlerinin bulunmadığını vurgular. Ne var ki bu savunmanın *Ayvalık* gazetesi ve çevresinde kabul görmediğini anlıyoruz. Zira gazete iddialarını daha da ileriye götürüp Akın Spor'un İdman Yurdu yönetimine karşı bir darbe girişiminden ibaret olduğu iddiasını ortaya atar.¹⁹

Tüm bu tartışmalara rağmen Akın Spor şaşaalı bir törenle açılış yapar. Kendine ait stadında üç bin kişilik bir seyirciyle yapılan açılış töreninde futbol, güreş, bisiklet, jimnastik ve atletizm dallarındaki sporcuları bando eşliğinde arz-ı endam eder. Gövde gösterisi niteliğindeki bu açılışa Akın Spor'un misafiri Balıkesir İdman Birliği de katılır ve kulüpler futbol maçı oynarlar. Yeni açılmış bir spor kulübünün kendine ait bir stada ve bu kadar çeşitli dalda sporcu ile bir bandoya sahip olması Akın Spor'a yöneltilen suçlamalara daha yakından bakmayı gerektiriyor. *Ayvalık* gazetesindeki "Şut" mahlaslı yazıda, İdman Yurdu'nun probleminin atalet değil, maddi olanaksızlıklar olduğu ifade ediliyor. Yazarın iddiasına göre, kulübün sporcuları hiçbir kurum ve kişiden destek görmeden kendi istek ve imkânlarıyla çalışmaktaydılar:

Bugün spor öğünlüğüne kani olanlar rakâbet suretile bunun canlanmasını ileri sürüyorlar. Halbuki asıl teşhis bu değildir. Spor üç senedir durgunlaşmıştır. Neden? Çünkü birinci derecede alansız sporun birçok kısımlarını yapmak imkânı artık elde edilemiyor. Gayri sıhhî şartlarla kaybedilen iki sporcu kıymetli çocuklar, spor heveskârlarını hayli ürkütmüştür. İkinci derecede ... iş sahası mahdut olan muhit kıymetli sporcularını mütemadiyen gaip etmektedir. Üçüncü derecede yüksek para yardımına dayanan birçok spor hareketlerinin yapılmasına imkân bulunmamaktadır. Yerinde ve programlı çalışmalar ancak spor alanının bitmesine bağlıdır.²⁰

16 Hüseyin Avni Baskın, "Akın Spor Lagvedilmelidir", *Ayvalık*, 11 Mart 1937.

17 Şut, "Akıntıya Kürek Çekmeyelim", *Ayvalık*, 11 Mart 1937.

18 "Efkarı Umumiyyeye."

19 "Hata Bilinmelidir", *Ayvalık*, 8 Nisan 1937."Memleket hesabına zararlar tevhit edecek bu gayri tabiiğe bir nihayet verip yanlış atılan adımları yüz geri etmek zamanı gelip çatmıştır. Yoksa efkârı umumiyyeye açık mektup yazmakla hüsnü niyetimize herkesi inandırmağa kalkışmıyalım. Memlekette herkes vaziyeti biliyor ve görüyor İdman Yurduna darbe indirmek şeklini söyleyenlerin bu laf azındadır iddiasını serdetmek, vaziyet meydana iken çok gülünçtür. Bugün hala İdman Yurdunun oyuncularının yeni teşekküle girmeleri üzerine sui niyetle uğraşılırken bu gibi iddiaları reddetmek hâla aynı teannüt ve ayı hissiyatla muhalefet ihdasına çalışıldığının en bariz delilidir. Spor sahasında mahza kendi işimizle meşgul olacağız derken el altından hala bu tarzda iğbiraa badi olacak hareketler ihdası memleket sevgisini baltalamak münâferetin teşdidine sebep olmak demektir."

20 Şut, "Akıntıya Kürek Çekmeyelim."

Yukarıdaki satırlardan anlaşılacağı üzere, İdman Yurdu'nun en büyük problemlerinden biri tam da Akın Spor'un en güçlü olduğu alanlardır. Maddi imkânsızlıklar nedeniyle kendine ait bir sahası olmadığı gibi, maddi açıdan tatmin edemediği sporcuları da tek tek ayrılmaktadır. Kaymakam ise bu eksiklikleri gidermek yerine rakip bir spor kulübü kurulmasına ön ayak olmuştur. Peki öyleyse kurulduğu yıldan itibaren maddi zorluklar yaşadığı öne sürülen İdman Yurdu'nun karşısında bu kadar olanağa sahip bir kulüp nasıl kurulabilmiştir? Kulübün kurucu ortağına baktığımızda arkasındaki sermaye gücünü görmek mümkün: Dr. Fazıl Doğan.

Fazıl Doğan: Milli Mücadele Kahramanı, Doktor, Müteşebbis, Fabrikatör ve Örnek Hayırsever

Akın Spor Kulübü'nün başkanı Dr. Fazıl Doğan'ın özgeçmişine baktığımızda, Ayvalık'ta ekonomik, sosyal ve siyasi açıdan ne kadar güçlü bir aktör olduğunu anlıyoruz. Midillili bir aileye mensup Doğan, İstanbul'da Tıp Fakültesi'ni bitirir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Anadolu'ya geçerek Milli Mücadele'ye katılır.²¹ Savaş sona erince ailesinin yaşadığı Ayvalık'a yerleşir. Ayvalık Türk Ocağı çatısı altında etkin çalışmalar yürütür. Öyle ki, 1925 yılında Ayvalık Türk Ocağı Başkanı olarak Ayvalıklı tüccarlar için, dünya piyasalarındaki son ekonomik gelişmeler ve Ayvalık'ta izlenebilecek faaliyetler konusunda konferanslar bile düzenler.²² Milli Mücadele sırasında gösterdiği başarı ve cesaretten dolayı, İş Bankası'ndan verilen devlet teşviki ile iş hayatına atılır. İlk olarak, 1933 yılında, Yunanistan Yağ İşletmeleri adlı Yunan Şirketi'ne ortak olur.²³ Üç yıl sonraysa fabrikayı tamamen satın alarak Pirina Fabrikası adıyla işletmeye başlar.²⁴ Girişimcilikteki başarısını yıllar içinde zeytinyağı, balıkçılık ve sünger ticaretini de iş sahasına ekleyerek büyütür.²⁵ Hatta zeytinyağı ticaretinde o kadar büyür ki İzmir'de kurulan Zeytinyağı İhracatçılar Birliği İdare Heyeti'ne girer.²⁶ Diğer yanda, Akın Spor'un başına getirdiği eşi Hüsnüye Doğan ise Manisa'nın önde gelen ailelerine mensup Dr. Mehmed Hüsnü Bey'in kızıdır. Hüsnüye ve Fazıl Doğan'ın iki oğlundan biri olan iş insanı İlter Doğan, 1957 yılında devrik Afgan Kralı Amanullah Han'ın kızı Prenses Naciye ile evlenir. Dolayısıyla Fazıl ve Hüsnüye Doğan Afgan Kralı Amanullah Han ve eşi Kraliçe Süreyya ile akraba olur. Doğan'ın zeytinyağı üretim ve ticaret işini oğulları devam ettirir.²⁷

²¹ Fazıl Doğan'ın Milli Mücadele sırasında yaşadıklarını anlattığı anı kitabı için bkz. Fazıl Doğan, *Milli Mücadele Hatıralarım* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020).

²² Zeynep Kazancıgil, "Geçmişini Bilmeyen Geleceğe Yön Veremez", *Ayda Bir Ayvalık*, Mayıs 2018; Bülent Şentay, "Ayvalık Ticaret Odası", *Yakamoz*, Eylül 2012; Faruk Ergelen, "Ayvalık Türk Ocağı Ve Fazıl Doğan", *Bizim Ayvalık*, 2017; Hümeysra Gücük, "Dr. Fazıl Doğan'ın Biyografisi", *Bizim Ayvalık*, 2018.

²³ Tokyay, Vedat. "Ayvalık'ta Saydam Mekanlar", *Yapı Dergisi*, Ekim 2022. Fazıl Doğan'ın ilk fabrikasına dair bu bilgiler, Doğan'ın torunu Hümeysra Gücük'ün Tokyay'a gönderdiği mektup ile ortaya konmuştur.

²⁴ Pirina Fabrikası, 1933-1976 yılları arasında önce Fazıl Doğan, ardından oğulları İlter Doğan ve Gültekin Doğan tarafından çalıştırıldı. 1976 yılında tasfiye edilen fabrikayı, Türk Petrolleri Anonim Ortaklığı satın alır ve 2001 yılına kadar Türk Petrolün sahibi Aydın Bolak tarafından Kırlangıç Fabrikası adıyla işletilir. Aydın Bolak ise Balıkesir Kuvâ-yi Milliye hareketi öncülerinden, Balıkesir milletvekilliği de yapmış Mehmet Vehbi Bolak'ın oğludur.

²⁵ "Ayvalık Ticaret ve Sanayi Odası Başkanlığına", *Ayvalık*, 11 Şubat 1943.

²⁶ "İzmi Zeytinyağı İhracatçılar Birliği", *Akşam*, 10 Ocak 1940.

²⁷ Abdullah Soykan, Recep Efe, İsa Cürebal ve Süleyman Sönmez, *Edremit Yöresi Yağhaneleri: Geçmişten Günümüze Zeytin, Zeytinyağı ve Sabun Sanayii* (İstanbul: Ana Gıda, 2013), 53.

Sonuç olarak, kariyerine idealist bir doktor olarak başlayan Fazıl Doğan, kısa süre içerisinde girişimci ve sanayici unvanıyla iş hayatının başarılı isimlerinden biri haline gelir. Sahip olduğu iktisadi güç sayesinde, CHP'nin taşra örgütlenmelerinde karşımıza çıkan şablona uygun şekilde, ilçe parti örgütü ve Halkevi yönetiminin en üst düzey kadrolarında görev alır.²⁸ Eşi Hüsniye Doğan da Ayvalık sosyal hayatında aktif bir kadındır ve döneminin şair, yazar ve müzik insanlarıyla yakın ilişkiler kurarak Ayvalık Halkevi'nin sahne sanatları kollarında etkin bir rol oynar. Yerel gazete ve dergiler takip edildiğinde, Doğan'ın iktisadi ve siyasi gücünü artırdıkça Ayvalık'ın sosyal hayatını organize etme ve yönetme konusunda da hırslı bir yol izlediğini görmek mümkün. Türk Ocağı, CHP İlçe Başkanlığı, Halkevi Başkanlığı görevlerinin yanı sıra ilçenin Avcılar Kulübü, İdman Yurdu, Şehir Kulübü ve Hava Kurumu gibi diğer önemli kurumlarının yönetim kurulları içinde yer alır. Dahası yoksul kadınlara ücretsiz hizmet vermek üzere açtığı doğumhane ile de kasabada isminden övgüyle bahsedilir.

Öte yandan, Fazıl Doğan'a karşı şiddetli eleştiriler sadece *Ayvalık* gazetesi sahibi Hüseyin Avni Baskın'la sınırlı kalmıyordu. Ağustos 1937 tarihli Balıkesir teftiş raporu, halkın bir bölümünün övgü dolu bu şahsiyete karşı olumsuz hisler beslediğini ve Doğan hakkındaki yoğun dedikoduların dikkat çektiğini belirtir.²⁹ Bu eleştiriler İdman Yurdu – Akın Spor gerginliği sürecinde daha da su yüzüne çıkmıştı. *Ayvalık* gazetesine gönderilen imzasız bir şikâyet mektubunun iddialarına göre, Fazıl Doğan, partiyi iyi yönetemiyor, aksine partilileri partiye karşı öfkeli edilecek kadar aykırılıklara sebebiyet veriyordu.³⁰ 1937 yılı Kaza Parti İdare Heyeti seçiminde de nizamnameye uygun davranmamıştı. Gerek asil gerek yedek olarak seçilemeyen bir adayın İdare Heyeti'nden istifası üzerine yedekten birinin heyete alınması gerekirken, Doğan'ın dışarıdan birini getirmesi üzerine tartışmalar başlamıştı.³¹ Kaza parti örgütü büyük bir hoşnutsuzluk ve hatta bölünme içindeydi. Doğan'ın parti yönetim kurulu seçimlerini en başında beri sadece kendi istekleri doğrultusunda gerçekleştirdiğini iddia eden köylü-kentli delege ve partililer kaza kongresine iştirak bile etmemişti. Üstelik seçimde yaşananlar yeni ve anlamlı gelişen bir olgu değildi. Doğan'ın senelerdir devam eden bu tutumu nedeniyle partiye karşı ilgisizlik her sene daha da artmaktaydı.³² Hatta söylentilere göre, parti içindeki hoşnutsuzluktan kaynaklanan bu işlevsizliğin, Balıkesir Valisi İbrahim Edhem'in Ayvalık'a yapacağı ziyarette daha da ayyuka çıkmaması için hemen önlem almıştı. Valinin Ayvalık'ı ziyaretinden birkaç gün evvel pirina almak üzere Milas'a gideceğini haber veren Doğan'ın, aslında tüm ailesi ile birlikte eski dostlarından Aydın valisini ziyarete gittiği öğrenilmişti.³³ Ziyaretinin maksadı ise, parti yönetimindeki uygunsuz davranışlarını soruşturmayla geleceğini düşündüğü Balıkesir valisinden önce gerekli siyasi kulisi yapabilmektir. Kişisel ilişkilerini de kullanarak parti teşkilatını istediği şekilde yöneten Doğan, kasabanın her alanında gücünü artırmaya çalışarak suçlanıyordu. Akın Spor Kulübü'nün bu ani kuruluşu da aslında sadece İdman Yurdu'nda elde edemediği gücü elde etme hırslarının sonucuydu.

²⁸ Metinsoy, "Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum", 124-64.

²⁹ Cumhuriyet Arşivi, 490.01.623.46.1.22.

³⁰ "Ayvalık Basımevi Direktörlüğüne", *Ayvalık*, 2 Ocak 1937.

³¹ Makalenin ilk bölümünde Fazıl Doğan'ın Akın Spor teşkilatının kurucularından haberdar olmadığı şeklinde verdiği yanlış beyanın gerekçesinin, seçimler sırasındaki bu tartışmaları daha da kızıştırmamak olduğu anlaşılıyor.

³² "Tavzih Ediyoruz", *Ayvalık*, 4 Şubat 1937.

³³ "Parti Başkanımız", *Ayvalık*, 2 Ocak 1937.

"Patronlar" ve Diğerleri

Fazıl Doğan'a karşı bu suçlamaların ve kasabada her fırsatta kendini gösteren ikiliklerin, 1923'te gerçekleşen Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi'yle Rum nüfustan tamamen boşalan Ayvalık'ın, mübadillerle yeniden iskân edilme süreciyle başladığını da mutlaka belirtmek gerekiyor.³⁴ Mübadele süresince herkes önceden sahip olduğu taşınmazlar ve servetin karşılığını alamadığı gibi, özellikle sıfırdan inşa edilen Ayvalık toplumunda bu fırsatı lehine kullanarak haksız servet edinenler de olmuştur.³⁵ Bu adaletsiz paylaşım ve neticesindeki sert toplumsal katmanlaşma, daha mübadele sürecinden önce, 1922 yılından itibaren Ayvalık'a en yakın bölge olan Midilli'den gelenlerle başlamıştır. Midilli'de de varlıklı olan bu kesim genellikle zeytin ve zeytinyağı üreticiliği ile meşguldü. Mübadele başladığında, İskân Komisyonu içindeki Tevfiz Komisyonlarında yer aldılar. Mülksüz mübadillere zeytin ağacı dağıtım sürecinde etkili oldular. Bu süreçte, oldukça az sayıda dağıtılan ağaçlar nedeniyle geçim sıkıntısı yaşayan yoksul mübadillerin kendi zeytinlik ve fabrikalarında işçi olarak çalışacak konuma gelmelerini amaçlamışlardır.³⁶ Bununla birlikte, Ayvalık'a ilk gelmenin getirdiği avantaj ve mübadeleden sorumlu memurlara verilen rüşvetlerin yardımıyla "evlerin mükemmel olanları, zeytinliklerin en verimli ve geniş bulunanları, parası olupta düdüğü çalanların oluyordu" iddiaları kamuoyunda çok yaygındı.³⁷ Buna mukabil,

Kıyıda, bucakta ve üç, dört ailenin barındığı izbelerde mütevekkil oturanlar, hâlâ o devrin idare adamlarından şefkat ve merhamet bekleyedursunlar iş kimsenin bilemeyeceği şekilde almış, yürümüş, Kırimdan, Buhârâdan ve hatta Istanbuldan kalkıp Ayvalık yağmasına gelenler bile, mal mülk sahibi olmak hakkını iktisap etmişlerdir.³⁸ Dr. Şemsettin Sarieren'in *Ayvalık* gazetesindeki yazısında öne sürdüğü rakamlara göre, Rumların metrukâtı olarak, mübadeleye tabi vatandaşların eline geçmesi gereken zeytin ağaçlarının adedi kabaca bir milyon yüz bin civarındaydı.³⁹ İskân sürecinde bu ağaçların 870 bini 152 kişinin elinde toplanmış, kalan 230 bin ağaç ise 12 bin 800 kişiye dağıtılmıştır. Ağaçlarla birlikte fabrikaları da ellerinde tutan bu 152 kişiden 52'si Ayvalık'ı idare etme ayrıcalığına sahip olmuştur.

Dolayısıyla Fazıl Doğan ve Hüseyin Avni Baskın etrafında şekillenen bu dedikodu ve çekişme hali Ayvalık için yeni bir olgu değildi. 1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası

³⁴ Ayvalık, mübadeleye sahne olan diğer bölgelerden farklı olarak sadece Rumlardan müteşekkildi. Rumların Ayvalık'ı terk etmesinin ardından bölgede yerli bir nüfus bulunmadığı için en yakın Midilli adasından ilk mübadil gruplar, sonradan Girit, Selanik ve Resmo gibi bölgelerden gelen mübadillere göre daha avantajlı bir konumdaydı. Kasabanın sosyal yapısı, yerleşim sırası ve sonradan edinilen mal varlıklarıyla önemli ölçüde katmanlaşmıştı, bu da toplumsal huzursuzluk eğilimine neden olmaktaydı. Mübadelede Ayvalık'ın sosyal ve iktisadi yapısı ile ilgili ayrıntılı çalışmalar için bkz. Emine Çomu, "The Exchange of Populations and Its Aftermath in Ayvalık, Mersin and Trabzon", *The International Journal of Turkish Studies* 18, no. 1-2 (2012): 17-38; Elif Yılmaz, "Demirden Leblebi: Girit - Ayvalık'a Yerleşen Girit Mübadilleri", *Sosyoloji Dergisi* 3, no. 22 (2011): 157-189.

³⁵ Yılmaz, "Demirden Leblebi: Girit - Ayvalık'a Yerleşen Girit Mübadilleri", 171-73.

³⁶ A.g.e., 174. Komisyonunda kişi başı yüzer ağaç önerisine karşı yirmişer ağaç dağıtılmasına karar verildi. Ağaçlarını satmak zorunda kalan yoksul mübadillerin ağaçları ise halihazırda varlıklı olanların ellerinde toplanmış olduğu için iskân süreci belli grupların servet birikimini artırması ile sonuçlandı.

³⁷ Şemsettin Sarieren, "Biribirinden Bihaber İki İçtimâi Zümre 2", *Ayvalık*, 8 Eylül 1949. Yazım hataları gazete yazarının kendisine aittir, düzeltilmemiştir.

³⁸ A.g.e.

³⁹ Şemsettin Sarieren, "Biribirinden Bihaber İki İçtimâi Zümre 3", *Ayvalık*, 15 Eylül 1949.

(SCF) Ayvalık'ta teşkilatlanırken benzer bir ikilik yine kendini göstermişti. Yeni parti, iskân sürecinde ortaya çıkan bu adaletsizliğin ve huzursuz havanın aktarıldığı bir kanal vazifesi görmüştü. Ayvalık tüccarlarından Nuri Özer, CHP Genel Sekreterliği'ne yazdığı mektupta Hüseyin Avni Baskın'ın "patronların"⁴⁰ birinci düşmanı olduğunu ve bu nedenle Ayvalık Serbest Cumhuriyet Fırkası Başkanı olduğunu iddia eder.⁴¹ Özer'e göre, kasabadaki "it kopuğu" da yanına almıştır. Başka bir deyişle SCF, özellikle gelir seviyesi düşük ve yoksul kesimlerin bu eşitsizliğe karşı bir tepkisi olarak hızla örgütlenmişti. Öte yandan patronlar, çoğunlukla CHP'yi desteklemiş ve 1930 belediye seçimlerinde CHP'den aday olmuşlardı. Seçim ertesinde, *Ayvalık* gazetesi yine Fazıl Doğan'ı hedef alarak Ayvalık CHP Başkanı'nı "eski belediye başkanının seçileceği (tayini!) bilgisini" açıkça ifade etmekle suçlamış ve usulsüzlük ithamında bulunmuştur.⁴²

Burjuvanın İnşa ve Temsil Mekânı Olarak Taşra Kurumları

Bu arka planı çizdikten sonra İdman Yurdu – Akın Spor gerilimini zaten dengede zor duran gergin ilişkilerin patlaması olarak görmek kolaylaşıyor. Ancak bu defa yaşanan gerilimdeki farklılık, patronlar arasındaki çekişmenin de gerilim sürecine eklenmesidir. Spor kulüpleri odağında dönen bu çatışma, taşradaki çeşitli kurumlar üzerinde verilen bir güç mücadelesinin de yansımasıdır. 1930'lu yıllarda sayıları artarak taşraya yayılan dernek ve kulüp gibi gönüllülük temelli bu kurumlar taşra toplumunun çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak üzere kuruldu. Bu çerçevede çoğunlukla spor, sanat, kültür, hayırseverlik ve eğitim gibi çeşitli hedefler doğrultusunda faaliyet gösteriyorlardı. Ne var ki taşra üzerine yapılan mekânsal araştırmalar, bu kurumları genellikle es geçip ulus-devlet merkezli modernleşme çerçevesindeki mimari çalışmalarla sınırlı kalıyor. Çalışmaların genel argümanı da ulus-devlet inşası sürecinde modernleşmeci devlet elitlerinin kent mekanına müdahalesi ve topyekûn imar faaliyetleri ile toplumu da dönüştürmesi etrafında şekilleniyor.⁴³

Fakat taşra kent ve kasabaları yukarıda sayılan kurumlar yoluyla farklı aktörlerin de mekânsal müdahale alanı olabilmektedir. Ayvalık'ın bu iki spor kulübü etrafında dönen gerilim ve tartışmalara mekânsal bir düzlemde bakacak olursak, kulüplerin yerel burjuvazinin sınıf içi güç ve iktidar mücadelesinin mikro mekânı olduğunu iddia edebiliriz. Yerel burjuvazinin kritik aktörler olduğu bu kulüp ve dernekler, bölgedeki etkili kişi ve grupların gerek bir araya gelerek burjuva kimliklerini inşa ve temsil ettiği, gerek toplu-

⁴⁰ Ayvalık üzerine yazılmış çeşitli eserler ve incelenen gazetelerin çıkmış tüm sayılarının taranması ile elde edilen bilgiye göre, Fazıl Doğan'ın da aralarında bulunduğu "patronlar" grubu Komili, Keskin, Dramalı, Sabuncugil, Madra, Katrinli, Yanyalı ve Cömert aileleri gibi benzer iktisadi, sosyal ve siyasi güce sahip, neredeyse tamamı Midilli'den gelmiş ailelerden oluşmaktaydı. Bu aileler Ayvalık merkezinin dışındaki Çamlık mevkiine yerleşmiş, Ayvalık'ın geri kalanından ayrı bir yaşam sürmekteydiler. Yaz mevsimlerini de Tımarhane adasının karşısında Manastır denilen bölgedeki görkemli yazlıklarında yine beraber geçirmektedirler.

⁴¹ Cumhuriyet Arşivi, 490.01.1315.363.2.8.

⁴² Serap Taşdemir, "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Ayvalık Teşkilatlanması ve 1930 Yılı Belediye Seçimleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 19, no. 39 (Güz 2019): 626-628.

⁴³ Modernleşmeci ulusalcı söylem ve kent mekânı arasındaki ilişki tarih ve mimarlık alanındaki pek çok eserde incelendi. Özellikle kamu binaları, parklar, gazinolar, sinemalar, tren istasyonları gibi mekânların analizindeki hâkim öge mekânsal pratikler yoluyla ulusun modernleştirilmesi oldu. Bu perspektiften yazılmış klasik eser için bkz. Sibel Bozdoğan, *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiye'sinde Mimari Kültür* (İstanbul: Metis Yayınları, 2002).

mu ve kentsel mekânı dönüştürmeye giriştiği kurumlardır. Bu kurumlar, yerel burjuvaziye hem toplumun geri kalan sınıfları hem de merkezi hükümetin yereldeki temsilcileri karşısında etki ve gücünü artırma olanağı sağlamaktadır. O nedenle, bu tür kurumların haritalandırılması, haklarında nitel araştırmalar yapılması, üyelerinin belirlenmesi, ağlarının tanımlanması ve sosyal, politik ve kültürel motivasyon ve etkilerinin dikkate alınması taşra toplumuna dair analizler açısından son derece önem taşıyor.

Dahası, yerel burjuvaziye kurumsal düzeyde takip etmek, özellikle erken dönem Cumhuriyet tarihinin edilgen, olamamış veya Çağlar Keyder'in deyimiyle "aranan" burjuvazisini⁴⁴ ortaya çıkarmayı mümkün kılabilir. Zira mevcut literatür, bu taşra kurumlarını devletin ya da dönem itibarıyla söylemek gerekirse partinin yarı-resmi örgütleri olarak kabul edip devletin faaliyetlerini tamamladığını farz etmekle birlikte, kurumların yönetici ve üyelerini de ya yok sayıyor ya da 'hiç sorgulamadan' yerel bürokrasinin parçası olarak görüyor. Oysa kurumlara daha yakından bakıp nizamnamelerini, yönetim yapılarını, üyelerini ve faaliyetlerini incelediğimizde⁴⁵ birbirine benzer bir örüntünün varlığı fark ediliyor.⁴⁶

İlk olarak, bu kurumlar siyasi, kültürel, sosyal ya da iktisadi herhangi bir gücü elinde bulunduranlara ve belirsiz ya da önemsiz bir güce sahip olanlara, bir araya gelerek bu gücü genişletme, koruma ya da sürdürme şansı veriyor.⁴⁷ Üyelik süreçleri ve mekânsal pratikleri, retorikte herkese açık olan bu kurumların, sadece kent seçkini orta sınıf mensuplarına ait mekânlar olduğunu gösteriyor. Kuruldukları bölgenin sosyoekonomik yapısı ve demografisine göre değişiklik gösterebilir de, çoğunun üyelik profilindeki hâkim örüntü sanayici, tüccar, müstahsil ve profesyoneller ile yüksek bürokrasi mensupları arasındaki bir koalisyon oluyor.⁴⁸ Kurumların sağladığı mekânsal alan, çok parçalı ve geniş statü aralığındaki burjuvazinin sınıf kimliği ve bilincinin oluşmasına imkân sağlıyor. Eğitim, hayırseverlik, spor veya başka birtakım toplumsal nedenlerle düzenli

44 Çağlar Keyder'in ünlü eserindeki çarpıcı "Kayıp Burjuvazi Aranıyor" başlıklı Cumhuriyet tarihi yazınında burjuvaziye dair analizlerde hâkim bir paradigma haline dönüştü. Bkz. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2007). Keyder'in bu yorumuna eleştiri olarak ilk Kemalistlerin burjuva kimliğine ilişkin ilginç bir önerme için bkz. Gökhan Atılğan, "Kayıp Burjuvazinin Peşinde: İlk Kemalistler Üzerine Bir Sınıf Analizi", *Çalışma ve Toplum* 2, no. 77 (2023): 991-1024.

45 Makalenin yazarının Salt Araştırma Fonları 2018 Proje desteği ile yürüttüğü "Kent Seçkinlerinin Toplumsallaşma, Temsiliyet ve İktidar Mekânları: Erken Cumhuriyet Dönemi Balıkesir'inde Kulüp ve Dernekler" adlı araştırması kapsamında çok sayıda kurum incelenmiştir. Araştırma, merkezî devleti taşra kentlerindeki dönüşümün asli ve biricik sorumlusu görmenin ötesine geçerek yerel aktörlerin, özellikle de kent seçkinlerinin aktif rolünü değerlendirmeye ve sınıfsal analizini yapmaya yönelik monografik bir incelemedir. Söz konusu araştırma, ayrıca yazarın henüz tamamlanmamış doktora tezinin bir bölümünü oluşturmaktadır.

46 Bu kurumlar arasında bahsi geçen spor kulüplerinin dışında Şehir Kulübü, Avcılar Kulübü, Ayvalık Kalkındırma ve Güzelleştirme Cemiyeti, Yüksek Tahsil Gençliği, Tenis Kulübü, Ayvalık Maarif Cemiyeti ile Ayvalık Gençlik Kulübü bulunuyor. Bu kurumlar dışında yarı-resmi veya resmi görünümlü ama genelde otonom hareket ettiği gözlenen ve bu yüzden CHP bölge müfettişleri tarafından sıklıkla denetim tabi tutulan Türk Hava Kurumu, Kızılay, Çocuk Esirgeme Kurumu, Ulusal Ekonomi ve Arttırma Cemiyeti, Yoksulları Gözetme Birliği, Yardım Sevenler Cemiyeti, Kültür Cemiyeti ile Kültür Sevenler Cemiyeti de bulunuyor.

47 R. J. Morris, "Clubs, Societies and Associations", *The Cambridge Social History of Britain, 1750-1950*, yay. haz. F. M. L. Thompson (Cambridge University Press, 1990), 395.

48 R. J. Morris, "Voluntary Societies and British Urban Elites, 1780-1850: An Analysis", *The Historical Journal* 26, no. 1 (March 1983): 214.

olarak bir araya gelinen bu mekânlarda ortak etkinlikler düzenleniyor, aileler kaynaştırılıyor, beraber eğleniliyor, özel ve iş yaşamlarından arta kalan boş zamanlar birlikte geçiriliyor, bölgesel sorunlar belirleniyor ve bu sorunlara sınıfsal çıkarlarına uygun şekilde çözüm aranıyor.⁴⁹

Dahası, yine bu kurumların örgütsel yapılarını yakından incelediğimizde rastgele olmayan bazı enformel kalıpların tekrarlandığına şahit oluyoruz. Öncelikle yerel burjuvazinin en nüfuzlu ve varlıklı üyeleri yönetim kurullarında yer alırken, başkanlık, başkan yardımcılığı, asil üyelik ve yedek üyelik pozisyonları da kendi aralarındaki sosyoekonomik statüye göre belirleniyordu. Bir nevi oligarşiye dönüşen bu yapıda yönetim kurullarında sıklıkla varlıklı bir tüccar, büyük toprak sahibi, sanayici ya da önde gelen bir doktor, eczacı ya da avukat bulunuyordu. Üst düzey yerel bürokrasi temsilcileri de yöneticiler arasına girebiliyordu. Bu rolün bölgenin coğrafi konumu ve merkeze uzaklığına, üretim biçimine ve başat metaına göre farklılaştığını da belirtmek gerekiyor. Örneklendirmek gerekirse, Balıkesir vilayet merkezinde bürokrasinin yoğun olması dernek ve kulüplerde bürokratların sayısını artırırken, merkezden uzaktaki Ayvalık ve Burhaniye gibi körfez ilçelerde devlet bürokrasisinin rolü azalıyor. Öte yandan, merkez ilçedeki kurumların yönetiminde hububat üreticileri ve sanayiciler yoğunlukta, Ayvalık, Burhaniye ve Edremit'tekilerde zeytin üreticisi ve tüccarları ile zeytinyağı sanayicileri üst düzey rol alıyor, maden bölgesi Balya ilçesinde ise farklı olarak mühendis ve profesyonel şirket yöneticilerine de yönetimde rastlanıyordu.

Yönetim kurullarında bu üst düzey yöneticileri, orta düzey bir avukat, bankacı ya da tüccarın üstlendiği kurum sekreterliği ya da muhasebecilik gibi unvanlar takip etmekteydi. Sosyoekonomik açıdan en altta bulunan, yaşça genç olan ya da henüz önemli bir servet biriktirmemiş olan üyeler ise yönetim yapısında en fazla yedek üyelik gibi pozisyonlar elde edebiliyordu. Kısacası, sosyoekonomik hiyerarşide aşağı inildikçe, yönetim kurulundaki rollerden de aynı oranda uzaklaşıyordu. Dolayısıyla, sınıf içi hiyerarşide yükselmek, bu yönetici oligarşide daha fazla pay alabilme hakkını da beraberinde getiriyordu. Örneğin, Ayvalıklı avukat Vacit Asena'ya baktığımızda, mesleğe başladığı ilk yıllarda pek çok kurumun sadece üyesi olduğunu, ancak yıllar içinde Ayvalık Şehir Kulübü gibi epey önem arz eden bir kurumun başkanlığına ulaştığını görüyoruz. Bu gibi kurumlarla pekiştirdiği güç sayesinde Demokrat Parti'den üç dönem milletvekilliği yapacak kadar siyasi güç elde ettiği de anlaşılıyor.

Sonuç olarak, taşra burjuvazisi bu kurumlar aracılığıyla hem kimliğini inşa ve temsil edebiliyor hem de sahip olduğu sosyal, kültürel ve siyasi gücü genişletiyordu. Bu örgütlenmenin en önemli gücü, farklı ve kimi zaman çatışan çıkarlara sahip bu çeşitli katmanları bir araya getirerek olası çatışmaların ötesinde sınıfsal bir birliğe yer açmasıdır.⁵⁰

Kurumlarda Patronlar Arası Çatışma

Ne var ki kimi zaman çıkarların çatışması önlenemez hale gelebiliyordu. Çatışma riski her zaman yüksek olan bu çok parçalı burjuva yapısı yukarıda sayılan yöneticilik rol-

⁴⁹ Peter Clark, *British Clubs and Societies 1580-1800: The Origins of an Associational World* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2001), 215.

⁵⁰ Morris, "Clubs, Societies and Associations", 409-10.

lerinin paylaşımındaki uzlaşma bozulduğunda daha da artıyordu. İlaveten söz konusu kurum, bölgenin iktisadi, kültürel ve sosyal kaynaklarının kullanımını düzenlemek, kontrol etmek ve dağıtmak açısından önemli bir yer tutmuşsa çatışmanın şiddeti de artıyordu. Akın Spor ve İdman Yurdu arasındaki bu gerilim dozu yüksek çatışma, Ayvalık gibi küçük bir kasaba için kayda değer bir kontrol ve düzenleme gücü sağlayan bir spor kulübü yönetiminin kimin ya da kimlerin elinde olacağı üzerinedir. Yukarıda da vurgulandığı üzere, sınıfsal gücünü zaman içinde sermaye birikimi, siyasal bağlantı ya da yaratılan imaj yoluyla artıran her üye yönetim oligarşisinin içinde ve hatta tepesinde yer almak istemektedir. Bu çatışma anlarında çeşitli stratejiler kullanılabilirdi. Örneğin, nizamnamelerde belirtilen çeşitli kurallardan birine uymadığı gerekçesiyle çatışma içindeki kişiyi üyelikten çıkarmak⁵¹ ya da çeşitli suçlamalarla üzerinde baskı oluşturup yönetimden istifaya zorlamak en sık rastlananlar arasındadır. Yolsuzluk iddiaları genellikle istifaya zorlamak için en çok başvurulan yollarından biridir, çünkü ispatlanmasa dahi yöneticinin güvenilirliğine dair yaratılan kuşku artık bu görevi yürütebilmesini zorlaştırmaktadır. Örneğin, Akın Spor ve İdman Yurdu arasındaki çatışma sırasında, İdman Yurdu yöneticilerinden Nuri Örnek, aynı sırada yürüttüğü Avcılar Kulübü Başkanlığı'ndan kulüpdeki Akın Sporcu üyelerin yolsuzluk iddiaları nedeniyle istifaya zorlanmıştı.⁵²

Yönetim içindeki anlaşmazlıklar eğer bu stratejilerle çözüme ulaşmazsa, kurumun alternatifinin, yani rakibinin kurulması da mümkündür. Tabii alternatifinin kurulması aslında ilk kurumun güçlü imajına bir darbe anlamına geliyordu. Akın Spor'un kuruluşunun İdman Yurdu'nda yarattığı gerginlik ve huzursuzluğu bu çerçevede değerlendirmek açıklayıcı olacaktır. Zaten Akın Spor da, en başından itibaren kuruluş gerekçesini İdman Yurdu'nun başarısızlığı üzerinden açıklamakta ve kulübe daha da büyük bir darbe vermektedir. Dahası, İdman Yurdu'nun on dört senedir sahip olamadığı stada ve bölge dışından bile sporcu transferi yapacak güce sahip olmak, İdman Yurdu yönetiminin gücü ve becerilerine dair şüphe yaratmaya yetiyordu.

Bu yerel güç çatışmasında, başta Dr. Fazıl Doğan olmak üzere Akın Spor yöneticilerinin iktidarlarını genişletme mücadelesi sadece bahsedilen iki spor kulübü çatışmasıyla sınırlı kalmadı. Dr. Doğan, aynı zamanda gözünü kazanın en etkin kurumlarından biri ve çoğu yöneticisi aynı zamanda İdman Yurdu yöneticisi olan Avcılar Kulübü'ne dikmişti. Avcılar Kulübü, toplumun birçok farklı kesimini bir araya getirmek, kalabalık kafiler halinde çıkılan süre avlarını organize etmek ve av sonrasında beraber yemek yemek gibi faaliyetleri yürüten kurumdu. Bu kurumun yöneticisi olmak, toplumdaki farklı sınıfların boş vakitlerini düzenlemeye dair söz sahibi olmak anlamına geliyordu. Nuri Örnek ve diğer yönetim kurulu üyelerinin yolsuzluk iddiaları üzerine istifa etmelerinin ardından yedek üyeler tamamıyla asil üyeliğe geçmişti.⁵³ Ancak bu yeni yönetim kurulu üyelerinin çoğunluğunun yine İdman Yurdu üye veya yöneticileri olması sebebiyle Doğan, yedekler içinde de istifalar olduğunu öne sürerek erken bir seçim ister. Seçim sonuçlarından da tatmin olmayan Doğan, Akın Sporlu üyelerle birlikte Avcılar Kulübü'nden istifa eder ve kulüp yönetimine karşı olumsuz bir propaganda başlatır.⁵⁴

51 Genellikle belli bir sayıda toplantıya iştirak etmemek gibi aslında sürekli denetlenmeyen ama bu gibi durumlarda takibi yapılan kurallar öne sürülmekteydi.

52 "Bir Temenni", *Ayvalık*, 7 Ekim 1937.

53 "Bir Temenni."

54 "Gençlik ve İdman Yurdu", *Ayvalık*, 3 Şubat 1938.

Her kazada kanunen sadece bir avcı kulübü olması gerektiği için alternatif bir kulüp açamayan Akın Sporlular, kulüp bünyesinde bir atış şubesi açma yolunu denerler.⁵⁵ Bu atış şubesine, kanuni sebeplerle Avcılar Kulübü'nden kayıtları silinen kişileri de dahil ederek güçlenirler.⁵⁶ Avcılar Kulübü'nün toplum içindeki etki ve faaliyet alanını daraltmak için sürekle avını organize etmeleri ve yönetmeleri gerekmektedir. Bu amaçla, 1938 yılının Mart ayında, kulüp üyeleri ve bölge halkının büyük bir kalabalık halinde katıldığı sürekle avını başlatmak üzere Avcılar Kulübü'nden önce, alanda hazır bulunurlar. "Avcılar kulübü gelmeyecek, onların yerine artık biz geldik" diyerek sürekle avındaki liderliği resmi olmasa da pratikte yürütmenin bir yolunu bulurlar.⁵⁷

Avcılar Kulübü'nün de olaylara dahil olmasıyla gergin hava daha da sertleşir. İki kulübün yöneticileri arasındaki gerginlik, üyeler arasında benzer bir ikiliğin bulunduğu Halkevi ve parti teşkilatına da sıçrar. Öyle ki, Halkevi konferans, konser, bando ve müsamere gibi tüm etkinliklerini durdurur.⁵⁸ Spor ve Avcılar Kulüplerinde yaşanan bu rekabetin, Halkevi'nin işleyişine nasıl sıçrayabildiği, Halkevi bando öğretmeninin aniden görevden alınması örneğiyle açıklanabilir.⁵⁹ Halkevi bando öğretmeninin sıkı bir İdman Yurdu taraftarı olduğu söylentileri halk arasında yayılır. Bando öğretmeni Ahmet, İdman Yurdu Kulübü'ne üye olmadığını söyleyerek kendini savunsa da, Akın Sporlular açıklamayı yeterli bulmaz ve bandodan ayrılırlar.⁶⁰ Halkevi yönetimi, İdman Yurdu ile ilişkisi aleyhine propagandanın artması üzerine öğretmeni sonunda görevden alır ve bando çalışmaz hale gelir. Öğretmenin İdman Yurdu'yla herhangi bir resmi bağı olmamasına rağmen sadece taraftarı olduğu iddiasıyla görevden alınması, Halkevi'nde İdman Yurdu'na aleyhtarlığın yoğunlaşması olarak algılanır. Akın Spor kuruluna kadar İdman Yurdu'nun yönetiminde olan kişiler bile, İdman Yurdu taraftarlarını Halkevi'nden uzaklaştırmanın yollarını aramaktadır. Bunlar yaşanırken İktisat Vekili Celal Bayar Ayvalık'ı ziyarete gelir. İdman Yurdu'nun üzerine çöken kara bulutlar bu ziyaret sayesinde bir süre dağılır, çünkü Bayar, İdman Yurdu denizcilik kolunun şarpisi ile gezintiye çıkar ve İdman Yurdu üye ve sporcuları ile görüşmelerde bulunur. Akşam da İdman Yurdu denizcilik bahçesinde düzenlenen partiye katılır.⁶¹ Merkezden verilen bu açık destek İdman Yurdu'ndaki hayal kırıklığını bir süre giderir.

Yaz mevsimi geldiğinde kasabadaki sessizlik sadece patlamak üzere olan bir fırtınanın habercisidir. Tüm önemli kurumların çalışanlarını da içine çekmiş olan Akın Spor – İdman Yurdu gerilimi ve iki kulüp yöneticilerinin birbirilerini uzaklaştırma gayretleri gündelik işleri bile sekteye uğratmaktadır. *Ayvalık* gazetesine göre, sadece İdman Yurdu'nun bahçesindeki eğlenceler aynı şekilde devam etmekteydi.⁶² Ağustos ayı geldiğinde gazetenin ana sayfasını tamamen kaplayan bir yazıdan gerginliğin patlama noktasına yaklaştığını anlamak mümkündür. Başyazar Baskın imzalı "İkiliğin Önü Alınmayacak

55 "Bu da mı Hüsnü Niyet", *Ayvalık*, 31 Mart 1938.

56 Kanuni sebepler iddiasını, yukarıda bahsi geçen çatışma anlarında kurumdan uzaklaştırma çerçevesinde düşünmekte fayda var.

57 "Bu da mı Hüsnü Niyet".

58 "Reklam, Gösteriş", *Ayvalık*, 6 Mayıs 1937.

59 "Ayvalık Halkevi Bandosu", *Ayvalık*, 24 Haziran 1937.

60 "Bando Öğretmeni Hakkında", *Ayvalık*, 1 Temmuz 1937.

61 "İktisat Vekili Celal Bayar Ayvalıkta", *Ayvalık*, 5 Ağustos 1937.

62 "Yaz Mevsimi Söndümü", *Ayvalık*, 8 Temmuz 1937. Bu konuda Hüseyin Avni Baskın'ın İdman Yurdu lehine mübalağalı bir iddiası olduğunu söyleyebiliriz.

mi?" isimli yazıya göre, toplum arasındaki nifak öylesine ilerlemişti ki karşı takım taraftarları olan esnafa boykot uygulanıyor, akrabalar arası bağlar çözülüyor ve çocuklar arasında bile düşmanlık gözleniyordu.⁶³ Üstelik resmi görevliler de bu ikiliğin aktörleri arasında olduğu için düşmanlık dinmek yerine daha da körükleniyordu. Baskın, kazada iyice belirginleşen bu düşmanlığın yükünü tamamen şahsi çıkarlar üzerine kurulmuş olduğunu iddia ettiği Akın Spor'a yüklemekteydi. Yazıda kulübün kuruluşundan önce toplumun tam bir ahenk ve huzur içinde yaşadığı belirtilmekte, dolayısıyla Akın Spor daha sonra ortaya çıkan ikiliğin baş müsebbibi olarak suçlanmaktaydı. Tabii önceki bölümlerde bahsettiğimiz üzere, Baskın'ın ahenk ve huzur vurgusu gerçeği ifade etmemekteydi. Balıkesir Milletvekili Hacim Çarmıklı'nın hükümetin isteği üzerine parti merkezi ve Halkevlerinde yaptığı tetkikler neticesinde hazırladığı 18 Eylül 1937 tarihli rapora göre, Balıkesir vilayetinde gerek parti gerek Halkevi açısından üzerinde en çok durulması gereken yer şüphesiz ki hâlâ Ayvalık idi.⁶⁴ Mübadiller arasındaki dinmeyen geçimsizlik, aksine hızla büyüyerek tıpkı SCF döneminde olduğu gibi parti ve Halkevi teşkilatlarına da tesir etmişti. Çarmıklı, tüm bu kaotik ortamın Ayvalık'taki parti ve Halkevi çalışmalarını durdurmakla kalmadığını, bu kurumların yaşanan gerginlikten paylarını alarak kamuoyu nezdinde zaten bir süredir önem kaybetmekte olduklarını da ekliyordu.

Çarmıklı, buna kanıt olarak Ayvalık'ın düşman işgalinden kurtuluşunun yıldönümü olarak kutlanan 15 Eylül'de bölgeye yaptığı ziyareti anlatır. Normal şartlar altında kazanın tüm kurumlarının ve toplumun tüm tabakalarının katılımıyla kutlanan günde, ne belediye ne parti ne de Halkevi'nin kutlama için hazırlandığını belirtir. Bir kutlama programı bile olmadığı gibi Jandarma Komutanlığı, Kaymakamlık, parti ve Halkevi adeta felce uğramış gibidir. Kurtuluş gününe dair bu iddiaları *Ayvalık* gazetesi de doğrulamaktadır.⁶⁵ Gazetedeki habere göre, halk her zamanki gibi Cumhuriyet Meydanı'nda toplanır. Oysa bir program hazırlanmadığı yetmezmiş gibi, meydana bulunması elzem resmi kurumlara haber bile verilmemiştir. Aslına bakılırsa gazete bu kutlamanın 15 gün öncesinde, 30 Ağustos Zafer Bayramı kutlamalarında da benzeri bir tabloya işaret etmiştir. "Milli Duygu Ayvalıkta İflas mı Ediyor?" başlıklı yazıda, başyazar Baskın, kutlamalardan sorumlu olan kurum ve kişileri eleştirmekle birlikte, asıl parti başkanı Fazıl Doğan'ın ihmali nedeniyle parti idare heyeti üyeleri ve parti mahalle örgütlerinin de programa katılmadığını belirtir.⁶⁶ Kutlamalarda yer alması gereken ve İstiklal Marşı'nı çalmakla yükümlü bandonun da⁶⁷ bulunmadığı kutlamada, komutanlar ve kaymakamın ısrarı ile ancak törenin sonunda yirmi kişilik bandodan sadece on bir kişi hazır edilebilmiştir. Baskın'a göre, tüm bu olumsuz gidişatın kaynağı ise Akın Spor ve İdman Yurdu yöneticileri etrafındaki toplumsal huzursuzluktur.

Olaylı Maç: Düşüm Çözülüyor

5 Mayıs 1938'e gelindiğinde İdman Yurdu ile Akın Spor arasında oynanan bir futbol karşılaşması, çatışmalı ortam için patlama noktası olur ve açık bir şiddete dönüşür.

⁶³ Hüseyin Avni Baskın, "İkiliğin Önü Alınmayacak mı?", *Ayvalık*, 12 Ağustos 1937.

⁶⁴ Cumhuriyet Arşivi, 490.01.623.47.1.133.

⁶⁵ "15 Eylül Ayvalığımızın Kurtuluşu", *Ayvalık*, 16 Eylül 1937.

⁶⁶ Hüseyin Avni Baskın, "Milli Duygular Ayvalıkta İflas mı Ediyor?", *Ayvalık*, 2 Eylül 1937.

⁶⁷ Daha önce belirtildiği üzere bando öğretmenin görevden alınması sonrası Halkevi bandosu çalışmamaktadır.

Maç günü herkes tehlikenin farkında olduğu için olası bir olaya karşı bazı güvenlik önlemleri alınmıştır. Polis güçlerine ek olarak askeri kuvvetler de stadyuma çağrılmıştır. Oyuncuların yanı sıra tribündeki halk da oldukça gergindir. Hakem, oyunu yönetirken zorlanmakta ve kararlarını tedbirli bir şekilde vermektedir. En sonunda beklenen olur ve gerginlik açık şiddete dönüşür. Akın Spor'un tartışmalı golü oyunun hakemi tarafından sayılınca oyuncular arasında başlayan söz düellosu kavgaya dönüşür. Zaten gergin bekleyen taraftarların da koşarak sahaya inmesiyle kavganın boyutu değişir. Şiddet olayları ancak askerin süngü kullanarak kavga edenleri ayırmasıyla kesilebilir. Çıkan arbede sırasında sporculardan birinin bacağı kırılmıştır.

Maçta yaşananlar üzerine Balıkesir Valisi Ethem Aykut ile CHP Bölge Başkan Yardımcısı ve Balıkesir Spor Müdürlüğü Başkanı Feyzi Sözen olaya müdahale eder.⁶⁸ Olaylı maç sonrası Genel Sekreterliğin verdiği kulüplerin birleşme emrini uygulamaya çalışan Sözen'in uzlaşma ve birleştirme çabaları cevapsız kalır. Akın Spor birleşmeyi kabul ederken, İdman Yurdu ancak renk ve ismini korumak şartıyla birleşmeyi kabul etmektedir.⁶⁹

Bu arada İdman Yurdu Başkanlığı, CHP Genel Sekreterliği'ne bir mektup gönderir.⁷⁰ 10 Haziran 1938 tarihli mektupta İdman Yurdu Spor Kulübü Yönetim Kurulu Başkanı tüccar Nuri Örnek'e göre, Akın Spor, İdman Yurdu Kulübü yönetiminde kendine yer bulamayan, güç arayışındaki hırslı kişiler tarafından kurulmuştu. İki kulübün kaldırılması ve tek bir kulüp kurulması fikrine ise şiddetle karşı çıkan Örnek, Akın Spor'un başarısızlıklarla dolu kısa öyküsüne kıyasla muhteşem geçmişinden dolayı İdman Yurdu'nun devamını önermekteydi. Nitekim, Akın Spor'un kurulmasından hemen sonra yaratabileceği tehlikeyi CHP Genel Sekreterliği'ne haber vermiş, yerel gazeteye mektuplar yazmıştı.⁷¹ İdman Yurdu Başkanı, Akın Spor'un aslında başarılı bir kulüp olmadığını, sadece oyuncularını başka bölgelerden getirmek için büyük harcamalar yapabildiğini iddia eder. Hükümetin desteğini alabilmek için fahri başkanları olan üyeleri Başbakan Celal Bayar'ın ismini de anmadan geçmez.

Yılan hikâyesine dönen olay, tüm bu rapor ve telgraflar sonrasında iki kulübün de "Ayvalık'ın huzur ve barışını bozmak, kamu düzenine aykırı davranmak, erkek ve kız kardeşleri birbirinden ayırmak, küçük çocukların saf bilincini bozmak ve saf ve samimi atmosferi ihlal etmek" suçlarından feshedilmesiyle son bulur.⁷² Görüldüğü üzere, burjuvanın taşra kurumlarının gücünü elinde toplama hırsına karşılık Kemalist rejim bu gelişmelere sınıfsız kitle düsturuna uygun bir uygulamayla yanıt vermiştir.

Sonuç

Balıkesir'in Ayvalık ilçesinde 1930'lu yılların sonunda yaşanan İdman Yurdu ve Akın Spor çatışması üzerine yazılmış bu yazıda, muktedir ya da zayıf devlet merkezli bir çerçeveden farklı olarak, burjuva sınıfı aktörlerinin çatışmalı ilişkilerinin taşra düzlemin-

⁶⁸ Cumhuriyet Arşivi, 490.01.623.47.1.120.

⁶⁹ Tabi bu durum Akın Spor'un İdman Yurdu'na dahil olması anlamına gelmekteydi.

⁷⁰ Cumhuriyet Arşivi, 490.01.623.47.1.115.

⁷¹ Muhtemelen ŞUT mahlaslı yazıları kastediyor.

⁷² Cumhuriyet Arşivi, 490.01.623.47.1.105.

de incelenmesi amaçlandı. Bir yandan da bu kurumların sağladığı mekân pratiklerinin ve örgütsel yapının taşrada sosyalleşme, kimlik inşası ve çatışma hallerindeki etkisi gösterilmeye çalışıldı.

Taşranın toplumsal ilişkilerini, mevcut tarihsel kaynakları çeşitlendirerek ve birbirleriyle konuşarak sergilemeye çalışan bu makale, burjuvazi bürokratik aktörler ile bir düşmanlık/güç deneme ilişkisi içinde analiz etmeden, salt kendi kimliğini inşa ve temsil etme düzleminde araştırmayı amaçladı. Bu sayede 19. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul ve İzmir gibi şehirlerde başlayan ve Cumhuriyet ile birlikte taşraya da yayılan kulüp ve dernekleri Ayvalık örneğinde tarihselleştirmeye ve bu örgütlenmeler yoluyla erken Cumhuriyet dönemi taşra burjuvazisine ilişkin belli örüntülerin varlığını saptamaya çalıştı. Taşra toplumuna dair analizlerimizi derinleştirmek için mekânsal çerçeveleri daha sık ele almanın farklı sınıfsal analizleri de beraberinde getirmesi mümkün görünüyor. Ne var ki bu perspektif, kaynak çeşitliliğini artırma zorunluluğunu da beraberinde getiriyor. Taşradan duyulması mümkün her ses için belki de çalışılan bölgelere yapılan ziyaretleri artırmak faydalı bir yöntem olabilir. Yerel arşivlerde karşıımıza çıkacak gazete ve dergilerin yanı sıra, belediyelerin depolarında tuttukları meclis toplantı tutanakları, yerel tarihçilerin kendi imkanlarıyla bastırdıkları ve ulusal kütüphanelere ilemedikleri araştırmaları ile taşra üniversitelerine bağlı tarih fakültelerinin lisans bitirme tezleri en verimli kaynaklar arasında yer alıyor. Bir araya getirdiğimiz benzer tüm bu kaynakları eleştirel bir perspektifle okumak, erken Cumhuriyet dönemi taşrasını incelerken sıkıştırıp kaldığımız güçlü/zayıf devlet paradigmasından kaçacak delikler bulmamıza yardım edebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Cumhuriyet Arşivi

Kitap, Makale ve Tezler

"15 Eylül Ayvalığımızın Kurtuluşu". *Ayvalık*, 16 Eylül 1937.

Sevgi Adak ve Alexandros Lamprou, Yay. Haz. *Tek Parti Dönemini Yeniden Düşünmek: Devlet, Toplum ve Siyaset*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2022.

Akın, Yiğit. "Ana Hatları ile Cumhuriyet Döneminde Beden Terbiyesi ve Spor Politikaları". *Toplum ve Bilim* 103, 2005, 53-92.

_____. *Gülbüz ve Yavuz Evlatlar: Erken Cumhuriyet'te Beden Terbiyesi ve Spor*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2014.

_____. "Reconsidering State, Party, and Society in Early Republican Turkey: Politics of Petitioning". *International Journal of Middle East Studies* 39, no. 3, Ağustos 2007, 435-57.

Atılğan, Gökhan. "Kayıp Burjuvazinin Peşinde: İlk Kemalistler Üzerine Bir Sınıf Analizi". *Çalışma ve Toplum* 2, no. 77, 2023, 991-1024.

"Ayvalık Basımevi Direktörlüğüne". *Ayvalık*, 2 Ocak 1937

"Ayvalık Halkevi Bantosu". *Ayvalık*, 24 Haziran 1937.

"Ayvalık Ticaret ve Sanayi Odası Başkanlığına". *Ayvalık*, 11 Şubat 1943.

"Bando Öğretmeni Hakkında". *Ayvalık*, 1 Temmuz 1937.

Baskın, Hüseyin Avni. "Akın Spor Lagvedilmelidir". *Ayvalık*, 11 Mart 1937.

_____. "İkiliğin Önü Alınmayacak mı?" *Ayvalık*, 12 Ağustos 1937.

_____. "Milli Duygular Ayvalıkta İflas Mı Ediyor?" *Ayvalık*, 2 Eylül 1937.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1973.

"Bir Temenni". *Ayvalık*, 7 Ekim 1937.

Bozdoğan, Sibel. *Modernizm ve Ulusun İnşası: Erken Cumhuriyet Türkiyesi'nde Mimari Kültür*. İstanbul: Metis Yayınları, 2002.

"Bu da mı Hüsnu Niyet". *Ayvalık*, 31 Mart 1938.

- Clark, Peter. *British Clubs and Societies 1580-1800: The Origins of an Associational World*. Oxford; New York: Oxford University Press, 2001.
- Çomu, Emine. "The Exchange of Populations and Its Aftermath in Ayvalık, Mersin and Trabzon". *The International Journal of Turkish Studies* 18, no. 1-2, 2012, 17-38.
- Demet Lüküslü ve Şakir Dinçşahin. "Shaping Bodies Shaping Minds: Selim Sırrı Tarcan and the Origins of Modern Physical Education in Turkey". *The International Journal of the History of Sport* 30, no. 3, 2013, 195-209.
- Doğan, Fazıl. *Millî Mücadele Hatıralarım*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- "Efkarı Umumiyye". *Ayvalık*, 18 Mart 1937.
- Emrence, Cem. "From Elite Circles to Power Networks: Turkish Soccer Clubs in a Global Age, 1903-2005". *Soccer and Society* 11, no. 3, 2010, 242-52.
- Ergelen, Faruk. "Ayvalık Türk Ocağı ve Fazıl Doğan". *Bizim Ayvalık*, 2017, 14.
- "Gençlik ve İdma Yurdu". *Ayvalık*, 3 Şubat 1938.
- Gücük, Hümeýra. "Dr. Fazıl Doğan'ın Biyografisi". *Bizim Ayvalık*, 2018, 12.
- "Hata Bilinmelidir". *Ayvalık*, 8 Nisan 1937.
- Heper, Metin. *Türkiyede Devlet Geleneği*. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2006.
- "İktisa Vekili Celal Bayar Ayvalıkta". *Ayvalık*, 5 Ağustos 1937.
- "İzmi Zeytinyağı İhracatçılar Birliği". *Akşam*, 10 Ocak 1940.
- Kazancıgil, Zeynep. "Geçmişini Bilmeyen Geleceğe Yön Veremez". *Ayda Bir Ayvalık*, Mayıs 2018, 32.
- Keyder, Çağlar. *Türkiye'de Devlet Ve Sınıflar*. İstanbul: İletişim Yayıncılık, 2007.
- Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. İstanbul: Arkadaş Yayınevi, 2017.
- Meeker, Michael. *İmparatorlukta Gelen Bir Ulus*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005.
- Metinsoy, Murat. "Kemalizmin Taşrası: Erken Cumhuriyet Taşrasında Parti, Devlet ve Toplum". *Toplum ve Bilim*, no. 118, 2010, 124-64.
- _____. *The Power of the People: Everyday Resistance and Dissent in the Making of Modern Turkey, 1923-38*. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
- Migdal, Joel S. *Güçlü Toplumlar ve Zayıf Devletler*. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2021.
- Morris, R. J. "Clubs, Societies and Associations". *The Cambridge Social History of Britain, 1750-1950*. Yay. Haz. F. M. L. Thompson, 395-444. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- _____. "Voluntary Societies and British Urban Elites, 1780-1850: An Analysis". *The Historical Journal* 26, no. 1, Mart 1983, 95-118.
- Öztürk, Serdar. "Bir Kurumun Tarihsel ve Sosyolojik İncelemesi: Şehir Kulüpleri (1923-1950)". *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, no. 4, 2006, 89-115.
- "Parti Başkanımız". *Ayvalık*, 2 Ocak 1937.
- Recep Efe, Abdullah Soykan, İsa Cürebal ve Süleyman Sönmez. *Edremit Yöresi Yağhaneleri: Geçmişten Günümüze Zeytin, Zeytinyağı ve Sabun Sanayii*. İstanbul: Ana Gıda, 2013.
- "Reklam, Gösteriş". *Ayvalık*, 6 Mayıs 1937.
- Sarıeren, Şemsettin. "Birbirinden Bihaber İki İçtimai Zümre 2". *Ayvalık*, 8 Eylül 1949.
- — —. "Birbirinden Bihaber İki İçtimai Zümre 3". *Ayvalık*, 15 Eylül 1949.
- Sarıay, Yusuf. *Türk Milliyetçiliğinin Tarihi Gelişimi ve Türk Ocakları*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 1994.
- Scott, James C. *Weapons of the Weak: Everyday Forms of Peasant Resistance*. New Haven ve Londra: Yale University Press, 1985.
- Şentay, Bülent. "Ayvalık Ticaret Odası". *Yakamoz*, Eylül 2012.
- "Seraba Hezeyan Olan İsnadlar". *Ayvalık*, 4 Mart 1937.
- Şut. "Akıntıya Kürek Çekmeyelim". *Ayvalık*, 11 Mart 1937.
- Taşdemir, Serap. "Halkevlerinin Taşradaki Yansımalarına Bir Örnek: Ayvalık Halkevi." *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 17, no. 34, Bahar 2017, 215-238.
- _____. "Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın Ayvalık Teşkilatlanması ve 1930 Yılı Belediye Seçimleri". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* 19, no. 39, Güz 2019, 613-634.
- "Tavzih Ediyoruz" *Ayvalık*, 4 Şubat 1937.
- Tüfek, Sabri Sami. "Cumhuriyet Döneminde Spor (1923-1938)". Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2019.
- Tokyaş, Vedat. "Ayvalık'ta Saydam Mekanlar." *Yapı Dergisi*, Ekim 2022.
- Tunç, Sevecen. *Putting the City on the Map: A Social History of Football in Trabzon to 1967*. Almanya: LAP, Lambert Academic Publishing, 2010.
- Türk Ocağı Yasası*. Ankara: Yenigün Matbaası, 1924.
- Türk Ocakları 1930 Kurultayına Arz Edilen Merkez, Murakabe, İli ve San'at Heyeti Raporları*. Ankara: Türk Ocakları Matbaası, 1930.
- "Yaz Mevsimi Söndümü". *Ayvalık*, 8 Temmuz 1937.
- Yenal, Münir. *Balıkesir Spor Tarihi 1918-1988*. İzmir 1988.
- Yılmaz, Elif. "Demirden Leblebi: Girit - Ayvalık'a Yerleşen Girit Mübadilleri". *Sosyoloji Dergisi* 3, no. 22, 2011, 157-189.

Tarihini Yazan Kimlik: Alevi Hareketinin Öznelerinin Kaleminden Aleviliğin Tarihi

MEHMET ERTAN

Düzce Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu
Yönetimi Bölümü
mehmetertan@duzce.edu.tr

ORCID: 0000-0001-8055-9063
Makale geliş tarihi: 8 Eylül 2023
Makale kabul tarihi: 25 Eylül 2023

Özet

1990'lar, Türkiye'de kaynağını Alevilikten alan bir sosyal hareketin, Alevi hareketinin doğuşuna tanıklık etmiştir. Alevi hareketinin özneleri, özellikle de hareketin doğuş evresinde, grup içi dayanışma bağlarını güçlendirmek ve aldıkları güncel siyasi tutumlara tarihsel bir derinlik kazandırmak için Aleviliğin tarihini yazma çabasına girişmişlerdi. Bu makalede, Alevi hareketinin özneleri olarak ele alınan Alevi araştırmacı-yazarların ve Alevi derneklerinin, Aleviliğin tarihini nasıl yazdıkları incelenmiştir. Alevi araştırmacı-yazarların kaleme aldıkları kitaplarda yürüttükleri tarih yazıcılığının odağında, Aleviliğin etnik kimliği ve İslamiyet ile kurduğu ilişki yer almaktadır. Dernekler bağlamında merceğe alınan Cem Vakfı ve Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin anlatılarında da Aleviliğin Türklük ve İslamiyet ile kurduğu tarihsel ilişkiye ek olarak, Aleviliğin muhalif bir inanç olup olmadığı sorunsalı da tarihyazımını yönlendiren konu başlıklarından biri olmuştur. Alevi hareketinin tarihyazımına yön veren tartışmalarla Türkiye siyasetini 1990'larda etkileyen konu başlıklarındaki örtüşme, makalenin tarihyazımı ve siyaset arasındaki ilişkiye temas etmesine de olanak tanımıştır.

Anahtar Kelimeler: Alevilik, Kimlik Siyasetleri, Tarihyazımı, Alevi Dernekleri.

Abstract

The Identity Writing Its Own History: The History of the Alevism Written By the Agents of the Alevi Movement

The 1990s witnessed the birth of the Alevi movement as identity politics. The agents of the Alevi movement, especially in the early periods of the movement, attempted to write the history of Alevism in order to strengthen group solidarity and legitimize their actual political positions. This article assesses the Alevi researcher-writers and Alevi associations as the agents of Alevi politics and scrutinizes their historiographies on Alevism. The ethnic identity of Alevism and its relation to Islam framed the main debates of the highly popular books written by the Alevi researcher-writers. The historiography of the Alevi associations is examined with reference to the historical analysis of the Cem Foundation and the Pir Sultan Abdal Cultural Association. The focus of the historiographical discussion carried out by Alevi researcher-writers with their publications has been Alevism's relationship with Turkish identity and Islam. Moreover, the question of whether Alevism is an oppositional belief or not becomes another important problem for the associations' historiography. The overlap between the debates that shaped the historiography of the Alevi movement and Turkish politics in the 1990s enables the article to scrutinize the relationship between historiography and politics, as well.

Keywords: Alevism, Identity Politics, Historiography, Alevi Associations.

Giriş

1990'lı yıllarda Türkiye "Alevi uyanışı" olarak nitelendirilen bir süreç yaşar. Alevi uyanışı, Alevilikle ilgili yazılan kitapların sayısındaki artışı, Aleviliğin gazetelerdeki yazı dizileriyle ya da televizyon programlarıyla ana akım medyada görünürliğünün artmasını, Alevi dergileri ve radyo kanalları nezdinde Alevi medyasının oluşumunu, Alevi ulularını anmak için organize edilen ve kitlesel katılıma sahne olan kamuya açık anma törenlerini ve Alevilerin hakkını korumak için kurulan Alevi derneklerinin varlığını ifade eder. Daha net bir ifadeyle Alevi uyanışı, Alevilerin kendi kimlikleriyle kamusal alanda var olma istek ve heveslerine işaret eder.¹ Dolayısıyla, Aleviliğin kimlik olarak bir sosyal harekete, Alevi hareketine kaynaklık etmeye başlaması anlamına da gelmektedir.

Türkiye'de tabii ki 1990'lar öncesinde de Aleviler vardı. Osmanlı yönetimi altında 16. yüzyıldaki isyanların bastırılmasının ardından 19. yüzyıldaki merkezileşme çabalarına kadar kapalı bir toplumsal hayat süren, II. Abdülhamit döneminde Sünnileştirme politikalarının muhatabı olan, II. Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemlerinde Türklüğün otantik temsilcileri olarak değerlendirilen Alevilerin,² Türkiye'nin sosyo-ekonomik hayatında daha görünür hale gelmesini sağlayan fenomen kentleşme süreci oldu. 1960-1980 arası dönemde, bir Alevi partisi olarak nitelendirilebilecek (Türkiye) Birlik Partisi'nin (1966-1980) varlığına rağmen Aleviler ağırlıklı olarak sosyal demokrat ya da sosyalist sol hareketler üzerinden politikleştiler. Alevi olmaları onların sol siyasi hareketlerde yer almalarını kolaylaştırıcı bir etken oldu, ama bu hareketlerin içinde Alevi kimlikleriyle yer almadılar. Bir diğer ifadeyle, bu "örtük politikleşme" sürecinde politikleşen, bir kimlik olarak Aleviler değil, bireysel olarak, sol hareketler üzerinden, Aleviler oldu.³ Bu anlamda 1990'ları farklı kılan, Aleviliğin kültürel bir kimlik olarak bir sosyal harekete kaynaklık etmesi ve bu hareketin öznelerinin kendilerini siyasi alanda giderek artan bir istekle Alevi olarak tanımlamalarıydı. 1990'lardan itibaren kaynağını Alevilikten alan, kendisini açıkça Alevi hareketi olarak tanımlayan, Alevilerin haklarını korumak için talepler oluşturan ve bu talepler doğrultusunda siyasi partilerle temasa geçen bir sosyal hareketin, bir kimlik hareketinin varlığından bahsedilebilmektedir.

Kimlik hareketleri, özellikle de doğuş evresinde, kendisine kaynak teşkil eden kimliğin anlamını belirlemeye ve bu anlama tarihsel bir derinlik kazandırmaya ihtiyaç duyar. Tarih yazımı bu ihtiyacın karşılanmasında önemli bir yer tutar çünkü paylaşılan tarih topluluğa sadece zamansal derinlik ve ortaklık duygusu kazandırmaz, aynı zamanda güncel siyasi pozisyonların pekiştirilmesine de hizmet eder. Kimlik siyasetleriyle ilgili bu genel yargı Alevi hareketi için de geçerlidir. Alevi hareketinin aktörleri de özellikle hareketin kuruluş evresine denk düşen 1990'lı yıllarda, Aleviliğin tarihini yazma uğraşının içine girmişlerdir.

¹ Aykan Erdemir, "Tradition and Modernity: Alevis' Ambiguous Terms and Turkey's Ambivalent Subjects", *Middle Eastern Studies* 41(6) (2005): 939-940.

² Yalçın Çakmak, "İtikattan Kimliğe: Dinamikler ve Karşı Dinamikler Bağlamında Yetmişli Yıllarda Aleviler", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, yay. haz. Mete Kaan Kaynar (İstanbul: İletişim, 2020), 646-647.

³ Mehmet Ertan, *Aleviliğin Politikleşme Süreci: Kimlik Siyasetinin İmkan ve Kısıtlılıkları* (İstanbul: İletişim, 2017), 32-34.

Bu makalede, Alevi hareketinin kuruluş evresi olan 1990'larda, Alevi hareketinin Aleviliğin tarihini nasıl yazdığı, Alevilik merkezinde İslam, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihlerini nasıl değerlendirdiği incelenecektir. Bu inceleme iki hat üzerinden ilerleyecektir. İlk hat, Aleviliğe ilişkin 1990'larda yaşanan yayın patlamasının müellifi olan Alevi araştırmacı-yazarların kaleme aldığı popüler nitelikli kitaplarda işlenen Alevilik tarihidir. Bu kitaplarda Aleviliğe ilişkin üç temel anlatı ön plana çıkar. İlki ve en güçlüsü Aleviliği İslam içinde konumlandırıp Türklük ile ilişkilendirir, bir Türk-İslam yorumu olarak Alevilik anlatısı inşa eder. Diğer anlatılarsa Aleviliği İslam ile ilişkili ama İslam'dan bağımsız bir inanç/kültür olarak değerlendiren ya da Aleviliği Kürtlük ekseninde ele alan çalışmalardır. İncelemenin ikinci hattıysa Alevi hareketinin ana aktörleri olarak nitelendirilebilecek Alevi derneklerinin tarih yazımıdır. Bu başlık altında hem Alevi hareketindeki ideolojik temsil kapasitelerine hem de 1990'lar boyunca düzenli yayın organları çıkararak metodolojik düzeyde tutarlı bir tarihsel anlatı oluşturabilme-yi başarmış iki derneğin, Cem Vakfı ve Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin, Alevilik tarih yazımlarına değinilecektir. Alevi araştırmacı-yazarların tarih yazımının odağında Aleviliğin İslam ve Türklükle kurduğu ilişki, Alevi derneklerinin tarih anlatısının merkezinde de Alevilerin muhalif olup olmadığı sorusu etrafında Aleviler ve siyasi iktidarlar arasındaki ilişki yatar. 1990'lu yıllarda Türkiye siyasetinin temel konu başlıklarından ikisinin Kürt sorunu ve siyasal İslam'ın yükselişi olduğu düşünüldüğünde bu makale, Alevi hareketinin ürettiği tarih yazımı üzerinden güncel siyaset ve tarih yazımı arasındaki karşılıklı ilişkiyi de tartışmaya açacaktır.

Alevi Araştırmacı-Yazarların Tarih yazımı

Alevi hareketinin doğuşunun en önemli veçhelerinden biri Aleviliği konu alan kitap ve yayınların sayısındaki artış oldu. Aleviliği konu edinen kitapların yazılması, onlarca baskı yaparak on binlerce kişi tarafından okunması Aleviliğin kamuoyunda görünürlük kazanması bakımından kritikti. Bu kitapların Aleviliğe ilişkin bilgi üretim sürecinde oynadığı rolü daha önemli kılansa, o zamana kadar ağırlıklı olarak sözlü kültür üzerine bina edilmiş olan Aleviliğin yazılı kültüre aktarılıyor olmasıydı.⁴ Bu aktarımın aktörleriyse yeni bir toplumsal kategoriydi: Alevi araştırmacı-yazarlar. Varlıklarıyla, Aleviliğe ilişkin bilgi üretme sürecinde soydan gelen bir kutsiyete sahip olduğu düşünülen Alevi dedelerinin bilgiyi üretme ve aktarma tekellerini sarsan araştırmacı-yazarların sosyal tarihlerine kısaca değinmek yerinde olacaktır.

Alevi araştırmacı-yazarlar, Türkiye'nin hızlı kentleşme yaşadığı İkinci Dünya Savaşı sonrası yıllarda kentlerde doğmuş ya da küçük yaşta kente gelmiş bir kuşağın mensuplarıydı. Büyük çoğunluğu dede soyundan gelmiyordu, ama sahip oldukları eğitim sayesinde siyaset bilimi, sosyoloji ya da tarih konularında entelektüel sermayeye sahiptiler. Önemli bir kısmı 1980 öncesi sol hareketler içine yer almıştı ve buradan edindikleri siyasi sermayeleri ve örgütlenme deneyimleri vardı.⁵ Alex Callinicos, postmodernizmi, 1968 kuşağının siyasi yenilgisine verilmiş entelektüel bir yanıt olarak yorumlar.

⁴ Aleviliğin ağırlıklı olarak sözlü kültür üzerine oturmasıyla kast edilen yazılı kültürünün olmaması değil, kültürün kuşaktan kuşağa taşıyıcılığında sözlü kültürün yazılı kaynaklardan çok daha belirgin bir rol oynamış olmasıdır. Aleviliğin yazılı kaynaklarına dair tarih yazımsal bir tartışma için bkz. Ayfer Karakaya-Stump, *Vefailik, Bektaşılık, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarih yazımını Yeniden Düşünmek* (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015).

⁵ Elise Massicard, *Alevi Hareketinin Siyasallaşması*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: İletişim, 2007), 79.

Postmodernizm, siyasetin alanını ekonomi politikten kültürel kimliklere kaydırmış, 68 kuşağının da sistem karşıtı eleştirel tutumlarını kaybedip sosyo-ekonomik bağlamda sisteme dahil olurken bile kültürel kimlik ve tutumlarıyla muhalif pozisyon takılabilmelerine olanak tanımıştı.⁶ Alevi araştırmacı yazarların 1990'lı yıllarda Alevi kimliklerini öne çıkarıp, Alevilik üzerine yazmaları, Callinicos'un analizleriyle uyumludur. 1970'li yıllarda sol hareketler içinde yer alan bu isimler, Türkiye'de sosyalist hareketin 12 Eylül darbesiyle büyük bir yara almasının ardından, siyasetin kültürel dönüşümünün ve kimlik siyasetlerinin yükselişinin de etkisiyle, kendi Alevi kimliklerini siyasetten yeniden keşfettiler. Sahip oldukları entelektüel ve siyasi sermayeyi de kullanarak post-sosyalist dünyada siyaset sahasına Alevi kimlikleri üzerinden dahil olmaya başladılar. Daha öncesinde uğruna mücadele ettikleri demokrasi, eşitlik ve laiklik gibi değerleri kaybetmediler, ama bu idealleri Alevi kültürünün içinde aramaya ve bulmaya başladılar.

Alevi hareketinin bir kimlik siyasetine kaynaklık ettiği 1990'lı yıllarda, araştırmacı-yazarlar kaleme aldıkları kitaplarla dar anlamda Aleviliğe ilişkin bilginin yaygınlık kazanmasını sağladılar; daha geniş düzlemdeyse o zamana kadar ağırlıklı olarak sözlü kültür üzerine bina edilen Aleviliğin yazılı kültüre aktarımında kritik bir rol oynadılar.⁷ Kaleme aldıkları popüler nitelikli kitaplarda Aleviliğin ortaya çıkışı, tarihsel gelişimi, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Alevilerin siyasi tarihi, güncel siyasi gelişmeler ve Aleviliğin teolojisine ilişkin tartışmalar yürüttüler. Her biri onlarca baskı yapan bu kitaplar, kamuoyunun Aleviliğe ilişkin bilgi edinme sürecinde başvurduğu temel kaynaklar arasında yer aldı.

Bu makalede söz konusu kitapların genel değerlendirmesinden ziyade kitapların en hacimli kısmı olan tarihyazımlarına değinilecek, nasıl bir Alevilik tarihi öngördükleri ele alınacaktır. Aleviliği, Türklerin İslam yorumu olarak ele alan Rıza Zelyut, Cemal Şener, Burhan Kocadağ ve Baki Öz gibi araştırmacı-yazarların kitaplarında şekillenen tarihyazımı, yazarların politik hassasiyetlerine göre farklılıklar göstermekle beraber ortak bir anlatı oluşumuna imkan tanıyacak tutarlılık arz etmektedir. Aleviliği, Türklerin İslam yorumu olarak ele alan bu tarihsel anlatı, araştırmacı-yazarların tarihyazımının hegemonik temsili olmasa da en popülerleri oldu. Makalede özellikle de bu ortak anlatının yazarlara referansla ilerleyen tarihsel seyri nakledilecek ve bu anlatıya yönelik farklı araştırmacı-yazarlar tarafından geliştirilen karşı anlatılar ve eleştirilere yer verilecektir. Bu tarihsel anlatı, Alevilik ile İslam'daki halifelik mücadelesi arasında kurduğu ilişki haricinde, Aleviliği, kırsal bölgelerde Türkmen babaları nezdinde geliştirilen, eski Türk inançları, Şiilik ve tasavvuf düşüncesinin terkiibinden oluşan heterodoks ve senkretik (bağdaştırmacı) bir inanç sistemi olarak ele alan "Köprülü paradigmasının" temel önermelerinin etkisi altında şekillendi.⁸

6 Alex Callinicos, *Against Postmodernism* (Oxford: Polity Press, 1990), 166-170.

7 Karin Varhoff, "Academic and Journalistic Publications on the Alevi and Bektashi of Turkey", *Alevi Identity*, yay. haz. Tord Olsson, Elisabeth Özdalga ve Catharina Raudvere (Richmond: Curzon Press, 1998).

8 Köprülü paradigmasının fikri kökenlerinin II. Meşrutiyet yıllarında Baha Sait tarafından atıldığı, erken Cumhuriyet döneminde Fuad Köprülü tarafından sistemleştirildiğini, daha sonraki yıllardaysa Irene Melikoff ve Ahmet Yaşar Ocak gibi akademisyenler tarafından geliştirildiğini öne sürebilmek mümkündür. Köprülü paradigmasının en net örnekleri için, Fuad Köprülü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959); Irene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, çev. Turan Alptekin (İstanbul: Cem, 1993); Ahmet Yaşar Ocak, *Türk Sufiliğine Bakışlar* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

Alevi araştırmacı-yazarlar, Aleviliği İslam içinde tanımlama, dolayısıyla da tarihini İslam tarihi içinde konumlandırma eğilimindedirler. Böylece Alevilik tarihinin başlangıç noktası Hz. Muhammed'in ölümünün ardından başlayan halifelik tartışmalarına kadar çekilir. Alevilik, bu tartışmalarda Hz. Ali'nin yanında yer almak demektir, çünkü Hz. Muhammed'in halife olarak açık bir şekilde akrabası Hz. Ali'yi tayin ettiğine inanılır.⁹ Ancak bu açıklama bazı yazarlar tarafından sınıfsal temele oturtularak da desteklenir çünkü Alevilik ile Sünnilik arasındaki ayrımın sadece dinsel değil aynı zamanda sınıfsal bir ayrım olduğu düşünülür. Bu okumaya göre, Hz. Ali, Hz. Muhammed'in halifesi ya da akrabası olmakla kalmaz, aynı zamanda Arap yarımadasında hüküm süren feodal beylerin karşısında ezilenlerin temsilcisidir.¹⁰ Böylece anakronik bir tarih okumasıyla Hz. Ali'nin yanında olmak demek, 7. yüzyıl Arabistan'ında sosyalist olmak anlamına gelir.¹¹

Bu tarihyazımı, Emevi hanedanlığı (661-750), Kerbela katliamı (680) ve Abbasi hanedanlığıyla (750-1258) devam eder. Şiiliğin bu tarihyazımı içindeki yeri incelenmeye değerdir çünkü Şiilik ve Alevilik arasındaki ayrım noktaları, Aleviliğin tanımı noktasında da ipuçları barındırır. Araştırmacı-yazarlara göre Şiilik ve Alevilik Hz. Ali'ye duyulan sevgide ortaklaşsa da Şiilik şeriata, Alevilik ise hakikate dayanır.¹² Alevilik ve Şiilik arasındaki bu teolojik fark da Aleviliğin tasavvufa açılan kapısı olarak yorumlanır.¹³ Bu teolojik farkın yanı sıra etnik bir farklılık olduğu da hissettirilir; çünkü bu yazarlara göre Şiilik, İslam'ın Farsisi, Alevilik ise Türk yorumudur.

Alevi araştırmacı-yazarlar, genel İslam tarihini, Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'in haklılığı etrafında yeniden okuyan bir tarihyazımına sahiptir. Bu tarihyazımının paradoksal yanıysa Türklük ekseninde ele alınan Aleviliğin başlangıcını Türk tarihiyle ilgisi olmayan İslam içi halifelik mücadelesine kadar götürmesidir. Çözülmeden kalan bu çelişki içinde önemli bir kırılma noktası, Aleviliğin Anadolu'ya taşınmasıdır; çünkü Anadolu, Türklük ve İslamiyet'in, Alevilik formunda birleştiği mekândır, dolayısıyla Aleviliğin, yani Türkleşmiş İslam'ın beşiğidir. İslam tarihi içinde halifelik mücadelesiyle ortaya çıkan Aleviliği şekillendirerek bugünkü içeriğini oluşturanlar, onu Orta Asya'daki İslam öncesi inançlarının – özellikle Şamanizm'in – süzgecinden geçirerek yorumlayan Türkler olmuştur. Türklerin Anadolu'ya yerleşmesiyle Alevilik, Anadolu'nun kadim inançlarından da etkilenecek en yetkin formuna ulaşmıştır. Bu noktada Horasan dervişleri, İslamiyet'i Türkmenlerin yaşam tarzına uyarlayarak Orta Asya'dan Anadolu'ya taşıyan ve bu coğrafyanın Müslümanlaşmasına katkıda bulunan tarihsel figürler olarak yorumlanır. Bir Horasan ereni olarak Hacı Bektaş-ı Veli, Aleviliğin şekillenmesinin ve İslamiyet'in Anadolu'da yayılmasının merkezi figürü olarak değerlendirilir.¹⁴

9 Cemal Şener, *Alevilik Olayı* (İstanbul: Ant, 1989), 16.

10 Rıza Zelyut, *Öz Kaynaklarına Göre Alevilik* (İstanbul: Anadolu Kültürü Yayınları, 1990), 20-21.

11 Baki Öz, *Alevilik Nedir?* (İstanbul: Der, 2008), 73.

12 Zelyut, *Öz Kaynaklarına Göre Alevilik*, 48.

13 Alevi-Bektaşî öğretisi dört kapı kırk makam anlayışını içinde barındırır. Her biri on makamı içinde barındıran dört kapı hiyerarşik sıralama içinde şeriat, tarikat, marifet ve hakikattir. Şiilik ilk kapı olan şeriata dayanıp kendisini dinin formel kurallarıyla sınırlandırırken, Alevilik tarikat ve marifet kapılarını da aşarak hiyerarşinin en üstünde yer alan hakikat kapısına dayanır.

14 Şener, *Alevilik Olayı*, 16; Zelyut, *Öz Kaynaklarına Göre Alevilik*, 25.

1990'larda Aleviliği Türklük ekseninde, bir Türk-İslam inancı olarak yorumlayan bu tarihyazımına tepki olarak, aynı hacimde olmasa da Aleviliği Kürtlük ekseninde okuyan bir başka tarihyazımı daha şekillenmeye başladı. Bu literatür de Türk Aleviliği okumasına benzer bir metodolojiyle Aleviliği, İslamiyet öncesi Kürt inanışlarının etkisiyle şekillenen özgün bir din yorumu olarak ele alıyordu. Zerdüştlük nezdinde ilk tek tanrılı inancı var eden Kürtler, Araplar tarafından zorla İslamlaştırılmalarına bir tepki olarak eski inançlarını İslam kıyafeti içinde sürdürmek istemişlerdi. Bu isteğin sonucunda ortaya çıkan Alevilik, Anadolu'da Türklerin öncülüğünde şekillenen bir İslam yorumu olamazdı çünkü Türklerin Anadolu'ya yerleşmesinden çok önce, Kürtlük ekseninde yukarı Mezopotamya'dan Anadolu'ya yayılmış olan bir Alevilik zaten vardı. Kürt Aleviliği tezi de Ebu Müslim, Baba İshak, Hallac-ı Mansur ve Nesimi gibi Alevilik açısından önemi olan isimlerin Kürt olduğu iddiasında bulunuyor, Alevilik üzerindeki Mazda ya da Zerdüşt inançlarının etkisinin altını çizerek Alevilik ile Kürtlük arasındaki ilişkiyi ispatlamaya girişiyordu.¹⁵

Aleviliği bir Türk-İslam yorumu olarak ele alan tarihyazımı, sadece Alevilik ve Türklük arasında kurulan ilişkiden dolayı değil, Alevilik ve İslam arasında kurulan ilişkiden dolayı da eleştiriye tabii tutuldu. Aşağıda tartışılacağı üzere, çalışmalarıyla Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin tarihyazımını da etkileyen Nejat Birdoğan, Aleviliği Türklerin birleştiriciliğinde farklı dini ve etnik unsurlardan etkilenen Anadolu eksenli bir kültür mozaïği olarak ele almaktaydı. Birdoğan'a göre Alevilik, İslam'ın bir yorumu, mezhebi olmaktan çok ona yönelik bir tepkiydi.¹⁶ Esat Korkmaz ise Aleviliği vahiy dışı, felsefi bir inanç olarak ele alıyor, onu bir Anadolu panteizmi olarak değerlendiriyordu.¹⁷ Alevilik ile İslam arasındaki ilişkiyi sorgulayan kitapların en popüleriyse, başlığı siyasi polemiklerde kullanılan bir kavram haline gelen Faik Bulut'un *Ali'siz Alevilik* adlı çalışmasıydı.¹⁸

Alevi araştırmacılar, Aleviliğin İslam ve Türklük ile kurduğu ilişkide farklılaşsa da – Aleviliği Kürtlük ekseninde okuyan araştırmacılar dışında – Aleviliğin tarihsel evriminde coğrafi bir mekan olarak Anadolu'nun belirleyici rolü konusunda uzlaşıyorlardı. Araştırmacı-yazarlar, Aleviliği Anadolu bağlamına yerleştirdikten sonra, bu coğrafyada yaşanan isyanlar üzerinde özellikle dururlar. Bu isyanların tarihsel yorumuna yön verense Friedrich Engels'in Almanya'da 1525 yılında çıkan köylü isyanlarına dair analizleri olur. Engels, köylü isyanlarının ideolojik dayanaklarından biri olan Thomas Müntzer'in dini düşüncelerini değerlendirirken, ideolojik tartışmaların dinsel formda yürütüldüğü Orta Çağ koşullarında, din savaşlarını sınıf çatışmalarının ideolojik dışavurumu olarak ele alır. Almanya'da çıkan köylü isyanları, Müntzer'in düşünceleriyle alevlenen bir mezhep savaşı değil, dönemin ideolojik dili içinde konuşarak taleplerini dinsel dille dışarı vuran bir sınıf savaşıdır.¹⁹ Engels'in kurduğu çerçeve, Alevi araştırmacı-yazarlar tarafından Anadolu'daki isyanları değerlendirmek için kullanılır.

¹⁵ Cemşid Bender, *Kürt Uygarlığında Alevilik* (İstanbul: Kaynak, 1991); Cemşid Bender, *12 İmam ve Alevilik* (İstanbul: Berfin, 1993); Ethem Xemgin, *Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüşt Öğretisi* (İstanbul: Berfin, 1995); Ali Haydar Celasun, *Alevilik Bir Sır Değildir* (İstanbul: Ceylan Ofset: 1995).

¹⁶ Nejat Birdoğan, *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik* (İstanbul: Berfin, 1994); Nejat Birdoğan, *Anadolu Aleviliğinde Yol Ayrımı* (İstanbul: Mozaik, 1995).

¹⁷ Esat Korkmaz, *Anadolu Aleviliği* (İstanbul: Berfin, 2000).

¹⁸ Faik Bulut, *Ali'siz Alevilik* (İstanbul: Berfin, 1997).

¹⁹ Friedrich Engels, *Köylüler Savaşı*, çev. Kenan Somer (Ankara: Sol, 1999).

Rıza Zelyut'a göre Anadolu'da Alevilik ve Sünnilik arasındaki ayrım, Orta Çağ koşullarında sınıf çatışmalarının gündelik dışavurumudur. Alevilik, bütün bu isyan süreçlerinde ezilen sınıfların ideolojisi olmuştur.²⁰ Bu okumayı, Atilla Özkırmılı'nın Babai İsyanı'nı (1240) değerlendirirken yaptığı tarihsel analizler ekseninde detaylandırabilmek mümkündür. Özkırmılı, isyanın arka planına yönetici elitler arasındaki güç mücadelesini, Anadolu Selçuklularının çöken toprak rejimini, Moğol göçleri sonrası demografik yapıda meydana gelen değişiklikleri ve doğmakta olan yeni ticaret sınıfını alarak Babai İsyanı'nı inceler. Bütün bu bileşenler, köylülüğün sosyal huzursuzluğunu tetikleyerek Babai İsyanı'na neden olur. Alevilik ise bu sosyo-ekonomik temele sahip olan isyanın ideolojik dışavurumudur.²¹

16. yüzyılda yaşanan isyanlar da Alevi araştırmacı-yazarların ilgisini çeker. Yazarlara göre Aleviler, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır. Yeniçeri Ocağı ve Bektaşilik arasındaki ilişki, Aleviler ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkinin kanıtı olarak sunulur. Ancak Osmanlı Devleti büyüyüp kurumsallaşmaya başladıkça Sünni İslam'ı resmi devlet ideolojisi olarak benimseye başlamış ve hem Anadolu insanına yabancılaşmış hem de sınıfsal anlamda köylülerle arasındaki mesafe açılmıştır. 16. yüzyıldaki Alevi isyanları işte bu sınıfsal yarılmanın ürünüdür.²² İran'da bir Türkmen Alevi devletinin — Safevilerin — kurulması ve bu devletin hükümdarı olan Şah İsmail'in Alevi toplulukları üzerindeki etkisi de bu sınıfsal yarılmaya eklenince sonuç 16. yüzyılda Anadolu'ya yayılan isyan dalgası olmuştur. Bu isyanların bastırılması esnasında 40.000'den fazla Alevi öldürülmüş, sağ kalanlarsa merkezi otoritenin şiddet ve müdahalesinden kaçabilmek için ulaşılabildiği zor dağlık bölgelere sığınmıştır.²³

16. yüzyıl isyanlarının ardından Alevilerin dağlık bölgelere sığınarak sosyo-ekonomik alandan çekilmeleri, Aleviliğe ilişkin tarihyazımında da yüzlerce yıl süren bir boşluk yaratır. Bu tarihsel boşluk Kurtuluş Savaşı ve ardından Cumhuriyet'in ilanına kadar sürer. Alevi araştırmacı-yazarlar, Alevilerin Milli Mücadele'ye verdiği destek noktasında hem fikirdir. Resmi ideolojisi Sünni-İslam olan Osmanlı Devleti tarafından kırımlara uğratılan Aleviler, Osmanlı'nın geleneksel yönetimine muhalif olan Yeni Osmanlılar ile İttihat ve Terakki Cemiyeti gibi yenileşme hareketlerine destek vermişlerdi. Mustafa Kemal'in yürüttüğü Milli Mücadele'yi de hem Osmanlı yönetiminden hem de işgal güçlerinden bir kurtuluş olarak görüp destekleme eğiliminde olmuşlardır.²⁴

İlişkinin diğer tarafında, Atatürk açısından da Aleviler güvenilir bir müttefikti çünkü Milli Mücadele en nihayetinde Osmanlı sultanı ve halifeyi de karşısına alıyordu. Dolayısıyla, Osmanlı yönetimi tarafından baskı ve kırımlara maruz kalan Aleviler, Osmanlı yönetimi tarafından kollanan Sünnilere göre daha güvenilir bir topluluktu. Aleviler ile Atatürk arasındaki yakınlaşmanın doruk noktasıysa Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı esnasında Hacı Bektaş Dergâhı'nı ziyaret etmesiydi. Cemal Şener'e göre bu ziyarette Atatürk bir cem törenine katılmış, kılıç kuşanarak yola girmişti. Şener'e göre Atatürk, Bektaşî Dergâhı'nın postnişini Çelebi ailesiyle yaptığı özel görüşmedeyse, Bektaşîlere duyduğu

²⁰ Zelyut, *Öz Kaynaklarına Göre Alevilik*, 40.

²¹ Atilla Özkırmılı, *Toplumsal Bir Başkaldırının İdeolojisi: Alevilik-Bektaşîlik* (İstanbul: Cem, 1990), 67-71.

²² Şener, *Alevilik Olayı*, 123.

²³ Öz, *Alevilik Nedir?*, 201.

²⁴ Baki Öz, *Kurtuluş Savaşında Aleviler-Bektaşîler* (İstanbul: Can, 1989), 22-24.

güveni gösterircesine, Kurtuluş Savaşı'nın ardından cumhuriyeti ilan etme projesinden ilk kez burada bahsetmişti. Alevilerin Kurtuluş Savaşı'na verdiği bütünlüklü destek sonucunda hem mecliste çok sayıda Alevi milletvekili yer almış, hem de Bektaşî Dergâhı'nın postnişini Cemalettin Çelebi, Büyük Millet Meclisi'nin ikinci başkanlığına seçilmişti.²⁵ Rıza Zelyut'a göre Alevilerin Milli Mücadele'ye verdiği destek, Osmanlı yönetimi altında uğradıkları dinsel baskılara ve ekonomik sömürüye duyulan tepkiden kaynaklanıyordu.²⁶ Milli Mücadele'nin ardından ilan edilen Cumhuriyet ise Aleviler açısından 16. yüzyıldan bu yana çekilen güçlüklerin bitişi ve dört yüz yıllık karanlığın sonu olarak değerlendiriliyordu.²⁷

Alevi araştırmacı-yazarların tarihyazımında Cumhuriyet tarihi, Osmanlı tarihi ya da Kurtuluş Savaşı tarihi kadar geniş incelenmez. Bir yandan Cumhuriyet döneminde laiklik politikaları Alevilere can güvenliği ve Sünnilerle hukuki eşitlik sağlar, ama bir yandan da Osmanlı düzeninin egemenleri varlıklarını sürdürürler ve Alevileri dışlamaya devam ederler. Atatürk'ün ölümünün ardından Cumhuriyet'in Alevilik politikasındaki çelişkiler daha da derinleşir. Nüfusunun büyük çoğunluğu köylü olan Aleviler, tek parti dönemi ve II. Dünya Savaşı yıllarında uygulanan kırsal baskı politikalarından olumsuz yönde etkilenirler. Bu hoşnutsuzluk Demokrat Parti'ye (DP) yönelik kısa vadeli desteğe neden olsa da DP'nin muhafazakar politikaları Alevilerin bu partiden uzaklaşmasına yol açar.²⁸ Alevilerin 1960-1980 arası dönemde sol hareketlerle yakınlaşması ise iki açıdan değerlendirilir. Cemal Şener'e göre, 1961 Anayasası'nın yarattığı özgürlükçü siyasi ortam ve Alevilerin muhalif kimliğinin birleşmesi Alevilerin sosyalist hareketlere katılımını kolaylaştırır.²⁹ Rıza Zelyut ise kimliklerinden dolayı her zaman baskıya uğrayan Alevilerin, kimliklerinden vazgeçme pahasına kitleselleşen sosyalist hareketlere dahil olduklarını çünkü kendilerini topluma kabul ettirmeye çalıştıklarını iddia eder.³⁰

Alevilerin 1970'li yıllarda maruz kaldığı kitlesel katliamlara (1978 Malatya, 1978 Sivas, 1978 Maraş ve 1980 Çorum katliamları) kentleşme süreci ve Alevilerin sınıfsal açıdan yukarı doğru sosyal hareketliliği ekseninde değerlendirilir. Kentleşme, daha öncesinde kırsal bölgelerde yaşayan Alevilerin, buldukları kentlerin ekonomik yaşamına orta sınıf olarak katılmasını sağlar. Alevi orta sınıfının ve sermayesinin gelişimiye pazarın eski hakimi Sünnilerle aralarındaki sosyo-ekonomik gerilimleri arttırır. Bu dönüşüm süreci özellikle de Alevi ve Sünni nüfusun birbirlerine yakın sayıda olduğu bazı illerde, 1970'lerde Alevilere yönelik kitlesel saldırı ve katliamların temel nedeni olarak değerlendirilir.³¹

Alevi araştırmacı-yazarların, İslamiyet içindeki halifelik mücadeleleriyle başlayıp kitaplarını yazdıkları 1990'lara kadar getirdikleri tarihyazımını, tarihyazımına yönelik itirazları ve karşı anlatıları en genel haliyle yukarıdaki şekilde özetleyebilmek mümkündür. Bu tarihyazımının üzerinde durulması gereken iki noktası vardır. İlki yazılan

25 Cemal Şener, *Atatürk ve Aleviler* (İstanbul, Ant, 1991).

26 Rıza Zelyut, *Aleviler Ne Yapmalı* (İstanbul: Yön, 1993), 56.

27 Burhan Kocadağ, *Alevi Bektaşî Tarihi* (İstanbul: Can, 1996), 154.

28 Şener, *Alevilik Olayı*, 140-142.

29 Şener, *Alevilik Olayı*, 143.

30 Zelyut, *Öz Kaynaklarına Göre Alevilik*, 293-294.

31 Şener, *Alevilik Olayı*, 143.

tarihin uzun zamanlı bir büyük anlatı (*grand narrative*) inşa etmesidir. Alevilik, bin yılı aşan ve tutarlı bir şekilde ilerleyen uzun soluklu bir tarihsel zaman dilimi içine yerleştirilir. İkinci noktaysa, bu tarihyazımının, tarihi belgelere dayanan akademik bir tarihyazıcılığından ziyade, güncel siyasi tavırların içini tarihsel dayanaklarla doldurmayı amaçlayan popüler bir anlatı oluşturmasıdır. Bir diğer ifadeyle araştırmacı-yazarlar tarihi, belgelerden ya da dönemin kaynaklarından hareketle yaşananlara göre değil, sahip oldukları tarih, siyaset bilimi ve sosyoloji bilgilerini kullanarak bu eserlerin büyük kısmının kaleme alındığı 1990'ların aktüel ihtiyaçlarına ve topluluğun gereksinimlerine yanıt verecek şekilde yazmaktadırlar.

Bu tarihyazımı içinde kendisini gösteren iki ana çatışma sahasının Alevilerin etnik kimliği ve Alevilik ile İslam arasındaki ilişki olması, 1990'lar Türkiye siyasetinin güncel tartışmalarının, bu eserlerin gündemini de şekillendirdiğini göstermektedir. Kürt sorununun ve siyasal İslam'ın yükselişinin Türkiye siyasetini yönlendirdiği koşullarda, bir başka kimlik siyaseti olan Alevi hareketi de yörüngesini çizmeye çalışıyordu. Bu hareketin aktörleri arasında değerlendirilebilecek olan Alevi araştırmacı-yazarlarsa, güncel siyasi pozisyonları temellendirecek bir tarihyazımının inşasına girişiyor; bir anlamda, Türkiye siyasetine dahil olan Alevi hareketinin tercihlerine tarihsel bir derinlik kazandırmaya çalışıyorlardı.

Aleviliği Türklük ekseninde İslam tarihi içine konumlandırmaya çalışan tarihyazımı, Aleviliği, Kürt sorunu karşısında Türklükle ilişkilendirip, siyasal İslam'ın yükselişi karşındaysa Cumhuriyet'in laik karakteri ve modern yaşamın gereklilikleriyle barışık çağdaş bir din yorumu olarak kodlayarak güncel siyasete dahil etmeye çalışıyordu. Bu tarihyazımı, coğrafi merkezi Anadolu olan bir Türk-İslam anlayışı olarak Alevilik anlatısı inşa ederken, Alevilerin de Türkiye siyasetine daha güvenli ve sistemle barışık bir atmosferde dahil olmasına imkan tanımak istiyordu. Buna karşı Aleviliği Kürtlük ekseninde ele alan tarihyazımı ise Kürt hareketinin, Alevilerin sorunlarının çözümünün doğal temsilcisi olduğunu iddia ediyordu. Aleviliğin İslami bir mezhep olmadığını öne süren tarihyazımı ise sınıfsal muhtevaya sahip bir Anadolu aydınlanması olarak değerlendirdiği Aleviliğin, Türkiye'deki mevcut sol hareketlere tarihsel bir dayanak teşkil ettiğini düşünüyordu.

Aleviliğin tarihini yazmak konusunda araştırmacı yazarlar homojen bir anlatı oluşturamadıkları gibi tek de olamamışlardı. Kurumsallıklarıyla Alevi hareketinin asli aktörleri olan dernekler, siyasi karar alıcılarla yürüttükleri müzakere süreçlerinde güncel taleplerini güçlendirecek bir tarih yazıcılığı geliştirmeye başlamışlardı. Bu tarihyazımı sadece topluluk dışındaki siyasi aktörlere karşı güç kazanmak için değil, derneklere üye olan Alevilerin "biz" duygusuna tarihsel derinlik kazandırmak için de gerekliydi. Makalenin bir sonraki bölümü Alevi derneklerinin oluşturmaya çalıştığı tarihsel anlatılara değinecektir.

Derneklerin Alevi Tarihyazımı

Araştırmacı-yazarların da parçası olduğu Alevi hareketinin ana özneleri şüphesiz ki Alevi dernekleriydi. Dernekler, bir yandan bünyelerinde kurdukları cemevleriyle, düzenledikleri bağlama ve semah kurslarıyla gelenegın kentsel koşullarda yeniden üretilmesini sağladılar, bir yandan da Alevilerin temel taleplerini formüle edip bu talepler ekseninde siyasi partilerle ve hükümetlerle temasa geçerek Alevilerin siyasi temsilini

üstlendiler.³² Bu makalenin konusunu ilgilendiren faaliyet sahalarıysa çıkardıkları dergiler ve düzenledikleri etkinliklerle Aleviliğe ilişkin kamusal bilgi üretim sürecinin bir parçası olmalarıydı. Bu sürecin önemli bir unsuru da Aleviliğin tarihini yazma çabalarıydı çünkü tarihyazımı, derneklerin siyasi taleplerini tarihsel bağlama oturtmasını sağlayacaktı.

Sayıları onlarla ifade edilen Alevi derneklerinin bütününe tarihyazımına eğilmek bu makalenin kapsamını aşar; ancak iki derneğin, Pir Sultan Abdal Kültür Derneği ve Cem Vakfı'nın, tarihyazımlarını incelemek, Alevi derneklerinin tarihyazımı konusunda bütünlüklü bir fikir verir. Bu iki dernek Alevi hareketinin kutup noktalarıdır; Pir Sultan Abdal Kültür Derneği Alevi hareketinin sol kanadını, Cem Vakfı ise sağ kanadını temsil eder. Diğer bütün Alevi örgütleri, ideolojik sınırlarını bu iki kutbun çizdiği dernekler sahasında faaliyet gösterirler. Bu nedenle bu iki derneğin tarihyazımlarının karşılaştırmalı analizi, Alevi dernekler siyasetinde üretilen tarihyazımı tartışmalarının epistemolojik sınırlarını gösteren genel bir çerçeve sunar. Bu içeriksel gerekçeye ek olarak, metodolojik düzeyde de bu iki derneğin tarihyazımlarının incelenmesi daha sağlıklıdır; çünkü, Alevi dernekleri içinde 1990'lar boyunca düzenli süreli yayın çıkarabilen, dolaşısıyla sistemli bir tarihsel anlatı oluşturabilen dernekler yine Pir Sultan Abdal Kültür Derneği ve Cem Vakfı olmuştur.

Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin tarihi, 1976 yılında kurulan bir hemşehri derneğine, Banaz Köyü Pir Sultan Abdal Turizm ve Tanıtma Derneği'ne dayanır. 1980 darbesiyle kapatılan dernek, 1988'de Banaz Köyü Pir Sultan Abdal Turizm ve Dayanışma Derneği adıyla yeniden kurulur. Derneğin adı 1990'da Pir Sultan Abdal Kültür Derneği olarak değiştirilir. İsim değişikliğinden daha önemlisi, derneğe üye olmak için Banaz doğumlu olma şartı kaldırılır ve Pir Sultan Abdal kültürünü benimseyen herkesin derneğe üye olabileceği belirtilir; bir diğer ifadeyle dernek bir hemşehri derneği olmaktan çıkarak Alevi kimlik hareketinin yükselişine paralel bir şekilde Alevi derneğine dönüşür.³³ Cem Vakfı ise 1995'te kurulmakla beraber derneğin Alevi hareketi içindeki siyasi varlığını 1991 yılından beri çıkarılan Cem dergisine kadar götürebilmek mümkündür. Dergi 1995 yılından itibaren Cem Vakfı'nın resmi yayın organı olacaktır. Cem Vakfı açısından üzerinde durulması gereken bir diğer nokta, vakfın kurucu başkanı olan İzzettin Doğan'ın kişisel olarak Cem Vakfı'nı temsil gücüne sahip olmasıdır. Uluslararası hukuk profesörü olmaktan gelen kültürel sermayeye ek olarak önemli bir Alevi ocağı olan Ağuışen Ocağı'nın dedesi olmaktan gelen sosyal sermayeye de sahip olan Doğan'ın görüşleri, kurucusu olduğu Cem Vakfı'nın pozisyonunu birebir yansıtır, hatta onunla özdeşir.

Pir Sultan Abdal Kültür Derneği 1990'larda Aleviliği, Şamanizm, Zerdüştlük, Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Yahudilik ve İslamiyet gibi farklı inançların sentezlenmesiyle oluşan ve mekânı Anadolu olan bağımsız bir inanç ve kültür olarak ele alıyordu. Alevilik etkilendiği bütün değerler sisteminden izler taşıyan, hepsiyle eşit düzeyde ilişki kuran ve hiçbirinin alt kolu olarak değerlendirilemeyecek bağımsız bir kültür ve inançtı. Bu tanım içinde kritik nokta, Aleviliğin İslam ile kurduğu ilişkiydi. Derneğe göre İslam, Aleviliğin bileşenlerinden sadece biriydi ve aralarındaki ilişki diğer bileşenleriyle (Hristiyanlık ya da Şamanizm) kurduğu ilişkidən farklı değildi. Cem Vakfı'na göreyse

³² Ertan, *Aleviliğin Politikleşme Süreci*, 173.

³³ H. Nedim Şahhüseynoğlu, *Alevi Örgütlerinin Tarihsel Süreci* (Ankara: İtalik, 2001), 218-219.

Alevilik, Orta Asya'daki yarı göçebe Türklerin İslamiyet'i, İslam öncesi inançlarının süzgecinden geçirerek yorumlamasının bir sonucuuydu. Bu tanım, Aleviliğin iki önemli özelliğini ön plana çıkarıyordu. İlki Alevilik bir Türk İslam anlayışıydı, Türklerin İslam'ı kendi İslam öncesi inançlarının etkisiyle yorumlamasının ürünüydü. İkincisi ise Türkler İslam ile tanıştığında ağırlıklı olarak yarı göçebe bir hayat sürdürdükleri için İslam'ın şekli özelliklerini aşarak direkt özüne yönelmişlerdi. Bu nedenle de Alevilik tasavvufi bir inançtı, Sufi İslam'dı.³⁴

Her iki derneğin Aleviliği farklı tanımlama biçimleri, tarih yazımlarına da damga vurdu çünkü dernekler Aleviliği tanımlamak için yürüttükleri anlam mücadelesine tarihsel dayanak oluşturacak şekilde Aleviliğin tarihini yazma faaliyetlerine giriştiler. Tarih-yazımının Alevilik-İslam ilişkisi dışında ikinci bam teli, aşağıda da tartışılacağı üzere, muhalif bir inanç olup olmadığı ekseninde Alevilik ile siyasi iktidarlar arasında kurulan ilişkiydi.

Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin tarihyazımını, Nejat Birdoğan tarafından hazırlanan bir çalışma programı üzerinden takip edebilmek mümkündür. Birdoğan, yukarıda detaylıca tartışılan Alevi araştırmacı-yazarlar kuşağının önemli temsilcilerinden biriydi ve derneğin yönetim kurulu üyeliği görevini de üstlenmişti. Onun koordinatörlüğünde hazırlanan çalışma programı, Alevilik ve Sünnilik arasındaki temel farklılıkları sınıf mücadelesi ve devlet oluşum süreçleri üzerinden yorumlanmaktadır. Rapor, iki Anadolu'nun varlığından bahsediyordu: bir tarafta ideolojik harcını Sünni İslam'dan alan feodal bir sömürü düzeni, diğer tarafta ise Anadolu'nun antik eşitlikçi inançlarını ve İslam değerlerini Ali sevgisi altında Bâtuni tasavvufuyla birleştirerek Aleviliği ortaya çıkaran konargöçer Oğuz Türklerinin dayanışmacı toplumsallığı vardı. Bu tanım Oğuzların Türklüğüne vurgu yapmakla beraber, Aleviliği daha çok Anadolu üzerinden coğrafi olarak tanımlıyordu. İslam'ı Aleviliğin bileşenlerinden biri olarak ele alıyor, Alevilik ve Sünnilik arasındaki farkı da etnik değil sınıfsal farklılık üzerinden çiziyordu. Sünni İslam hakim sınıfları ve devletin çıkarlarını, Alevilik ise Anadolu'nun komünal değerlerini ve toplumsal muhalefeti temsil ediyordu. Bu tarihyazımı zaten Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin güncel istikametini de çiziyordu: Pir Sultan'ın 16. yüzyılda yaptıklarından ilham alarak sömürüye karşı özgürlüğü, baskıya karşı eşitliği ve inanca karşı aklı savunmak.³⁵

Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin Aleviliği tanımlarken ve tarihini yazarken yaptığı Anadolu vurgusu, Alevilerin etnik kimliği tartışmalarıyla yakından alakalıydı. Aleviliği, bugün Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırlarını gözeterek Anadolu coğrafyasıyla sınırlandırmanın, Aleviliği de Türklük ekseninde tekipleştirebileceği eleştirisi getirebilir.³⁶ Ancak derneğin tarihsel okumasında Aleviliğin tarihsel evriminde Anadolu'ya atfedilen mekânsal kuruculuğun, Aleviliği bir etnik kimlikten ziyade coğrafya ile ilişkilendirerek etnik bağlardan arındırma amacı taşıdığı da iddia edilebilir. Bir diğer ifadeyle Aleviliğin Anadolu'ya vurgusu, Aleviler Türk müdür yoksa Kürt müdür sorusuna yanıt vermeden Aleviliği coğrafi bir birimle ilişkilendirerek tarihini yazmaya olanak tanımaktadır.³⁷

³⁴ Ertan, *Aleviliğin Politikleşme Süreci*, 181-182.

³⁵ "Pir Sultan Abdal'ı Anlamak," *Pir Sultan Abdal*, 17 (Ocak-Şubat 1996), 5-7.

³⁶ Gürdal Aksoy, *Anadolu Aleviliğinden Dersim'e: Alevi Tarihine Coğrafi Bir Giriş* (Ankara: Dipnot, 2009).

³⁷ Ertan, *Aleviliğin Politikleşme Süreci*, 183-184.

Cem Vakfı'nın Aleviliğe yönelik tarihsel okumasıysa, yukarıda tartışılan araştırmacı-yazarların Aleviliği Türklük ekseninde okuyan tarihyazımıyla benzerlik gösterir. Vakfın tarihyazımının mimarı olan İzzettin Doğan'a göre Maverâünnehir civarında yaşayan göçebe Türklerin İslam'ı yorumlayış biçimi olan Alevilik, İslam'ın içindedir, hatta bizzat onun özüdür. Hz. Muhammed'in soyundan gelen Ehl-i Bey'te yapılan zulümlere seyirci kalmayan Türkler, 11. İmam Ali Asker'i yaşadıkları coğrafyaya getirerek kendi dini liderleri, dedeleri olarak benimsemişlerdir. Böylece Türkler arasında İslamiyet'in kökleşmesini sağlayan dedelik müessesesi başlamıştır.³⁸ Bu tarihsel okumaya göre, Aleviliği Sünnilikten ayıran iki tarihsel dayanak noktası vardır. İlki, Aleviliğin, Arap egemenliğine karşı Türklüğe dayanmasıdır. Dolayısıyla Alevilik ile Sünnilik arasındaki fark ilk elde etnik bir farktır. İkinci ayırım noktasıysa Türklerin İslamiyet ile tanıştıkları dönemde büyük oranda göçebe olması, bu nedenle de İslamiyet'i yorumlarken göçebe yaşam koşullarına uygun olmayan biçimsel şartları bir kenara bırakarak Kuran'ın ve İslam'ın özüne yönelmeleridir. Sünni İslam ile Alevi İslam arasındaki itikadî farklılıklar bu sosyal sebepten kaynaklanır.³⁹

İzzettin Doğan'ın tarihsel anlatısı bir yandan Türklük ve İslam arasındaki ilişkiyi Alevilik üzerinden kurarken bir yandan da Aleviliğin muhalif bir kültür ya da inanç olduğu tezine karşı çıkar. Doğan'a göre Alevilik, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda önemli bir rol oynamıştır. Osman Gazi'nin Alevilikle aynı damardan beslenen Ahiliğin lideri Şeyh Edebalı'nın kızıyla evlenmesi, Bektaşiliğin Yeniçeri Ocağı'nın ideolojik harcını oluşturması ve Balkanlar'a Müslümanlığın Alevi dedeleri tarafından yayılması, Aleviliğin Osmanlı Devleti'nin kuruluşunda oynadığı role kanıt olarak sunulur.⁴⁰ Aleviler ve Osmanlı Devleti arasındaki ilişkinin bozulmasıysa Yavuz Sultan Selim zamanında gerçekleşmiştir. Yavuz tahta çıktıktan sonra, Alevi kültüründe önemli bir yeri olan Şah İsmail'e savaş açmış ve onu yenilgiye uğratmıştı. Sonrasında da Memlukleri yenerek halifeliği Osmanlı Devleti'ne getirmişti. Hilafetin gelmesiyle beraber iki binden fazla Arap din âlimi Mısır'dan İstanbul'a getirilerek medreselere ve camilere atanmıştı. Böylece İslamiyetin Arap yorumu Türk yorumuna, şeriat tasavvufa; yani Sünnilik Aleviliğe üstün gelmeye başlamıştı. Bu ideolojik dönüşüme rağmen Anadolu nüfusunun büyük çoğunluğu hala Alevi olduğu için Yavuz, İslam'ın gerçek özünü koruyan Alevilere yönelik kırım politikası başlatarak Anadolu nüfusunu Sünnileştirmeye çalışmıştı.⁴¹

İzzettin Doğan, Osmanlı'nın kuruluşunda rol oynayan, Yavuz Selim zamanında siyasi iktidarla arasına mesafe giren Alevilerin, Cumhuriyet'in ilanıyla beraber yine devletle barıştıklarını iddia ediyordu. Doğan'a göre Cumhuriyet, Alevilerin maruz kaldığı resmi ayrımcılığı sona erdirmekle kalmamış, otantik İslam'ın, yani Aleviliğin Anadolu'da yeniden doğuşunu sağlamıştır. Cumhuriyet'in laiklik politikalarıyla şekillenen kültürel devrim, "Anadolu İslamı'nı" Arap etkisinden arındırarak Aleviliğin önünü açmıştır. Doğan, Alevilerin bu nedenle hem Milli Mücadele'yi hem de erken Cumhuriyet dönemi uygulamalarını gönülden desteklediğini; fakat Aleviler ve Cumhuriyet arasında kurulan olumlu ilişkinin de uzun sürmediğini belirtir. Çok partili hayata geçilmesiyle beraber

³⁸ Cem Vakfı Çalışmaları ve Vakıf Genel Başkanı Prof. Dr. İzzettin Doğan'ın Görüş ve Düşünceleri (İstanbul: Cem Vakfı Yayınları, 1998), 244.

³⁹ Ayhan Aydın, "Prof. Dr. İzzettin Doğan ile Söyleşi", Cem, 54 (Kasım 1995): 20.

⁴⁰ "Alevilik Kırımızı Koltuk'ta", Cem, 8 (Ocak 1992): 34.

⁴¹ Ayhan Aydın, "Prof. Dr. İzzettin Doğan ile Söyleşi: Osmanlı'da Alevilik", Cem, 96 (Aralık 1999): 22-23.

siyasetçiler dini siyasi araç olarak kullanmaya başlamış ve dinin siyasi istismarı Alevilerin devlete tekrar yabancılaşmasına neden olmuştur.⁴²

Pir Sultan Abdal Kültür Derneği de Cem Vakfı gibi erken Cumhuriyet dönemine dair olumlu bir tasavvura sahiptir ama bu derneğin döneme ilişkin tarihsel analizleri daha nüanslıdır. Dernek, erken Cumhuriyet yönetiminin laiklik politikalarının Osmanlı geçmişinden bir kopuş yarattığını ve bu kopuşun da Osmanlı Devleti'nde inanç ve kültürlerinden dolayı katliamlara maruz kalan Alevileri Cumhuriyet'e yaklaştırdığını belirtir.⁴³ Özellikle laiklik ekseninde yürütülen hukuki reformlar Alevilere can güvenliği sağlamıştır; ancak erken Cumhuriyet dönemi Aleviler için dikensiz gül bahçesi de değildir. Derneğin, Alevi sorununun en önemli unsularından biri kabul ettiği Diyanet İşleri Başkanlığı erken Cumhuriyet döneminde kurulmuştur. 1925'te tekke ve zaviyeler kapatılırken Bektaşî Dergâhı da kapatılmıştır. Bu karar nedeniyle Hacıbektaş Dergâhı günümüzde de ancak müze statüsünde ziyaret edilebilmektedir. Derneğin tarihyazımında Cumhuriyet, dolaylı olarak Alevilere sunduğu haklar ve sağladığı can güvenliğinin yanı sıra, bugüne kadar taşınan sorun başlıklarıyla da hatırlanır. Ali Yıldırım'ın, derneğin yayın organı *Pir Sultan Abdal* dergisinde ortaya koyduğu formülasyon, derneğin erken Cumhuriyet dönemine dair düşüncelerini yansıtır niteliktedir: Osmanlı döneminin imha siyasetinin yerini Cumhuriyet döneminde yok sayma almış, sonuçta Türkiye Cumhuriyeti de Alevileri tanımamıştır. Çok partili hayatta dinin oy amacıyla siyasi kullanımının önünün açılmasıysa, erken Cumhuriyet döneminin yok sayma tavrının yerini iktidara gelen sağcı siyasi partilerin asimilasyon politikalarına bırakmasına neden olmuştur.⁴⁴

Her iki Alevi derneğinin tarihyazım metodolojileri karşılaştırıldığında, Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin tarihsel gelişmeleri sınıf siyaseti veya güç mücadeleleri ekseninde okuyan yapısal perspektifi karşısında Cem Vakfı'nın, tarihsel aktörlerin inisiyatifleri ekseninde ilerleyen iradeci bir tarih okumasını temel aldığı görülür. Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin, Marksist analizlerden de beslenen yapısal perspektifi, Alevilerin muhalif pozisyonunu tarihsel koşulların bir ürünü olarak değerlendirir. Aleviler ile Cumhuriyet hükümetleri arasında kurulan çok boyutlu ilişkiyi de yine güç mücadeleleri ve ideolojik farklılıklar ekseninde ele alır. Cem Vakfı ise hem Osmanlı hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda aktif rol alan Alevilerin, basiretsiz yöneticilerin yanlış siyasetleriyle devletten uzaklaştığını belirtir. Dolayısıyla da Alevilerin taleplerini karşılamaya açık sağduyulu siyasetçilerin eylemleriyle Alevi sorununun çözülebileceğini ima eder.

Bu derneklerin tarihyazımlarındaki farklılıklar, Alevi hareketinin 1990'larda Türkiye siyasetine ve siyasal sisteme dahil olma biçimleri arasındaki farklılığın tezahürüdür. Alevi hareketinin Türkiye'de siyasal sistemle kurduğu ilişkinin merkezinde laiklik politikaları yatar. Taha Parla ve Andrew Davison'a göre erken Cumhuriyet dönemi, laikliğin birbiriyle çelişir gibi duran iki modelini bir araya getirmişti: Hem din ve devlet işlerini birbirinden ayırmış hem de dini devletin kontrolü altına almıştı. Ancak gündelik hayata, etiğe, doğaya, topluma ve insana dair bilgiyi dünyevileştirmeyi başaramamış; bir diğer ifadeyle neyin iyi neyin kötü olduğunu dinsel etikten bağımsız tanımlayabilecek

⁴² Ayhan Aydın, "Prof. Dr. İzzettin Doğan ile Söyleşi: Aleviler ve Atatürk", *Cem*, 97 (Ocak 2000), 20-23.

⁴³ Necati Yılmaz, "Adı Konulmadık 75 Yıl", *Pir Sultan Abdal*, 30 (Ocak 1999): 23.

⁴⁴ Ali Yıldırım, "Aleviliğin Adı Yok", *Pir Sultan Abdal*, 30 (Ocak 1999): 69-73.

seküler bir ethos oluşturamamıştı.⁴⁵ Dinin toplumsal gücü diriyken onu kontrol etme çabası, "eksik seküler" bir din-devlet ilişkisi sahasının doğmasına neden olmuştur. Eksik sekularizmin en net sonucuysa çok partili siyasal hayatla beraber toplumsal gücünü koruyan dinin tekrar siyaseten kullanılmaya hazır hale gelmesidir.⁴⁶ Bu nedenle de Türkiye'de din-devlet ilişkileri sahası, Sünni olmayan bir inanç topluluğu olan Aleviler açısından bir eşitsizlik yaratmaktaydı. 1990'lar Türkiye'sinde bu eşitsiz ilişkinin cisimleştiği bir anayasal kurum ve bir de anayasal pratik vardı: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın varlığı ve zorunlu din dersleri uygulaması.⁴⁷

Nancy Fraser'ın eşitlik ve adalet taleplerini, kimlik ve bölüşüm siyasetleri bağlamında değerlendirdiği ufuk açıcı makalesinde olumlayıcı (*affirmative*) ve dönüştürücü (*transformative*) siyasi tedbirler arasında kurduğu teorik ayırım, Pir Sultan Abdal Kültür Derneği ve Cem Vakfı nezdinde Alevi hareketinin din-devlet ilişkileri bağlamında siyasal sistemle kurduğu çatalı ilişkiyi anlamakta yol gösterici olabilir.⁴⁸ Fraser'a göre, olumlayıcı tedbirler sosyal düzenin eşitsizlik yaratan sonuçlarını, o düzeni değiştirmeden azaltmayı amaçlar. Dönüştürücü tedbirlerse sosyal düzenin eşitsizlik yaratan sonuçlarını, o eşitsizlikleri var eden sosyal sistemi dönüştürerek ortadan kaldırmayı amaçlar.⁴⁹

Fraser'in perspektifinden bakacak olursak, Cem Vakfı olumlayıcı bir perspektifle Türkiye'de din-devlet ilişkilerinin Aleviler açısından yarattığı eşitsizliği, mevcut ilişkiler ağını değiştirmeden, Alevileri bu ilişkiler ağına dahil ederek çözmeyi amaçlar. Biraz daha somutlaştırmak gerekirse Vakıf, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın statüsünde ve din derslerinin içeriğinde değişiklik talep eder. Aleviliğin de Diyanet İşleri Başkanlığı'nda temsil edilmesini ve din dersleri müfredatında yer bulmasını ister. Böylece Alevi kimliği devlet tarafından resmen tanınacaktır.⁵⁰ Pir Sultan Abdal Kültür Derneği'nin dönüştürücü tavrıysa Türkiye'de din-devlet ilişkilerini yapısal bir değişikliğe uğratmayı amaçlar. Laik devlet aygıtının içinde dinsel hizmetlerin üreticiliğini üstlenen kurumların, dinsel pratiklerin bulunmaması gerektiğini savunan dernek, bu nedenle Diyanet İşleri Başkanlığı'nın kaldırılmasını ve zorunlu din dersi uygulamasına son verilmesini talep eder.⁵¹

İki derneğin tarihyazımlarındaki farklılık, Alevilerin, Türkiye'de din-devlet ilişkileri ekseninde siyasal sistemle ilgili geliştirdikleri farklı tavırların bir yansımasıdır ve bu farklı tavırlara da tarihsel bir derinlik kazandırır. Cem Vakfı, Aleviliğin hem Osmanlı Devleti hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda oynadığı role değinmekte, daha

⁴⁵ Taha Parla ve Andrew Davison, "Secularism and Laicism in Turkey", *Secularism*, yay. haz. Janet R. Jakobsen ve Ann Pellegrini (Durham: Duke University Press, 2008), 61-63.

⁴⁶ Ayşe Buğra ve Osman Savaşkan, *New Capitalism in Turkey: The Relationship between Politic, Religion and Business* (Cheltenham: Edgar Elward, 2014), 41.

⁴⁷ Alevi hareketinin tarihsel evrimi içinde bu zincire yeni bir halka daha eklenecektir: Cemevlerine tanınması talep edilen ibadethane statüsü.

⁴⁸ Mehmet Ertan, "Eşitlik ve Farklılığı Bir Arada Düşünebilmek: Alevi Hareketinin Eşit Yurttaşlık Talebi", *Ayşe Buğra'ya Armağan: Türkiye'nin Büyük Dönüşümü*, yay. haz. Osman Savaşkan ve Mehmet Ertan (İstanbul: İletişim, 2018), 234-235.

⁴⁹ Nancy Fraser, "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a Postsocialist Age", *New Left Review*, 212 (Temmuz-Ağustos 1995): 82.

⁵⁰ Cem Vakfı Çalışmaları ve Vakıf Genel Başkanı Prof. Dr. İzzetin Doğan'ın Görüş ve Düşünceleri, 184-186.

⁵¹ "Görüşlerimiz", *Pir Sultan Abdal*, 20 (Eylül-Ekim 1996): 13.

sonraki dönemlerde siyasetçilerin yanlış uygulamalarıyla Alevilerin devletten uzaklaş-tığının altını çizmekte ve olumlayıcı politikasıyla da Aleviliğin Diyanet İşleri Başkanlığı ve din dersleri uygulaması üzerinden mevcut din-devlet ilişkisi ağına dahilini sağlayarak devletle tekrar barışmasını istemektedir. Pir Sultan Abdal Kültür Derneği ise modernlik öncesi dönemde muhalefetin ideolojik sesi olarak ele aldığı Aleviliğin, güncel siyasette de tarihsel süreklilik içinde Türkiye'deki mevcut din-devlet ilişki ağlarını dönüştürmesini talep etmektedir. Aralarındaki siyasi farklılıklara rağmen her iki derneğin tarihyazımlarını işlevsel açıdan benzeştiren, tarihi hem Alevilik tanımlarını hem de siyasi sistemden taleplerini güçlendiren bir meşruiyet havuzu olarak yorumlamalarıdır.

Sonuç

Bu makale, 1990'lı yıllarda Aleviliğin bir kimlik siyasetine kaynaklık ettiği koşullar altında, doğmakta olan bir sosyal hareketin öznelerinin tarihyazımına odaklandı. Alevi hareketinin özneleri olarak da Alevi araştırmacı-yazarları ve dernekleri ele aldı. Bu özneler, 1990'lı yıllarda, tam da Alevi hareketinin doğuş ve kurumsallaşma evresinde, hareketin kaynağı olan kimliği tanımlama ve bu kimliğin mensupları arasındaki da-yanışma bağlarını derinleştirmek için Aleviliğin tarihini yazmaya giriştiler. Bu çaba-nın sonucunda da o zamana kadar daha çok sözlü kültür üzerine bina edilen Aleviliğe ilişkin hacimli bir yazılı kültür şekillenmeye başladı. Araştırmacı-yazarlar tarafından kaleme alınan kitaplar ve derneklerin çıkardığı dergiler, bu yazılı kültürün önemli kay-nakları olarak, bu makalenin de ana malzemesini teşkil ettiler.

Araştırmacı-yazarların popüler kitaplarında ortaya çıkan ana akım anlatı, Aleviliği ta-rihsel süreç içinde Türklük ve İslam ile ilişkilendirerek ele alıyordu. Aleviliğin tarihini Hz. Muhammed'in ölümünün ardından başlayan hilafet mücadelesine kadar götürüyor, Türklerin İslamiyet'i kabulü ve bu dini İslam öncesi inançlarının süzgecinden geçirerek yorumlamasının ardından da Aleviliğin özgün formunu bulduğunu ve Anadolu'nun da Aleviliğin merkezi haline geldiğini iddia ediyordu. Cumhuriyet tarihi, bu bin dört yüz yıllık anlatının küçük bir parçasını teşkil ediyordu. Aleviliğin etnik olarak Türklük, dini olarak İslam ile ilişkilendirilerek anlatılmasına muhalif olan araştırmacı yazarlar da farklı tarihsel anlatılar oluşturdular. Kürt hareketinin Alevi yerleşim yerlerinde karşılık bulmasına paralel olarak, Türk Aleviliği tezine benzer bir metodolojiyle, Aleviliğin tari-hini bu kez de Kürtlük dolayımıyla yazan Kürt Aleviliği tezi de gelişmeye başladı. Ayrıca araştırmacı yazarlar arasında Aleviliğin İslam ile kurduğu bağı, bağımsız iki inancın etkileşimi olarak ele alan, dolayısıyla da Aleviliği, İslam ile etkileşim halinde ama ondan bağımsız bir inanç olarak değerlendiren yorumlar da karşılık bulmaya başladı.

Bütün farklı yorumlara rağmen araştırmacı yazarların çalışmalarını ortaklaştıran iki ana eğilim vardı: Alevilikle ilgili uzun dönemli bir büyük anlatı inşa etmeleri ve tarih-sel analizlerinin, tarihsel belge ve kaynakları konuşturmadan çok yazıldığı 1990'ların güncel siyasi ihtiyaçlarına yanıt vermeye çalışması. 1990'ların Türkiye siyasetini yön-lendiren fenomenlerinin başında Kürt sorunu ve siyasal İslam'ın yükselişinin geldiği düşünülürken, Aleviliğin etnik kimliği ve İslam ile ilişkisi sorularının bu çalışmaları nasıl bu derece yönlendirdiği daha anlaşılır hale gelmektedir.

Alevi hareketinin taşıyıcı kolonlarıysa, faaliyetleriyle geleneği kentsel koşullarda yeni-den üreten ve talepleriyle Aleviliğin siyasi temsilini üstlenen Alevi dernekleri oldu. Üs-telik dernekler, çıkardıkları dergiler ve etkinlikleriyle Aleviliğe ilişkin bilgi üretme sü-

recini de yönlendirdiler. Bu makaledeyse hem Alevi hareketinin ideolojik sınır boyalarını çizen hem de 1990'lar boyunca düzenli yayın organı çıkararak tutarlı bir tarihsel anlatı inşa etmeyi başaran iki dernek, Pir Sultan Abdal Kültür Derneği ve Cem Vakfı üzerinden Alevi derneklerinin tarih yazımları incelendi. Cem Vakfı'na göre Alevilik, Türklerin, İslam'ı özüne nüfuz ederek yorumlayışlarının bir sonucuydu. Ayrıca Vakfın tarihyazımında, Alevilerin Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunda oynadığı role de vurgu yapılıyordu. Pir Sultan Abdal Kültür Derneği ise Aleviliği, İslam'ın da bileşenlerinden biri olduğu senkretik bir inanç olarak ele alıyor, Aleviliği doğrudan etnik bir kimlikle özdeşleştirmekten kaçınarak vurgusunu bir coğrafya olarak Anadolu'ya kaydırıyordu. Derneğin tarihyazımında üzerinde durduğu noktaysa, Aleviliğin, Anadolu tarihindeki muhalif hareketlerin ideolojik dayanaklarından biri olmasıydı.

Derneklerin tarihyazımında da 1990'ların siyasi etkisiyle, Aleviliğin etnik kimliği ve İslam ile ilişkisi sorularının etkileri görülmekte; ama bu sorun başlıklarına ek olarak Aleviliğin muhalif bir inanç olup olmadığı da tartışmalara yön verilmekteydi. Tarihe bu sorunun merceğinde bakmak, derneklerin 1990'larda Türkiye'de din-devlet ilişkileri nezdinde siyasal sistemle kurdukları ilişkiye tarihsel bir dayanak oluşturma çabalarının da ürünüydü. Aleviliği muhalif bir inanç olarak ele almayan Cem Vakfı, Alevilik ile siyasal sistem arasında yaşanan konjonktürel gerilimleri, Aleviliğin Diyanet İşleri Başkanlığı'nda ve zorunlu din dersleri müfredatında temsiliyle çözmeyi amaçlıyordu. Aleviliğin tarihini muhaliflik üzerinden okuyan Pir Sultan Abdal Kültür Derneği ise Aleviliği mevcut din-devlet ilişkileri ağına dahil etmeden, Alevilik üzerinden bu ilişkiler ağını değiştirmek, yapı bozuma uğratmak istiyordu. Bu tarih okumasının güncel siyasetteki doğal sonucu da Diyanet İşleri Başkanlığı'nın lağvedilmesi ve zorunlu din dersi uygulamalarına son vermek oluyordu.

Bu makalede konu edilen bütün tarihsel çalışmalar, aralarındaki farklılıklara rağmen bir noktada ortaklaşıyorlardı: Tarihi, tarihsel olayları anlamaya çalışmaktan çok güncel siyasi gelişmelere müdahil olmak ve mevcut siyasi pozisyonları pekiştirmek için kullanılmak. Eric Hobsbawm, kimlik siyasetlerinin tarihyazımını ele aldığı makalesinde Ernest Renan'a atıfla milliyetçi tarihyazımının, ulusu inşa etmek ve tarihsel sürekliliğini kurmak için tarihi unutmaya, hatta çarpıtmaya mecbur olduğunu belirtir. Hobsbawm, Renan'ın bu değerlendirmesinin kültürel kimlik hareketlerine de uyarlanabileceğini düşünür; çünkü kimlik hareketleri tarihsel nesnelere bularak tarihi kurgulamaktan ziyade kimliklerinin siyasi gereksinimlerini karşılamak için tarihe bakarlar.⁵²

1990'larda yaşanan Alevi uyanışının akademik etkilerinden biri de Alevilik üzerine yürütülen akademik çalışmaların hacminin genişlemesi oldu. Özellikle de 1990'ların sonu ve 2000'li yıllardan itibaren akademinin içinden yetişen profesyonel tarihçiler, yeni tarihsel paradigmalara eşliğinde yeni kaynakları –icat ederek değil– bularak farklı Alevilik tarihleri yazmaya başladılar. Önemli bir kısmı Alevi akademisyenler tarafından yürütülen bu çalışmalar, araştırmacı-yazarlar ve Alevi dernekleri tarafından yukarıda nakledilen tarihsel anlatının içeriğinin ve geçerliliğinin sorgulanmasını beraberinde getirdi. Ama ana tezleri sorgulanır olsa da yukarıda nakledilen tarihyazımı örneklerinin Alevi hareketinin doğuşu evresinde, özellikle de sözlü kültürün yanında yazılı kültürün de gelişmesi sürecinde, oynadığı öncü rolün önem ve değeri inkâr edilemez.

⁵² Eric Hobsbawm, "Kimlik Tarihi Yeterli Değildir", *Tarih Üzerine*, çev. Osman Akıncay (Ankara: Bilim ve Sanat, 1999), 403-419.

KAYNAKÇA

- Aksoy, Gürdal. *Anadolu Aleviliği'nden Dersim'e: Alevi Tarihine Coğrafi Bir Giriş*. Ankara: Dipnot, 2009.
- "Alevilik Kırmızı Koltuk'ta". *Cem* 8, Ocak 1992, 34-35.
- Aydın, Ayhan. "Prof. Dr. İzzettin Doğan ile Söyleşi". *Cem* 54, (Kasım 1995), 20-23.
- Aydın, Ayhan. "Prof. Dr. İzzettin Doğan ile Söyleşi: Osmanlı'da Alevilik". *Cem* 96, Aralık 1999, 22-25.
- Aydın, Ayhan. "Prof. Dr. İzzettin Doğan ile Söyleşi: Aleviler ve Atatürk". *Cem* 97, Ocak 2000, 20-23.
- Bender, Cemşid. *Kürt Uyarlığında Alevilik*. İstanbul: Kaynak, 1991.
- Bender, Cemşid. *12 İmam ve Alevilik*. İstanbul: Berfin, 1993.
- Birdoğan, Nejat. *Anadolu'nun Gizli Kültürü Alevilik*. İstanbul: Berfin, 1994.
- Birdoğan, Nejat. *Anadolu Aleviliğinde Yol Ayrımı*. İstanbul, Mozaik: 1995.
- Buğra, Ayşe ve Osman Savaşkan. *New Capitalism in Turkey: The Relationship Between Politic, Religion and Business*. Cheltenham: Edgar Elward, 2014.
- Bulut, Faik. *Ali'siz Alevilik*. İstanbul: Berfin, 1997.
- Callinicos, Alex. *Against Postmodernism: A Marxist Critique*. Cambridge: Polity Press, 1990.
- Celasun, Ali Haydar. *Alevilik Bir Sır Değildir*. İstanbul: Ceylan Ofset, 1995.
- Cem Vakfı Çalışmaları ve Vakıf Genel Başkanı Prof. Dr. İzzettin Doğan'ın Görüş ve Düşünceleri*. İstanbul: Cem Vakfı Yayınları, 1998.
- Çakmak, Yalçın. "İtikattan Kimliğe: Dinamikler ve Karşı Dinamikler Bağlamında Yetmişli Yıllarda Aleviler", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*. Yay. Haz. Mete Kaan Kaynar, 645-669. İstanbul: İletişim, 2020.
- Engels, Friedrich. *Köylüler Savaşı*. Çev. Kenan Somer. Ankara: Sol Yayınları, 1999.
- Erdemir, Aykan. "Tradition and Modernity: Alevi's Ambiguous Terms and Turkey's Ambivalent Subjects". *Middle Eastern Studies*, 41(6), 2005, 937-951.
- Ertan, Mehmet. *Aleviliğin Politikleşme Süreci: Kimlik Siyasetinin İmkan ve Kısıtlılıkları*. İstanbul: İletişim, 2017.
- Ertan, Mehmet. "Eşitlik ve Farklılığı Bir Arada Düşünebilmek: Alevi Hareketinin Eşit Yurttaşlık Talebi", *Ayşe Buğra'ya Armağan: Türkiye'nin Büyük Dönüşümü*. Yay. Haz. Osman Savaşkan ve Mehmet Ertan, 215-240. İstanbul: İletişim, 2018.
- Fraser, Nancy. "From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a 'Postsocialist' Age". *New Left Review* 212, Temmuz-Ağustos 1995, 68-93.
- "Görüşlerimiz". *Pir Sultan Abdal* 20, Eylül-Ekim 1996 12-16.
- Hobsbawm, Eric. "Kimlik Tarihi Yeterli Değildir". *Tarih Üzerine*. Çev. Osman Akıncay, 403-419. Ankara: Bilim ve Sanat, 1999.
- Karakaya-Stump, Ayfer. *Vefailik, Bektaşilik, Kızılbaşlık: Alevi Kaynaklarını, Tarihini ve Tarihyazımını Yeniden Düşünmek*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Kocadağ, Burhan. *Alevi Bektaşî Tarihi*. İstanbul: Can, 1996.
- Korkmaz, Esat. *Anadolu Aleviliği*. İstanbul: Berfin, 2000.
- Köprülü, Fuad. *Osmanlı Devletinin Kuruluşu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1959.
- Massicard, Elise. *Alevi Hareketinin Siyasallaşması*. Çev. Ali Berktaş. İstanbul: İletişim, 2007
- Ocak, Ahmet Yaşar. *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim, 2012.
- Öz, Baki. *Alevilik Nedir?* İstanbul: Der, 2008.
- Öz, Baki. *Kurtuluş Savaşında Alevi-Bektaşiler*. İstanbul: Can, 1995.
- Öz, Baki. *Osmanlı'da Alevi Ayaklanmaları*. İstanbul: Ant, 1992.
- Özkırımlı, Atilla. *Toplumsal Bir Başkaldırının İdeolojisi: Alevilik-Bektaşilik*. İstanbul: Cem, 1990.
- Parla, Taha ve Andrew Davison. "Secularism and Laicism in Turkey". *Secularisms*. Yay. Haz. Janet R Jakobsen ve Ann Pellegrini, 58-75. Durham: Duke University Press, 2008.
- "Pir Sultan Abdal'ı Anlamak". *Pir Sultan Abdal* 17, Ocak-Şubat 1996, 4-9.
- Şahhüseynioğlu, H. Nedim. *Alevi Örgütlerinin Tarihsel Süreci*. Ankara: İtlik, 2001.
- Şener, Cemal. *Alevi Törenleri*. İstanbul: Ant, 1991.
- Şener, Cemal. *Aleviler'in Etnik Kimliği: Aleviler Kürt mü? Türk mü?* İstanbul: Etik, 2002.
- Şener, Cemal. *Atatürk ve Aleviler*. İstanbul: Ant, 1991
- Varhoff, Karin. "Academic and Journalistic Publications on the Alevi and Bektashi of Turkey". *Alevi Identity*. Yay. Haz. Tord Olsson, Elisabeth Özdalga ve Catharina Raudvere, 23-50. Richmond: Curzon Press, 1998.
- Xemgin, Ethem. *Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnanıcı ve Zerdüş Öğretisi*. İstanbul, Berfin, 1995.
- Yıldırım, Ali. "Aleviliğin Adı Yok". *Pir Sultan Abdal* 30, Ocak 1999, 69-73.
- Yılmaz, Necati. "Adı Konulmadık 75 Yıl". *Pir Sultan Abdal* 30, Ocak 1999, 20-25.
- Zelyut, Rıza. *Aleviler Ne Yapmalı*. İstanbul: Yön 1993.
- Zelyut, Rıza. *Anadolu Aleviliğinin Kültürel Kökeni: Türk Aleviliği*. Ankara: Kripto, 2009.
- Zelyut, Rıza. *Öz Kaynaklarına Göre Alevilik*. İstanbul: Anadolu Kültürü Yayınları, 1990.

Türkiye’de Kurum Tarihçiliğinin İmkanları ve Sınırlılıkları: Dışişleri Bakanlığı Örneği

ÖZGE ÖZKOÇ

Ankara Üniversitesi,
Uluslararası İlişkiler Bölümü
ozkoc@politics.ankara.edu.tr

ORCID: 0000-0001-6733-7183
Makale geliş tarihi: 1 Ağustos 2023
Makale kabul tarihi: 8 Kasım 2023

Özet

Tarih disiplininin alt dallarından bir olarak değerlendirilebilecek kurum tarihçiliği dünyada ve Türkiye’de gelişmekte olan bir çalışma alanıdır. Özellikle Türkiye söz konusu olduğunda kurum tarihçiliğinin 1980’lerden bu yana önemli bir gelişme ivmesi yakaladığı söylenebilir. Buna rağmen, mevcut literatürün kendine has yöntem, bilimsellik ve nesnellik gibi temel sorunları araştırmacıların gündemini meşgul etmeye devam etmektedir. Dolayısıyla, Türkiye’de kurumların tarih yazımı başta arşiv malzemesine ulaşmadaki zorluklar olmak üzere önemli sınırlılıklara sahiptir. Bunun yanı sıra, mikro ölçekteki kurumların tarihlerinin yazılması Türkiye Cumhuriyet tarihinin yeniden düşünülmesine imkân tanıyacak bir potansiyeli de içinde barındırmaktadır. Bu çalışma, Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkede kurum tarihçiliğinin imkanlarını ve sınırlılıklarını Türk Dışişleri Bakanlığı’nı merkeze alarak tartışmayı hedeflemektedir. 1980’lerden bu yana kurum tarihi yazılırken özellikle birincil kaynaklara ulaşmadaki zorluklar, üzerinde mutabık kalınmış bir yöntemin (neredeyse) olmayışı, araştırmacının bilimselliği ve nesnelliği gibi temel sorunların ne derecede aşılmış aşılmadığı Dışişleri Bakanlığı örneği üzerinden değerlendirilecektir. Son olarak, Dışişleri Bakanlığı kurumsal tarihinin Tarih ve Uluslararası İlişkiler disiplinlerine hangi açılardan katkı sağlayabileceği tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal tarih, T.C. Dışişleri Bakanlığı, yöntem sorunu, kurum tarihinin kaynakları.

Abstract

The Possibilities and Limitations of Institutional Historiography in Turkey: The Case of the Ministry of Foreign Affairs

Institutional historiography, as a branch of historical studies, is an emerging field of research in both international and Turkish literature. Especially in the case of Turkey, it can be noted that institutional historiography has experienced a significant upsurge since the 1980s. Nevertheless, the problems of methodology and objectivity of this new literature continue to occupy the agenda of researchers. For example, institutional historiography in Turkey has important limitations, especially difficulties in accessing archives. Moreover, the study of institutions at the micro level has the potential to enable a rethinking of the history of the Turkish Republic. This study aims to discuss the possibilities and limitations of institutional historiography in a developing country like Turkey, focusing on the case of the Ministry of Foreign Affairs. Using the case of the MFA as an example, the study examines the extent to which the main problems of institutional historiography since the 1980s, such as the difficulties in accessing primary sources, the (almost) absence of an agreed methodology, and the objectivity of research, have been overcome or not. Finally, the extent to which the institutional history of the Ministry of Foreign Affairs can contribute to the disciplines of History and International Relations will be discussed.

Keywords: Institutional history, Turkish Ministry of Foreign Affairs, methodological problems, sources of institutional history.

Teşekkürler: Bu çalışma, yazarın yürütücülüğünü yaptığı “100. Yılında Dışişleri Bakanlığı Tarihi: Kurumsal Dönüşümü ve Türk Dış Politikasıyla Etkileşim Sürecinin İncelenmesi, 1920-2020” (Proje No: 121K198) başlıklı TÜBİTAK 1001 projesinin bulgularından hareketle hazırlanmıştır.

Giriş

19. yüzyılda bilimselleşen devlet merkezli tarih disiplini geçtiğimiz iki yüzyılda disiplinin araştırma nesnesi, yöntemi, kaynakları, nesnelliği ve bilimselliği gibi başlıca konularda büyük tartışmalara sahne olarak önemli bir değişim geçirdi. Son kırk yılda ise bir yandan tarihin araştırma nesnesi makro ölçekten mikro ölçüğe doğru kayarken, bir yandan da post-modernizmin meydan okumasıyla birlikte disiplinin varlığının dahi sorgulandığı bir döneme girildi. Yine de tarihin insanın geçmişteki edimini kronolojik olarak neden-sonuç ilişkisi içerisinde belli belgelere ve kanıtlara dayanarak değerlendiren ve kadim dönemlerden bugüne insanlığın gelişimini siyasal, toplumsal, ekonomik, kültürel alanlar başta olmak üzere farklı disiplinlerden yararlanarak çeşitli veçhelerle ele alan varlığı, post-modern meydan okumaya rağmen devam etmektedir.

1980'lerden bu yana tarihçilerin odağı büyük anlatılardan mikro alanlara doğru kayarken ve giderek zenginleşirken, bir alt disiplin olarak adlandırabileceğimiz kurum tarihi çalışmaları ise Tarih araştırmalarının çerperinde kaldı. Gerçekten de uluslararası ve ulusal literatürde kurum tarihçiliğinin; zenginleşmekte olan kent tarihçiliği, yerel tarihçilik, feminist tarihçilik ve işçi sınıfının tarihi gibi sayıları arttırılabilecek meta-anlatıları aşma ve görünmeyeni görünür kılma amacındaki alt alanlara kıyasla, pek de gözde bir çalışma alanı olmadığını belirtmek gerekmektedir. Söz konusu genel eğilime paralel olarak, bu çalışmanın konusu olan Türk Dışişleri Bakanlığı örneği üzerinden hareketle, dış politikanın yürütülmesindeki en önemli aktörlerden biri olan böylesi bir kurumun meslekten tarihçilerin yanı sıra Türkiye'deki uluslararası ilişkiler ve diplomasi alanlarında çalışan araştırmacıların da en az ilgi gösterdikleri konu başlıklarından biri olması dikkat çekicidir. Bu noktada, kurum tarihçiliğinin neden "popüler" bir çalışma alanı olarak karşımıza çıkmadığına ilişkin kimi tespitler yapmak mümkündür. Bir kere, kurum tarihçiliği söz konusu olduğunda kavramın, sınırları dahi net olmayan, aşağıda da değinileceği üzere, oldukça geniş bir kurumlar yelpazesini kapsadığı belirtilmelidir. Dolayısıyla, sınırları ve araştırma nesnesi belli, çerçevesi çizilmiş bir çalışma alanından bahsetmek mümkün değildir. İkincisi, kurumların tarihini çalışmanın hem metaanlatılara hem de yukarıda değinilen mikro alanlara kıyasla daha az heyecan verici bir yanı olmasıdır.¹ Nitekim, kurum tarihi çalışanlar hele ki söz konusu olan bir devlet kurumuysa kuruma ilişkin yasal mevzuat, yönetmelik, tüzük gibi teknik malzemeyle uğraşmak zorunda kalacaklardır. Üçüncüsü, Batılı merkez ülkelere oranla gelişmekte olan ülkelerdeki kurumların görece dışa kapalı yapısı nedeniyle tarihçilerin arşiv malzemesi başta olmak üzere kaynaklara ulaşmada büyük zorluklarla karşılaşmalarıdır. Oysa, kurum tarihçiliğinin bir ülkenin rejimi, siyasal ve sosyo-ekonomik dönüşümü ile bürokratik işleyişine ilişkin henüz karanlıkta kalan bilgilerin ortaya çıkmasını sağlayarak literatüre önemli bir katkıda bulunacağını altı çizilmelidir.

İşte bu çalışma, Türkiye gibi gelişmekte olan bir ülkede kurum tarihçiliğinin imkanlarını ve sınırlılıklarını Dışişleri Bakanlığı örneği üzerinden tartışmaya açmayı hedef-

¹ Gürkan Tekin, William Stubbs'tan alıntıyla "kurum tarihçiliğinde Tarih'in çekiciliğini oluşturan romantik olayların ve etkileyici sınıflandırmaların bulunmadığı'nın altını çizmektedir. Bkz.: Gürkan Tekin, "Kurum Tarihi Yazımıyla İlgili Sorunlar", *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 42 (2008): 337-338; William Stubbs, *The Constitutional History of England: Its Origins and Development*, Vol. 1 (Oxford: Clarendon Press, 1874), iii.

lemektedir. 1980'lerden bu yana kurum tarihi yazılırken özellikle birincil kaynaklara ulaşmadaki sorunlar, üzerinde mutabık kalınmış bir yöntemin (neredeyse) olmayışı, araştırmanın bilimselliği ve nesnelliği gibi temel sorunların ne derecede aşılmış aşılmadığına yine Dışişleri Bakanlığı örneği temel alınarak cevap bulunmaya çalışacaktır. İlk olarak, son kırk yılda Türkiye'deki kurum tarihçiliğinin "tarihi" genel hatlarıyla ele alınacak ve kurum tarihçiliğinin devlet kurumların tarihinin yazılması söz konusu olduğunda günümüze nasıl bir miras bıraktığı tartışılacaktır. İkinci olarak, Türkiye'de Dışişleri Bakanlığı'na ilişkin yapılan bilimsel çalışmaların seyrine değinilerek literatürdeki boşluklara işaret etmeye çalışılacaktır. Son olarak ise Dışişleri Bakanlığı'nın tarihsel bir perspektifle çalışılmasının önündeki engeller ile sınırlılıklara odaklanılacak, bunun yanı sıra böylesi bir çalışmanın hem tarih hem de uluslararası ilişkiler disiplinine hangi açılardan katkı sağlama potansiyeline sahip olduğu ortaya konacaktır.

Türkiye'de Kurum Tarihçiliğinin "Tarihi"ne Genel Bir Bakış

Türkiye'de hala gelişmekte olan kurum tarihçiliğinin araştırma nesnesinin geniş bir örgütler yelpazesini kapsadığını ve dolayısıyla bu çalışmanın konusu olan Dışişleri Bakanlığı gibi devlet kurumlarını aşan geniş bir içeriğe sahip olduğunu belirterek başlamak yerinde olacaktır. Nitekim, İlhan Tekeli'nin işaret ettiği gibi, siyasal partiler, devlet kurumları, kamu iktisadi girişimleri, resmi ve özel bankalar, büyük sanayi kuruluşları, kar amaçlı olmayan örgütler, vakıflar, sendikalar, meslek kuruluşları, demokratik kitle örgütleri, büyük sağlık ve eğitim kurumlarına ilişkin tarih çalışmaları kurumsal tarihin içerisinde değerlendirilebilir.² Tekeli'nin tanımından hareketle, hem devlet kurumlarının hem özel sektörde faaliyet gösteren kurum ve kuruluşların hem de sivil toplum örgütlerinin tarihlerine ilişkin yapılan çalışmaların kurumsal tarih çatısı altında değerlendirilebileceği oldukça geniş bir alan karşımıza çıkmaktadır. Türkçe literatürdeki bu geniş tanımın yarattığı karmaşa, kimi spesifik tanımların devreye sokulmasıyla³ aşılabılır gibi görünse de Türkiye'de hala kurum tarihçiliğiyle devlete ya da özel sektöre ait olsun bütün kurumların kastedildiği açıktır.

Kurum tarihçiliği geniş bir yelpazeyi kapsadığı için, işaret edilen kurumların her birine ilişkin gelişkin olmasa da önemli bir Türkçe literatürün varlığından söz edilebilir. Nitekim, Arzu Güldöşüren'in "Türkiye'de Kurum Tarihçiliği Literatürü" başlıklı çalışması, 1980'lerden bugüne Türkiye'de yapılan kurumsal tarih çalışmalarının niteliksel ve niceliksel olarak masaya yatırılması açısından oldukça önemlidir.⁴ Güldöşüren'in kurum tarihi alanına giren 100 eseri inceleyen araştırması, Türkiye'de ağırlıklı olarak finans, ticaret, iş ve yönetim, sağlık ve sosyal hizmetler alanlarının çalışıldığını gözler

2 Türkiye'de kurum tarihçiliğinin masaya yatırılmasında ve içeriğinin tanımlanmasında Tarih Vakfı'nın öncü bir rol oynadığını belirtmek yerinde olacaktır. Nitekim, 1992 yılı gibi erken bir tarihte Tarih Vakfı tarafından düzenlenen "Türkiye'de Kurum Tarihçiliği" Sempozyumu konunun tartışılmasında bir dönüm noktasıdır. Tekeli'nin bu sempozyumda yaptığı konuşmanın gözden geçirilmiş hali "Kurum Tarihi Yazımı Üzerine Düşünceler" başlığıyla şu eserin içerisinde yer almaktadır: İlhan Tekeli, *Tarihyazımı Üzerine Düşünmek* (Ankara: Dost Yayınevi, 1998), 130. Tarih Vakfı'nın yaptığı bu teorik katkının yanı sıra, kurum tarihçiliğinin çalışılmasını çeşitli projelerle de teşvik ettiğinin altını çizmek gerekmektedir.

3 Örneğin, Türkçeye "şirket tarihi" olarak çevirebileceğimiz *corporate history* ya da "yönetim tarihi" terimiyle karşılayabileceğimiz *organizational history* gibi daha spesifik tanımlamalar İngilizce literatürde mevcuttur.

4 Arzu Güldöşüren, "Türkiye'de Kurum Tarihçiliği Literatürü", *TALİD* 19-37 (2021): 395-465.

önüne sermektedir.⁵ Özellikle devlet ya da özel bankaların kurumsal tarihlerine ilişkin çalışmalar kurum tarihçiliğinde önemli bir yer işgal etmektedir.⁶ Yalçınkaya, ele alınan kurumların ağırlıklı olarak özel sektör ve finans alanıyla ilgili olmasını, Türkiye’de 1980 sonrasında yürürlüğe giren neo-liberalleşme dalgasına bağlı olarak burjuvazinin kamuoyunun önüne çıkmaktan imtina eden davranışını terk etmesiyle ilişkilendirmektedir.⁷ Gerçekten de Türkiye’de 1980 sonrasında ekonomik alanda ortaya çıkan büyük dönüşüm, tarihçilerin dikkatlerini finans ve sermaye çevrelerine yönlendirmelerinde önemli bir rol oynamıştır.

Mevcut literatürden yola çıkarak, özel sektörlere kıyasla devlet kurumlarının tarihçilerin görece daha az ilgilendikleri bir alan olduğu tespit edilebilir. Bu tercihin ise, 1980 darbesinin ardından Türkiye siyasetinin “zapturapt altına” alınmasıyla ve dolayısıyla siyasetin öznesi olan devlet kurumlarının çalışılmasının giderek zorlaşmasıyla ilgili olduğu söylenebilir.⁸ Bu durum da Cumhuriyet kurumları yerine, artık geçmişte kalmış bir imparatorluğun yani Osmanlı bürokratik kurumlarının daha fazla ilgi görmesine vesile olmuş gibidir. Nitekim, bakanlıklar gibi devlet kurumları söz konusu olduğunda, Osmanlı dönemine ilişkin çalışmaların Cumhuriyet dönemine oranla literatürde kendisine daha fazla yer bulduğu belirtilmelidir.⁹ Bu durum Türkiye’de 1980 sonrasında Osmanlı araştırmalarının müstakil bir çalışma alanı olarak giderek gelişmesiyle de bağlantılı görünmektedir.

Devlet kurumlarının çalışılmasına ilişkin mesafenin kurum tarihçiliğinin kimi sorunlarından kaynaklanan nedenleri olduğu gibi, bürokratik kurumları çalışmadaki zorluk-

5 Bu noktada şu hususun altını çizmek gerekmektedir. Kurum tarihçiliğine ilgi 1980’lerden sonra gelişse de, örneğin Türkiye’de eğitim kurumlarını ele alan çalışmaların 1950’lerden itibaren ortaya çıktığı belirtilmelidir. Eğitim kurumlarının tarihine ilişkin öncü eserler için bkz.: Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I. Cilt* (Ankara: Örnek Matbaası, 1954); Ali Çankaya, *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler II. Cilt* (Ankara: Örnek Matbaası, 1954); Osman Nuri Ergin, *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San’at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi 5 Cilt* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977).

6 Bankaları merkeze alan finans alanının öncü çalışmaları şunlardır: Zafer Toprak, *Bir Geleceğin Geçmiş-1908’den 1998’e Akbank Tarihi* (İstanbul: Akbank, 1998); İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası* (Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 1999); Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi* (İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999); Nevin Coşar, *Geçmişten Geleceğe Demirbank* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999); Murat Güvenç ve Oğuz Işık, *Emlak Bankası Tarihi: 1926-1998* (İstanbul: Emlak Bankası Yayınları, 1999); Uygur Kocabaşoğlu vd., *Türkiye İş Bankası Tarihi* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001).

7 Akansel Yalçınkaya, “Piyasa ile Akademi Arasında: Türkiye’de Kurum Tarihçiliği Alanının Ortaya Çıkışı, Gelişimi ve Aktörler Arası Dinamikleri,” https://www.researchgate.net/profile/Akansel-Yalcinkaya/publication/368286080_Piyasa_ile_Akademi_Arasinda_Turkiye'de_Kurum_Tarihçiliği_Alaninin_Ortaya_Cikisi_Gelisimi_ve_Aktorler_Arasi_Dinamikleri/links/63dfabc164fc86063820877f/Piyasa-ile-Akademi-Arasinda-Tuerkiyede-Kurum-Tarihçiliği-Alaninin-Ortaya-Cikisi-Gelisimi-ve-Aktoerler-Arasi-Dinamikleri.pdf, 46.

8 Yine de 1990’lardan başlayarak Türk ordusunun tarihini ve Türkiye’de sivil-asker ilişkisini ele alan çalışmaların sayısının arttığı söylenebilir. Bu konudaki birkaç öncü çalışma için bkz.: William Hale, *Türkiye’de Ordu ve Siyaset: 1789’dan Bugüne* (İstanbul: Hil Yayınları: 1996); Ahmet İnsel ve Ali Bayramoğlu, *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye’de Ordu* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2004); Evren Balta Paker ve İsmet Akça, yay. haz. *Türkiye’de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010).

9 Örneğin, Milli Mücadele döneminde Dahiliye Vekaleti’ne geçiş sürecini ele alan bir çalışma için bkz.: Şafak Başa, *Kurumsallaşma Bağlamında Dahiliye Nezareti’nden Dahiliye Vekaleti’ne Geçiş* (Ankara: TODAİE, 2013). Osmanlı Hariciyesi’ni ele alan bir eser için bkz.: Doğan Gürpınar, “From Ottoman Imperial Worldview to Turkish National Outlook: The Late Ottoman Diplomatic Service”, (Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2010).

lardan beslenen kendine özgü sebepleri de bulunmaktadır. Kurum tarihçiliğine ilişkin genel bir değerlendirme yapmak gerekirse, kurumların tarihi çalışılırken karşılaşılan en önemli güçlüklerin bilimsellik ve yöntem sorunu olduğu konusunda literatürde bir uzlaşma olduğu söylenebilir.¹⁰ Tekeli'nin de tespit ettiği gibi, kurumlar kendi tarihlerine ilişkin çalışmaları bilimsel bir araştırmayı desteklemek gayesinden ziyade kurum imajı yaratma ve bunu kamuoyuna sunma hedefinden hareket etmektedirler.¹¹ Bu durum da kurumların kendi içerisinden üretilen çalışmaların genellikle eleştirel düşüncüyü dışlamalarına ve bilimsel niteliklerinin zayıf kalmasına yol açmaktadır. Şüphesiz Tekeli'nin işaret ettiği bu tuzağa düşmeksizin kurum tarihi çalışmalarına katkı sunan en önemli isimlerin başında Zafer Toprak gelmektedir. Toprak'ın Akbank ve Sümerbank ile ilgili yaptığı çalışmalar, Türkiye iktisat tarihine ilişkin yaptığı çalışmalarla paralellik taşıyan nesnel ve akademik yönü ağır basan çalışmalarıdır.¹² Bununla bağlantılı olarak, tarihçinin en önemli malzemesi arşiv belgeleri olduğu için kurumların hafızasının ne derece kaydedilip edilmediği araştırmanın niteliğini belirlemektedir. Bilimsellik ve arşivlere ulaşma bağlamındaki yöntem sorunu, aşağıda Dışişleri Bakanlığı örneği üzerinden ayrıntılı olarak ele alınacağı üzere, bürokratik yapılar söz konusu olduğunda daha büyük sorunlara yol açmaktadır. Nitekim, Meltem Ahıska'nın Türkiye'de radyoculuğun gelişimine odaklanan çalışması TRT'deki arşivlere ulaşmaktan ziyade arşivlerin tahribatına ve yokluğuna ilişkin çarpıcı örnekler içermektedir.¹³ Dolayısıyla, kurumsal hafızanın kaydına arşivler aracılığıyla ulaşamadığında karşılaşılan zorluklar dahi, araştırmacıların sorgulaması gereken başlıca konulardan biri haline gelmektedir. Bu yüzden de bir kurumun tarihini çalışırken bizatihi arşivsizliğin tarihçiye neler söylediğini anlamaya çalışmak, aslında bir yandan kurumsal hafızanın silinmesiyle ülkenin siyasal rejimi ve bürokratik işleyişi arasında nasıl bir bağlantı olduğunu masaya yatırmayı gerektirecektir. Nitekim, aşağıda da değinileceği gibi, birincil kaynaklara ulaşmadaki sınırlılıklar Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsal tarihini çalışırken de karşılaşılan en önemli sorunların başında gelmektedir.

Bu sınırlılıklara rağmen, kurum tarihçiliği tarih çalışmalarına büyük bir katkıda bulunma potansiyeline sahiptir. Yine Tekeli'ye atıfla, kurumların tarihinin çalışılmasıyla mikrodan yola çıkarak makroyu anlamak mümkün hale gelebilecek, böylece bir kurum üzerinden ülke tarihi de gözlemlenebilecektir.¹⁴ Dışişleri Bakanlığı örneği de hem Türkiye'deki bir devlet kurumunun doğuşu ve gelişimini ortaya koyacak olması hem de Türk dış politikasının tarihsel süreçteki evrimine ışık tutması bakımından makro ölçekte bir değerlendirme yapmaya imkan tanıyacaktır.

Literatürde Dışişleri Bakanlıkları ve Türkiye Örneği

Uluslararası literatürde dışişleri bakanlıklarını merkeze alan çalışmaların sayısı –Türkiye'den farklı olarak- 2000'lerden itibaren giderek artmaktadır. Fakat söz konusu

¹⁰ İlhan Tekeli, *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007), 197-202; Gürkan Tekin, "Kurum Tarihi Yazımıyla İlgili Sorunlar", 333-337; Murat Koraltürk, "Türkiye'de Kurum Tarihi Yazıcılığı Hakkında Düşünceler", *Müteferrika* 28 (2005): 137-141.

¹¹ Tekeli, *Tarih yazımı Üzerine Düşünmek*, 130-131.

¹² Toprak, *Bir Geleceğin Geçmişi*; Zafer Toprak, *Sümerbank Holding A.Ş.* (İstanbul: Creative Yayıncılık, 1990).

¹³ Meltem Ahıska, *Radyonun Sihirli Kapısı: Garbiyatçılık ve Politik Öznellik* (İstanbul: Metis, 2019).

¹⁴ Tekeli, *Tarih yazımı Üzerine Düşünmek*, 131-134.

çalışmaların ağırlıklı olarak tarih disiplini içerisinde gelen değil, uluslararası ilişkiler disiplininin alt dallarını oluşturan diploması çalışmaları, dış politika analizi ya da karar verme süreçleri bağlamında değerlendirilebilecek araştırmalar olduğunun altını çizmek gerekmektedir. Genel olarak siyasal iktidara dış politika seçenekleri hazırlamak ve bu sürecin ardından iktidarın alacağı dış politika kararlarını uygulamakla yükümlü Dışişleri Bakanlığı'nın karar alma süreçlerine olan etkisi literatürde en çok tartışılan konulardan biridir.¹⁵ Söz konusu çalışmalar bir yanıyla dışişleri bakanlıklarının tarihsel süreç içerisindeki kurumsal dönüşümlerine değinseler de ağırlıklı olarak dış politika yapım süreçlerindeki etkilerine, küreselleşme ve iletişim teknolojilerindeki gelişmelere bağlı olarak bakanlıkların oynayabilecekleri farklı rollere odaklanmaktadır.

Yukarıda değinilen durumun yansımasını Türkiye akademisinde de görmek mümkündür. Türkiye'de Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsal tarihini ve dönüşümünü mercek altına almak yerine, Bakanlığın dış politika yapım sürecindeki etkisini, belirleyiciliğini ya da çerperde kalma durumunu farklı çalışma alanlarından yararlanarak Uluslararası İlişkiler disiplini içerisinde analiz eden çalışmalara rastlanmaktadır. Berkay Gülen'in dış politikanın belirlenmesinde Dışişleri bürokrasisi ile hükümet arasındaki ilişkiyi ele alan çalışması karar alma süreçlerinin ortaya konması açısından önemlidir.¹⁶ Keza Hüseyin Sert'in Kıbrıs Barış Harekatı örneği üzerinden Dışişleri bürokrasisinin süreçteki rolünü değerlendiren çalışması da dış politikada karar alma süreçlerini değerlendirmektedir.¹⁷ Rahime Süleymanoğlu-Kürüm'ün diplomatların dış politika yapım süreçlerindeki etkisini elit sosyolojisi üzerinden değerlendiren çalışması da yukarıda anılan iki çalışmayla benzer bir yaklaşıma sahiptir.¹⁸ Bu çalışmalar literatüre önemli katkı sağlasalar da kurumsal tarih çatısı altında değerlendirilmeleri mümkün değildir.

Diğer yandan, Türk Dışişleri bürokrasisi söz konusu olduğunda en fazla dikkat çeken çalışma alanlarından bir diğeri ise diplomatlara ve diplomatlık mesleğine ilişkindir. Türkiye'deki diğer bakanlıkların personeline kıyasla kendine özgü yanları bulunan ve adeta Türkiye'nin yurt dışındaki görünür yüzü haline gelen diplomatlar üzerine kaleme alınan çalışmalar sınırlıdır. Hüseyin Sert'in 1960-1980 yılları arasında Türk diplomat profilini çıkaran çalışması ile Müzeyyen Ezel Ünal'ın erken Cumhuriyet dönemi büyükelçilerinin sosyo-ekonomik ve kültürel prototipini ortaya koyan çalışması iki öncü

15 Dışişleri bakanlıklarının karar alma süreçlerindeki rolleri ve dış politika yapımında değışen etkileri bağlamında ele alan birkaç öncü çalışma için bkz.: Brian Hocking, "Introduction: Foreign Ministries: Redefining the Gatekeeper Role", *Foreign Ministries: Change and Adaptation*, yay.haz. Brian Hocking (London: Macmillan Press, 1999), 1-15; Jonathan W. Moses&Torbjorn Knutsen, "Inside Out: Globalization and the Reorganization of Foreign Affairs Ministries," *Cooperation and Conflict* 36-4 (2001): 335-380; Jeremy Greenstock, "The Bureaucracy: Ministry of Foreign Affairs, Foreign Service, and Other Government Departments", *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*, yay.haz. Andrew Cooper, Jorge Heine, Rhames Thakur (Oxford: Oxford University Press, 2013); Christian Lequesne, "Why Studying State Foreign Services Remains a Research Priority", *Diplomacy&Statecraft* 30-4 (2019): 780-785; Kai Opperman&Klaus Brummer, "Who Gets What in Foreign Affairs? Explaining the Allocation of Foreign Ministries in Coalition Governments", *Government and Opposition* 55-2 (2020): 241-259.

16 Berkay Gülen, "Turf Wars in Foreign Policy Bureaucracy: Rivalry Between the Government and the Bureaucracy in Turkish Foreign Policy", *Foreign Policy Analysis* 18-4 (2022): 1-19.

17 Hüseyin Sert, "When Diplomats Lead to a War: The Role of the Turkish Diplomatic Bureaucracy in the Military Intervention in Cyprus", *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 25-2 (2023): 257-277.

18 Rahime Süleymanoğlu-Kürüm, "The Sociology of Diplomats and Foreign Policy Sector: The Role of Cliques on the Policy-Making Process", *Political Studies Review* 19-4 (2021): 558-573.

eserdir.¹⁹ Şüphesiz burada kastedilen emekli büyükelçilerin kaleme aldıkları anılarla oluşan hatırat literatürü değildir. Aksine, bu hatıratlardan da yararlanarak araştırmacıların Cumhuriyet dönemi diplomatlarının belli tarihsel kesitlerdeki sosyo-ekonomik, sınıfsal ve kültürel arka planlarını çizmeye çalıştıkları bir literatür gelişmektedir. Böylesi çalışmaların Dışişleri Bakanlığı'ndaki kurumsal kültürün belli tarihsel momentlerde nasıl değiştiğini ortaya koymaları açısından son derece önemli olduklarını ve Dışişleri merkezli kurum tarihi çalışmalarına önemli bir malzeme sağladıklarını belirtmek gerekmektedir.

Yukarıdaki örneklerden farklı olarak, Türkçe literatürde Dışişleri Bakanlığı örneğini merkeze alan ve kurum tarihi çatısı altında değerlendirilebilecek dört önemli eser mevcuttur. İlki, Sinan Kunalalp'in Osmanlı ve Türk Hariciyesini diplomasinin ortaya çıkışı ve gelişimi bağlamında ele aldığı 1982 yılına ait eseridir. Bu eser, Bakanlığın kurumsal tarihinin ve Türk diplomasisinin izlerini Osmanlı İmparatorluğu'ndan başlayarak sürdürmektedir.²⁰ İkincisi, Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapmış emekli büyükelçi Kemal Girgin'in Osmanlı döneminden 2005 yılına dek Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsal yapısını mercek altına alan eseri, bu alanı çalıştıran araştırmacılar için bir başucu eseri niteliği taşımaktadır.²¹ Üçüncüsü, Büyükelçi Ali Rıza Özcoşkun tarafından yayımlanan *Cumhuriyetin Kuruluşundan Bugüne Dışişleri Bakanlığı Teşkilat Yapısı* başlıklı eserdir. Bu eser, Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşiv Dairesi yayınları arasında yer alan en önemli çalışmalardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.²² Son olarak, Hüseyin Sert'in 27 Mayıs darbesinin Dışişleri bürokrasisi üzerindeki etkisini inceleyen eseri bir vaka çalışması olarak karşımıza çıkmakta ve spesifik bir döneme eğilmektedir.²³ Sert'in askeri müdahaleye tanıklık etmiş diplomatların anılarını mukayeseli bir şekilde okuyarak kaleme aldığı çalışması hem yöntem hem de nesnellik sorunlarını aşan bilimsel niteliğe sahip bir çalışmadır. Fakat söz konusu çalışma Bakanlığın kurumsal tarihine ilişkin belli kesiti ele almaktadır. Oysa, aşağıda ele alınacağı gibi, Girgin ve Özcoşkun'un çalışmaları çok daha geniş bir tarihsel kesite odaklanmaktadır.

Girgin'in Osmanlı dönemi Hariciye Nezareti'ne de yer veren eserinden farklı olarak Özcoşkun'un çalışması, Bakanlığın 1920'den günümüze kadar olan kurumsal dönüşümünü ele almaktadır. Bu iki değerli eserin ortak noktası ise, Bakanlık'ta görev yapmış ve yapan iki diplomat tarafından yazılmış olmalarıdır. Bu noktada, Tekeli'nin kurumların imaj yaratma gayesiyle böylesi çalışmaları desteklediklerine ilişkin vurgusu hatırlan-

19 Hüseyin Sert, "Memory of an Institution: The Turkish Ministry of Foreign Affairs and Turkish Diplomats in the 1960-1980 Period", (Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2018); Hüseyin Sert, "Bir Raporun Hikayesi: Türkiye'nin Batı ile İttifakında Dışişleri Bürokrasisinin Rolü ve Bakanlık İçeriği Bir İtiraz Olarak 'Üçüncü Dünyaçılık'", *A.Ü. S.B.F. Dergisi* 75-1 (2020): 97-125; Müzeyyen Ezel Ünal, *Cumhuriyetin Diplomati Olmak: Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2023).

20 Sinan Kunalalp, "The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic," *The Times Survey of Foreign Ministries*, yay. haz. Zara Steiner (London: Times Books, 1982), 493-512.

21 Kemal Girgin, *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz* (İstanbul: OkumuşAdam Yayınları, 2005).

22 Ali Rıza Özcoşkun, *Cumhuriyetin Kuruluşundan Bugüne Dışişleri Bakanlığı Teşkilat Yapısı (1920-2018)* (Ankara: Türk Diplomatik Arşivi Yayınları, 2018), <http://www.mfa.gov.tr/data/kutuphane/yayinlar/mensuplar/ali-riza-ozcoskun.pdf>.

23 Hüseyin Sert, "'Yassioda' ve Ötesi: 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinin Türk Dışişleri Bakanlığına Etkisi", *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 92 (2021): 361-386.

diğında, Dışışleri Bakanlığı'nın kurumsal tarihine ilişkin iki kurucu çalışmanın akade- misyenler ya da bağımsız araştırmacılar yerine dışışleri bürokratları tarafından kaleme alınmış olması dikkat çekicidir. şpnesiz, söz konusu iki eser ayrıntılı olarak incelen- diğinde, imaj yaratma ve bunu kamuoyuyla paylaşma gayesini aşan ve araştırmacıla- ra önemli bir veri sağlayan çalışmalar olduklarının altını çizmek gerekmektedir. Fakat yine de bu durumun akademik açıdan önemli bir handicap barındırdığı belirtilmelidir. Kurumsal aidiyetleri nedeniyle siyasi iktidarla doğrudan bağlantılı olan bürokratlar ta- rafından kaleme alınan bu iki eserin daha çok teknik meselelere odaklandıkları, konuyu eleştirel ve teorik bir bakış açısı yerine resmî tarih yazımını yakınsayan bir perspektifle ele aldıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Dahası, özellikle Özcoşkun'un çalışmasın- da Bakanlığın teşkilat yapısındaki dönüşüme ilişkin düzenlemeler okuyucuya sunulsa da değerlendirmeye alınan kaynaklara referans gösterilmemiştir. Bunu bir örnekle a- mak gerekirse, Özcoşkun 1988 senesinde Bakanlık bünyesinde açılan yeni idari birim- lere işaret etmekte, fakat bu birimlerin yönetmelikle mi genelgeyle mi ya da Bakanlık oluruyla mı ihdas edildiğine ilişkin bir bilgi sunmamaktadır.²⁴ Dolayısıyla da verinin kaynağı belli olmadığı için, aynı konuyu çalışacak araştırmacıların söz konuyu bilgiyi birincil kaynağa ulaşarak teyit etmeleri imkansız hale gelmektedir. Bunun yanı sıra, ilgili arşiv malzemesine atıf yapılmaması daha önemli bir sorunu karşımıza çıkarmak- tadır. bu durum -aşağıda değinileceği üzere- bağımsız araştırmacılara "kapalı" olan malzemedен Bakanlık personelinin yararlanabildiğini akla getirmektedir. Son olarak, birincil kaynaklara referans verilmeksizin böyle bir eserin kaleme alınması ilgili alış- manın bilimselliğini zedeler görünmektedir.

Dışışleri Bakanlığı özelindeki çalışmalara ilişkin genel bir değerlendirme yapıldığında, henüz emekleme aşamasında olan bir literatürün varlığından söz edilebilir. Mevcut li- teratrn ise bilimsellik, nesnellik ve kaynaklara ulaşmadaki sorunlarla bezeli olduğu karşımıza çıkmaktadır. Dışışleri Bakanlığı gibi Cumhuriyet'in nc kurumlarından biri- nin kurumsal tarihinin çalışılmasının önündeki zorluklar ve fakat yaratacağı imkanlar aşağıda ele alınacaktır.

Dışışleri Bakanlığı'nın Kurumsal Tarihini alışmak: Sınırlılıklar ve Olanaklar

Yukarıda değinildiği gibi, nasıl ki Türkiye'de genel olarak kurumların tarihini çalışmak belli sınırlılıklarla mücadele etmeyi gerektiriyorsa, Dışışleri Bakanlığı'nın kurumsal ta- rihini mercek altına almak da söz konusu sınırlılıklardan azade değildir. Bir yandan da kurumsal tarih çalışmaları nasıl ki genel Türkiye Cumhuriyet tarih yazımını zengin- leştirme potansiyeline sahipse, Dışışleri Bakanlığı'nın kurumsal tarihinin çalışılması da Türk dış politikasına ilişkin araştırmaları ve Türk bürokrasisini mercek altına alan çalışmaları beslemeye imkân tanıyabilir. Dahası, Cumhuriyet'in en önemli bürokratik kurumlarından biri olan Dışışleri Bakanlığı'nın kurumsal dönüşümü, ülkenin siyaset tarihinin yeniden düşünülmesine de katkıda bulunabilir.

Dışışleri Bakanlığı'nın kurumsal tarihi çalışılırken karşılaşılan sınırlılıklarla başlamak gerekirse, en önemli sorununun -diğer örneklerle benzer şekilde- arşiv malzemesine ulaşmada yařandđı belirtilmelidir. Dışışleri Bakanlığı gibi tarihsel olarak kendisini ulusal çıkarın savunulmasıyla ve ülke güvenliğinin sağlanmasıyla özdeşleştiren bir ku- rumun doğal refleksi kayıt altına aldığı malzemeyi ya dışarıya tamamen kapatmak ya

²⁴ zcoşkun, *Cumhuriyetin Kuruluşundan Bugüne Dışışleri Bakanlığı Teşkilat Yapısı (1920-2018)*, 85-86.

da araştırmacılarla belirli/sınırlı bir veriyi paylaşmak olmaktadır. Bu noktada şu hususun altını çizmek gerekmektedir. Temelde Bakanlığın merkez ile yurt dışı teşkilatı arasındaki yazışmaların kaydının tutulduğu Diplomatik Arşivlerin bir kısmı adım adım araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır.²⁵ Fakat, kurum tarihi söz konusu olduğu-nda asıl olarak kastedilen teşkilattaki dönüşümü ortaya koyacak, dolayısıyla Bakanlığın mevzuatına ilişkin arşiv malzemesidir.

Yine de Dışışleri Bakanlığı'nın kurumsal tarihi çalışılırken –parçalı bir görünüm arz etse de- ulaşılabilecek arşiv malzemesi olduğu belirtilmelidir. İlk olarak, 1920'de TBMM çatısı altındaki kuruluşundan günümüze kadar uzanan süreçteki ana teşkilat düzenlemeleri *Resmî Gazete* aracılığıyla takip edilebilmektedir. *Resmî Gazete*'de yer alan Dışışleri Bakanlığı teşkilat kanunları Bakanlığın merkez ve yurt dışı teşkilatının hangi tarihlerde yeniden şekillendirildiğini ve personel rejimine ilişkin hangi değişikliklerin gerçekteştirildiğini tespit etmemize olanak tanımaktadır. Ayrıca, yine *Resmî Gazete* üzerinden yurt dışında açılan ya da kapatılan büyükelçilik, elçilik, başkonsolosluk, fahri konsolosluk ve konsolosluk gibi diplomatik misyonları tarihsel olarak belirlemek mümkündür. Dönemsel olarak yurt dışı merkez teşkilatında ortaya çıkan yenilik, dış politikanın aksı hakkında bilgi verme potansiyeline sahiptir. Böylece, açılan ya da kapatılan diplomatik misyonlar aracılığıyla Türk dış politikasında hangi dönemlerde hangi ülkelerin ya da bölgelerin ön plana çıktıklarının izi sürülebilir.

Teşkilat düzenlemeleriyle ilgili olarak, eğer ilgili kanun bir KHK ile çıkarılmamışsa ve Meclis'te tartışılmışsa yasanın çıktığı tarihi baz alarak TBMM Tutanakları'nın taranması araştırmacıların atacağı ikinci adım olabilir. Nitekim, TBMM Tutanakları teşkilatın yeniden düzenlenmesinin hangi ihtiyaçlar sonucunda gündeme geldiğini anlamak için kritiktir. Dahası, Meclis'te tartışılan ya da tartışılmaksızın yukarıdan aşağıya bir şekilde gerçekteştirilen teşkilat düzenlemeleri siyasal iktidarın biçimi hakkında önemli ipuçları verebilir. Bunun yanı sıra, her yıl bütçe görüşmelerinde genel olarak dış politikanın ve spesifik olarak Dışışleri Bakanlığı'nın değerlendirildiği düşünüldüğünde, TBMM Tutanakları bu açıdan da önemli bir arşiv malzemesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Fakat teşkilat yasaları ve kanunlara ilişkin Meclis'teki tartışmalar, Bakanlık merkez ve yurt dışı teşkilatının işleyişi ile personel rejimi hakkında ayrıntılı bilgi vermek yerine genel çerçeveyi çizmektedir. Dolayısıyla, yasayla düzenlenmeyen Bakanlık içi birimlerin kurulmasına ya da kaldırılmasına ilişkin değişiklikler ile personel istihdamına ilişkin düzenlemeler her zaman bu hat üzerinden takip edilememektedir. Araştırma-yı derinleştirerek kurumun belli tarihsel uğraklardaki dönüşümünü, bunun Türk dış politikasının öncelikleriyle bağı olup olmadığını ortaya koymak içinse bir adım ileriye giderek yeni kaynaklara ulaşmak gerekmektedir. Dışışleri Bakanlığı özelinde arşivlere ulaşmadaki en önemli sorun ise araştırmacıyı tam da bu noktada yakalamaktadır. Düzenli olarak arşivlenmiş teşkilat yasalarına ve Meclis tutanaklarına ulaşmadaki kolaylık, söz konusu talimatnameler, yönetmelikler ya da personel alımına ilişkin sınav yönetmelikleri olduğu-nda yerini zorluklara bırakmaktadır. Bakanlık içerisinde buna ilişkin düzenli bir kayıt tutulmuşsa bile bir araştırmacının 1920'den günümüze olacak şekilde bu kayıtlara ulaşması mümkün değildir. Talimatname, yönetmelik veya yöner-

²⁵ 2022 yılı itibariyle 1919-1958 yılları arasında 48 ülkeye ve Köstence Başkonsolosluğu'na ait belgeler Dışışleri Arşiv Dairesi'nden Devlet Arşivlerine devredilerek araştırmacılarla paylaşılmıştır.

gelerin bir kısmına Dışişleri Bakanlığı'nın sitesinde yer alan kimi yayınlar aracılığıyla ulaşılabilmektedir. *Dışişleri Bakanlığı Yıllığı*, *Dışişleri Tarihçesi*, *Dışişleri Belleteni* gibi yayınlar hem dış politikaya hem de Bakanlığın kurumsal yapısına ilişkin önemli veriler ihtiva etmektedir. Örneğin, bu yayınlarda ilgili dönemde yapılmış mevzuat çalışmaları, Bakanlığın merkez ve yurtdışı teşkilat şeması ile Bakanlık'ta görev yapan personele ilişkin bilgiler yer almaktadır. Dolayısıyla, bu yayınlar aracılığıyla kurumun belli dönemlerdeki tarihine ilişkin bilgilere ulaşmak mümkündür. Fakat bu yayınlar, belli dönemlerde yayımlanmış, belli dönemlerde isim değiştirmiş ve sonrasında ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla, söz konusu yayınlar üzerinden Bakanlığın bütün bir kurumsal yapısındaki değişiklikleri takip etmek mümkün değildir. Yine de 1953-1967 yılları arasında İcra Sekreterliği tarafından yayımlanan *Dışişleri Bakanlığı Yıllığı*,²⁶ 1981-2000 yılları arasında "hizmete özel" ibaresiyle Bakanlık içindeki personeli bilgilendirmek için derlenen *Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi*²⁷ ile T.C. Dışişleri Bakanlığı Yayınları'na okuyucularla paylaşılan *Dışişleri Bakanlığı Belleteni* (1964-1986)²⁸ gibi Bakanlık yayınları ilgili dönemlerdeki kurumsal yapıya ilişkin düzenlemeler hakkında önemli bilgiler içermektedirler. Bu yayınların taramasından anlaşıldığı kadarıyla, teşkilat yasalarına yansımayan Bakanlık içi düzenlemeler yönetmelik, yönerge, talimatname ya da Bakan oluru ile gerçekleştirilmiştir. Fakat söz konusu yayınlarda kesinti olduğu için bu düzenlemeleri yıl yıl takip etmek mümkün değildir. Üstelik, yukarıda da işaret edildiği gibi, bu yayınların başlangıç tarihi 1953'tür, dolayısıyla erken Cumhuriyet dönemi düzenlemeleri söz konusu olduğunda arşiv malzemesi açısından büyük bir boşlukla karşılaşmaktadır. Bu durumda Bakanlığın kurumsal yapısına ilişkin doğrudan arşiv malzemelerine yaslanan bütünlüklü bir anlatı oluşturmak imkânsız hale gelmektedir. Dahası, Bakanlığın internet sitesine taratılarak konulan *Yıllık*, *Tarihçe* ve *Belleten*lerde yer alan ibareden söz konusu yayınların Dışişleri Bakanlığı Kütüphanesi'nde mevcut oldukları anlaşılmaktadır. Fakat, sadece Dışişleri personelinin kullanabildiği akademisyenlerin ve araştırmacıların ulaşamadıkları Dışişleri Kütüphanesi'nde hem bu yayınlara hem de Bakanlığın varsa diğer çalışmalarına ilişkin kapsamlı bir araştırma yapmak imkânı bulunmamaktadır. Bu durum, Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsal tarihi çalışılırken karşılaşılan en önemli arşiv sorunlarından bir diğerini oluşturmaktadır.

Dışişleri Bakanlığı örneği özelinde kurumsal hafızanın kaydedildiği arşive erişme sorununun yarattığı sınırlılıklar, ikincil kaynaklara başvurulması ve Bakanlık personeliyle gerçekleştirilecek mülakatlar gibi farklı kaynak arayışlarıyla aşılabılır. Şüphesiz bu kaynaklar da tam anlamıyla sınırlılıklardan azade değildir. Yine de arşiv eksikliğinin bıraktığı boşluğu doldurmada işlevsel olacakları düşünülebilir. İlk olarak, Dışişleri söz konusu olduğunda en önemli ikincil kaynak Bakanlık'ta görev yapmış emekli diplomatların kaleme aldıkları anılardır. Gerçekten de diğer bakanlıkların personelinden farklı olarak kariyer diplomatların emekli olduktan sonra siyasi kaygılarının azalmasıyla mesleki deneyimlerini, dış politikada oynadıkları rolü, yurt dışı temsilciliklerde ger-

²⁶ Belirtilen tarih aralığında *Dışişleri Bakanlığı Yıllığı*'nin düzenli olarak yayımlanmadığı Bakanlık sitesinde belirtilmektedir. Nitekim, 1954-1958, 1960-1963 yılları ile 1966 yılında *Yıllık* yayımlanmamıştır. Bkz.:

"Dışişleri Bakanlığı Yıllığı (1953-1967)", <http://diad.mfa.gov.tr/db-yillik.tr.mfa>.

²⁷ 1985-1986 yıllarında yayımlanması kesintiye uğrayan *Dışişleri Bakanlığı Tarihçelerine* şu kaynaktan ulaşılabilir: "Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi (1981-2000)", <http://diad.mfa.gov.tr/db-tarihce.tr.mfa>.

²⁸ *Yıllık* ve *Tarihçe* örneklerine benzer şekilde, *Dışişleri Bakanlığı Belleteni*'nin yayımında da kesintiler olmuştur. 1974-1983 yılları arasında *Belleten* yayımlanmamıştır. Diğer sayılara ise şuradan ulaşılabilir: "Dışişleri Bakanlığı Belleteni (1964-1986)", <http://diad.mfa.gov.tr/db-belleteni.tr.mfa>.

çekleştirildikleri faaliyetleri ve siyaset-Dışişleri bürokrasisi ilişkisini hatıratları aracılığıyla anlatmaları bir gelenek haline gelmiştir.²⁹ Bu açıdan diplomat anıları Bakanlığın kurumsal tarihi yazılırken başvurulacak eserler arasındadır. Anılar, özellikle kurumsal kültürün yerleşik kalıplarının ve zaman içerisindeki dönüşümünün takip edilmesine olanak tanımaktadır. Fakat söz konusu hatırat külliyyatının kurumun tarihyazımına katkısı yine de sınırlıdır. Bunun en önemli nedeni ise, emekli diplomatların meslek hayatlarının çoğunu yurt dışı temsilciliklerde geçirmeleri buna karşılık merkezdeyken yürüttükleri idari faaliyetlerin zamansal açıdan sınırlı olmasıdır. Nitekim, anılara kabaca göz atıldığında bile, diplomatların ağırlıklı olarak Türk dış politikasının uygulanışına, karar alma süreçlerine ve siyasi iktidar ile Bakanlık ilişkisine odaklandıkları karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla, Bakanlığın kurumsal yapısının hangi dönemlerde hangi ihtiyaçlara binaen yeniden düzenlendiği anılarda tali bir konu olarak yer almaktadır.

Hatıratların yanı sıra, önde gelen gazetelerdeki köşe yazıları ve haberler de hem genel olarak bürokratik dönüşüme hem de spesifik olarak Dışişleri'nin kurumsal değişimine ilişkin veri sunabilir. Gazete taraması, bir yandan Dışişleri gibi bir kurumun kamuoyunda nasıl algılandığını göstermesi açısından diğer yandan da Bakanlığa ilişkin büyük ve yeni bir düzenlemenin hangi siyasi ihtiyaçlar çerçevesinde gerçekleştiğinin tartışılması bakımından kritiktir. Fakat gazete taraması kimi sorunları bünyesinde barındırmaktadır. Bir kere, 100 yıllık bir kurumun tarihi çalışılırken hangi gazetelerin taranacağını tespit edilmesi gerekmektedir. İkincisi, böylesi uzun bir tarihsel dönemdeki belli başlı gazeteleri taramak söz konusu olsa bile, böyle bir tarama için tarih aralığı çok uzundur. Bu yüzden, birincil kaynakların taranması sonucunda kurumun dönüşümüne ilişkin tespit edilecek tarihsel momentler baz alınarak belli tarih aralıklarında belli gazetelere ilişkin tarama yapılması daha gerçekçidir.

Hem arşivin hem de ikincil kaynakların doğurduğu sınırları aşmak için başvurulacak en kritik yollardan biri ise diplomatlarla yürütülecek sözlü tarih çalışmasıdır. Tarihçilerin belgelere dayanan Rankeci tarihyazımını aşma çabalarıyla birlikte, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sözlü tarih çalışmaları literatürde önemli bir yer edinmeye başlamıştır. Belgelerin olmadığı durumlarda, tarihi olayları kişisel tanıklıklarla ortaya koymaya çalışmak kurum tarihi çalışmalarında da işlevsel bir rol üstlenebilir. Nitekim, sözlü tarih, araştırmacının gündemine göre değişen toplumsal, kültürel ya da kurumsal dönüşümü insanları dinleyerek ve onların yaşam veya mesleki deneyimlerini kaydederek yorumlamayı mümkün kılar. Dahası, sözlü tarih farklı bakış açılarının yeniden yaratılmasına da olanak tanır.³⁰ Buradan hareketle, Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsal tarihi çalışılırken birincil ve ikincil kaynakların bıraktığı boşluğun sözlü tarih çalışmasıyla doldurulabileceği belirtilmelidir. Sözlü tarih çalışması, Bakanlık'ta görev yapan ya da görev yapmış diplomatların mesleki deneyimleri belgeler aracılığıyla yakalamanın mümkün olmadığı tarihsel verilere ulaşmayı sağlayabileceği gibi insanın merkezinde yer aldığı kurumsal kültürün kodlarının anlaşılmasına da katkı sunabilir. Bunun yanı

²⁹ Dışişleri mensupları ile emekli büyükelçilerin kaleme aldıkları eserlerin listesi, hatırat ya da dış politika çalışması olsun, Dışişleri Bakanlığının internet sitesinde mevcuttur. "Dışişleri Bakanlığı Mensupları ve Emekli Büyükelçilerin Eserleri", <https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanligi-mensuplari-ve-emekli-buyukelcilerin-eserleri.tr.mfa>.

³⁰ Paul Thompson, *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih*, çev. Şehnaz Layıkel (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999), 5.

sıra, diplomatların deneyimleri ve çalıştıkları döneme ilişkin bilgiler çapraz sorularla açılarak, kuruma ilişkin gelişmelerin bireyler temelinde nasıl farklı algılandığını ortaya koyabilir. Fakat bu yöntemin bürokratik engellerden azade olmadığını belirtmek gerekmektedir. İlk olarak, Dışişleri Bakanlığı'ndan izin alınmaksızın muvazaf personel ile mülakat gerçekleştirmek mümkün değildir. İkincisi, bürokratik engelin aşılmasıyla izin alınsa dahi görüşme taleplerinin reddedilmesi durumuyla karşılaşılacaktır. Bu durumun görevli diplomatlardan ziyade Bakanlık üst kademesinin verdiği reflektenden kaynaklandığı düşünülmektedir.

Bakanlık'ta hala görev yapan diplomatlarla görüşülemez de emekli büyükelçilerin mülakat taleplerine olumlu bir biçimde yaklaşıtlarının altı çizilmelidir. Nitekim, bu çalışmanın da ilham aldığı "100. Yılında Dışişleri Bakanlığı Tarihi: Kurumsal Dönüşümü ve Türk Dış Politikasıyla Etkileşim Sürecinin İncelenmesi (1920-2020)" başlıklı proje kapsamında 20'den fazla emekli büyükelçiyle sözlü tarih çalışması gerçekleştirilmiştir. Sözlü tarih araştırmanın sorularına tam anlamıyla yanıt verabilmesi için görüşmecilerin seçilmesinde bazı hususlara dikkat edilmesi gerektiğini söylemek mümkündür. İlk olarak, yukarıda da değinildiği gibi, temelde emekli büyükelçilerle görüşülmüştür. Nitekim, büyükelçiler yurt dışı görevden merkeze dönmelerinin ardından şube başkanı, genel müdür yardımcısı ve genel müdür olarak görevler almaktadırlar. Merkez teşkilatına dönen büyükelçiler istisnasız olarak dar ya da geniş idari yetkilerle donatıldıkları için her birinin kurum tarihine ilişkin veri sunabilme potansiyeli yüksektir. İkincisi, görüşmecilerin tespit edilmesinde merkez teşkilatta görev yaptıkları sürenin farklı tarihsel dönemlere tekabül ediyor olması da bir kriter olarak belirlenebilir. Örneğin, ağırlıklı olarak 2000'lerin ya da 2010'larında başında emekli olan diplomatlarla sözlü tarih çalışması yürütülürse sadece belli bir döneme odaklanılmış olacaktır. Oysa, diplomatların emeklilik dönemleri baz alınarak görüşmecilerin farklı tarihsel dönemlerde görev yapmış olmalarına dikkat edilmelidir.

Kaynaklara ulaşmada yaşanan zorlukların farklı yöntemler geliştirilerek aşılması durumunda, diğer kurum tarihi çalışmalarında olduğu gibi Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsal tarihinin tarihçiler ya da bağımsız araştırmacılar tarafından çalışılması, eleştirel düşünceye kapı kapatmayan, kullanılan belgelere ya da ulaşılan verilere akademik kurallar temelinde işaret edilen; dolayısıyla bilimsel niteliği daha yüksek eserlerin ortaya çıkmasına yol açacaktır. Ancak bir kurumun imajına hanel getirme kaygısı taşımayan araştırmacılar ya da akademisyenler böylesi zor bir görevi yüklenebilirler.

Kurum tarihi çalışmasının yaratacağı potansiyelle işaret etmek gerekirse, Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsal yapısının bütünlüklü bir şekilde, bilimsel yöntemlerle ele alınması mikro ölçekte bir kurumun tarihinin yazılmasından daha büyük bir önem taşımaktadır. Cumhuriyet'in en önemli bürokratik kurumlarından biri olan Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsal dönüşümünü anlamak, Türkiye'nin dış politika tarihinin ve bürokratik yapılanmasındaki değişiminin de izini sürmek anlamına gelecektir. Bu açıdan da Dışişleri Bakanlığı'nın kurumsal tarihini masaya yatırmanın Cumhuriyet tarihyazımına yeni bir soluk getirme potansiyeline ve imkanına sahip olduğunu söylemek pek de abartılı olmayacaktır. Ayrıca, bu alanda yapılacak çalışmaların sayısının artması, Dışişleri Bakanlığı ya da başka bir devlet kurumu olsun, zaman içerisinde araştırmacıların üzerinde uzlaşabilecekleri bir metodolojinin doğuşuna da zemin hazırlayabilir. Bu açıdan, tüm sınırlılıklarına rağmen böylesi çalışmaların giderek artması, hem Cumhuriyet tarihyazımına ve Türkiye'de kurum tarihçiliğine içkin sorunların aşılmasına hem de olgunlaşmış bir

literatürün ortaya çıkmasına vesile olabilir. Bu da ancak siyasal iktidarın kaygılarından bir nebze azade bağımsız araştırmacılar ile akademisyenlerce gerçekleştirilebilir.

Sonuç

Son 40 yıldır Türkiye’de gelişmekte olan kurum tarihçiliği günümüzde yapılacak yeni çalışmalara yöntem ve bilimsellik sorunlarının nasıl aşılabileceği konusunda önemli bir miras bırakmıştır. Yine de bu alana ilişkin çalışmaların sayısındaki azlık kurum tarihi literatürünün gelişmekte olduğunu göstermektedir. Dahası, kurum tarihçiliği söz konusu olduğunda, ağırlıklı eğilimin finans alanına ilişkin araştırmalar yürütmek olduğu söylenebilir. Bu yüzden devlet kurumlarını merkeze alan çalışmalar kurum tarihçiliğinin çerperinde kalmış gibi gözükmektedir. Bu durum kurum tarihi çatısı altında birbirinden farklı alanların oldukça geniş bir yelpazede aynı kefedele alınması sorunundan kaynaklanmaktadır.

Kurum tarihi çalışanların, özellikle devlet kurumları söz konusu olduğunda, arşiv malzemesine ulaşmada yaşadıkları sorunlar bakidir. Bunun yanı sıra, Dışişleri Bakanlığı örneğinde görüldüğü üzere, devlet kurumlarına ilişkin çalışmalar ağırlıklı olarak kurumun içerisinden bürokratlarca gerçekleştirilmektedir. Bu iki tespitin alana ilişkin yöntem ve bilimsellik sorunlarını doğrudan yansıttığı açıktır. Bu sorunların Dışişleri Bakanlığı’nın kurumsal tarihinin çalışılması sırasında araştırmacının gündemini meşgul ettiği belirtilmelidir. Bakanlığın dışı kapalı yapısı nedeniyle birincil kaynaklara ulaşmada sınırlılıklar olduğu fakat yine de araştırmacıların diplomat anıları ve gazeteler gibi ikincil kaynakları kullanarak daha da önemlisi sözlü tarih çalışması yürüterek söz konusu sınırları zorlayabilecekleri melez bir yöntemin geliştirilebileceği söylenebilir. Şüphesiz, böylesi yöntemsel zenginlik bir devlet kurumu üzerinden belli bir tarihsel kesiti ele alan tarih çalışmalarının sayısının artmasına bağlıdır. Bunun yanı sıra, kurum tarihi çalışmalarının araştırmacılar ya da akademisyenlerce yürütülmesi, çalışılan söz konusu kurumun daha eleştirel bir perspektiften değerlendirilerek bilimsellik sorununun aşılmasına katkıda bulunacaktır.

Genel olarak kurum tarih yazımında, bu makale bağlamında ise Dışişleri Bakanlığı’nın kurumsal tarihi söz konusu olduğunda, karşılaşılan sorunlar aşılabildiği ölçüde böylesi çalışmalar mikrodan yola çıkarak makroyu analiz etme konusunda büyük bir katkı sunabilirler. İlk olarak, Dışişleri Bakanlığı’nın kurumsal tarihini çalışmak sadece bir kurumun dönüşümünü anlamaya değil, Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren gerçekleşen bürokratik dönüşümü ve Bakanlığın dış politikada oynadığı roldeki değişimi ortaya koymaya da kapı aralayacaktır. İkincisi, 100 yıllık bir Cumhuriyet’in tarihinin seyrini kurumların tarihi üzerinden okumak Türkiye’deki Tarih çalışmalarına yeni bir soluk getirebilir. Dolayısıyla, kurumsal tarih çalışmalarındaki kümülatif artış Türkiye’nin siyasal ve sosyo-ekonomik tarihini yeni bir bakış açısıyla ele almaya olanak tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

Kitap, Makale ve Tezler

- Ahıska, Meltem. *Radyonun Sihirli Kapısı: Garbiyatçılık ve Politik Öznellik*. İstanbul: Metis, 2019.
- Başa, Şafak. *Kurumsallaşma Bağlamında Dahiliye Nezareti'nden Dahiliye Vekaleti'ne Geçiş*. Ankara: TODAİE, 2013.
- Coşar, Nevin. *Geçmişten Geleceğe Demirbank*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Çankaya, Ali. *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler I. Cilt*. Ankara: Örnek Matbaası, 1954.
- _____. *Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler II. Cilt*. Ankara: Örnek Matbaası, 1954.
- Eldem, Edhem. *Osmanlı Bankası Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Ergin, Osman Nuri. *İstanbul Mektepleri ve İlim, Terbiye ve San'at Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi 5 Cilt*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.
- Greenstock, Jeremy. "The Bureaucracy: Ministry of Foreign Affairs, Foreign Service, and Other Government Departments", *The Oxford Handbook of Modern Diplomacy*. Yay. Haz. Andrew Cooper, Jorge Heine & Rhames Thakur. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Girgin, Kemal. *Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz*. İstanbul: OkumuşAdam Yayınları, 2005.
- Güldöşüren, Arzu. "Türkiye'de Kurum Tarihçiliği Literatürü". *TALİD* 19-37, 2021, 395-465.
- Gülen, Berkay. "Turf Wars in Foreign Policy Bureaucracy: Rivalry Between the Government and the Bureaucracy in Turkish Foreign Policy". *Foreign Policy Analysis* 18-4, 2022, 1-19.
- Gürpınar, Doğan. "From Ottoman Imperial Worldview to Turkish National Outlook: The Late Ottoman Diplomatic Service". Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2010.
- Güvenç, Murat ve Oğuz Işık. *Emlak Bankası Tarihi: 1926-1998*. İstanbul: Emlak Bankası Yayınları, 1999.
- Hale, William. *Türkiye'de Ordu ve Siyaset: 1789'dan Bugüne*. İstanbul: Hil Yayınları: 1996.
- Hocking, Brian. "Introduction: Foreign Ministries: Redefining the Gatekeeper Role". Yay.Haz. Brian Hocking, 1-15. *Foreign Ministries: Change and Adaptation*. London: Macmillan Press, 1999.
- İnsel Ahmet ve Ali Bayramoğlu. *Bir Zümre, Bir Parti: Türkiye'de Ordu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004.
- Kocabaşoğlu, Uygur vd. *Türkiye İş Bankası Tarihi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.
- Koraltürk, Murat. "Türkiye'de Kurum Tarihi Yazıcılığı Hakkında Düşünceler". *Müteferrika* 28, 2005, 137-141.
- Kuneralp, Sinan. "The Ministry of Foreign Affairs under the Ottoman Empire and the Turkish Republic," *The Times Survey of Foreign Ministries*, Yay. Haz. Zara Steiner, 493-512. London: Times Books, 1982.
- Lequesne, Christian. "Why Studying State Foreign Services Remains a Research Priority". *Diplomacy&Statecraft* 30-4, 2019, 780-785.
- Moses, Jonathan W.&Torbjorn Knutsen. "Inside Out: Globalization and the Reorganization of Foreign Affairs Ministries". *Cooperation and Conflict* 36-4, 2001, 335-380.
- Opperman, Kai & Klaus Brummer. "Who Gets What in Foreign Affairs? Explaining the Allocation of Foreign Ministries in Coalition Governments". *Government and Opposition* 55-2, 2020, 241-259.
- Paker, Evren Balta ve İsmet Akça, Yay. Haz. *Türkiye'de Ordu, Devlet ve Güvenlik Siyaseti*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.
- Sert, Hüseyin. "Memory of an Institution: The Turkish Ministry of Foreign Affairs and Turkish Diplomats in the 1960-1980 Period". Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2018.
- _____. "Bir Raporun Hikayesi: Türkiye'nin Batı ile İttifakında Dışişleri Bürokrasisinin Rolü ve Bakanlık İçin Bir İtiraz Olarak 'Üçüncü Dünyaçılık' ". *A.Ü. S.B.F. Dergisi* 75-1 (2020), 97-125.
- _____. "Yassıoda' ve Ötesi: 27 Mayıs 1960 Askeri Darbesinin Türk Dışişleri Bakanlığına Etkisi". *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 92 (2021), 361-386.
- _____. "When Diplomats Lead to a War: The Role of the Turkish Diplomatic Bureaucracy in the Military Intervention in Cyprus". *Journal of Balkan and Near Eastern Studies* 25-2 (2023), 257-277.
- Stubbs, William. *The Constitutional History of England: Its Origins and Development*, Vol. 1. Oxford: At The Clarendon Press, 1874.
- Süleymanoğlu-Kürüm, Rahime. "The Sociology of Diplomats and Foreign Policy Sector: The Role of Cliques on the Policy-Making Process". *Political Studies Review* 19-4, 2021, 558-573.
- Tekeli, İlhan. *Tarih yazımı Üzerine Düşünmek*. Ankara: Dost Yayınevi, 1998.
- _____. *Birlikte Yazılan ve Öğrenilen Bir Tarihe Doğru*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

- Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*. Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, 1999.
- Tekin, Gürkan. "Kurum Tarihi Yazımıyla İlgili Sorunlar". *Atatürk Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 42, 2008, 331-340.
- Thompson, Paul. *Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih*. Çev. Şehnaz Layıkel. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- Toprak, Zafer. *Sünerbank Holding A.Ş.* İstanbul: Creative Yayıncılık, 1990.
- _____. *Bir Geleceğin Geçmişi-1908'den 1998'e Akbank Tarihi*. İstanbul: Akbank, 1998.
- Ünal, Müzeyyen Ezel. *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak: Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2023.

Elektronik Kaynaklar

- "Cumhuriyet Dönemi Meclisleri Genel Kurul Tutanaklarına Erişim Sistemi", https://www5.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html, Erişim Tarihi: 03.07.2023.
- "Dışişleri Bakanlığı Belleteni (1964-1986)", <http://diad.mfa.gov.tr/db-belleteni.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 03.07.2023.
- "Dışişleri Bakanlığı Tarihçesi (1981-2000)", <http://diad.mfa.gov.tr/db-tarihce.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 03.07.2023.
- "Dışişleri Bakanlığı Yıllığı (1953-1967)", <http://diad.mfa.gov.tr/db-yillik.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 03.07.2023.
- "Dışişleri Bakanlığı Mensupları ve Emekli Büyükelçilerin Eserleri", <https://www.mfa.gov.tr/disisleri-bakanligi-mensuplari-ve-emekli-buyukelcilerin-eserleri.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 01.07.2023.
- <http://diad.mfa.gov.tr/disisleri-bakanligimiz-diplomatik-arsiv.tr.mfa>, Erişim Tarihi: 03.07.2023.
- Özcoşkun, Ali Rıza. 2018. Cumhuriyetin Kuruluşundan Bugüne Dışişleri Bakanlığı Teşkilat Yapısı (1920-2018), *Türk Diplomatik Arşivi Yayınları*, <http://www.mfa.gov.tr/data/kutuphane/yayinlar/mensuplar/ali-riza-ozcoskun.pdf>, Erişim Tarihi: 26.06.2023.
- Yalçınkaya, Akansel. "Piyasa ile Akademi Arasında: Türkiye'de Kurum Tarihçiliği Alanının Ortaya Çıkışı, Gelişi ve Aktörler Arası Dinamikleri," https://www.researchgate.net/profile/Akansel-Yalcinkaya/publication/368286080_Piyasa_ile_Akademi_Arasinda_Turkiye'de_Kurum_Tarihçiliği_Alaninin_Ortaya_Cikisi_Gelisimi_ve_Aktorler_Arasi_Dinamikleri/links/63dfabc164fc86063820877f/Piyasa-ile-Akademi-Arasinda-Tuerkiyede-Kurum-Tarihçiliği-Alaninin-Ortaya-Cikisi-Gelisimi-ve-Aktoerler-Arasi-Dinamikleri.pdf, Erişim Tarihi: 30.06.2023.
- "T.C. Cumhurbaşkanlığı Resmi Gazete", <https://www.resmigazete.gov.tr>, Erişim Tarihi: 03.07.2023.

18. ve 19. Yüzyıl Diyarbekir’inde Toprak için Su, Su için Mücadele

HAMZA ERDEM

Doktora Adayı, Ege Üniversitesi,
İktisat Tarihi Ana Bilim Dalı
erdemhamzaerdem@gmail.com

ORCID: 0000-0002-9476-3329
Makale geliş tarihi: 29 Eylül 2023
Makale kabul tarihi: 30 Kasım 2023

Özet

Osmanlı tarih yazımında ortak alanlar üzerinden mülkiyet ilişkileri ve özel mülkiyetin inşa süreçleri son yıllarda araştırma konusu olmuş ve bu minvaldeki çalışmalar artış göstermiştir. Özellikle ormanlar, göller, akarsular ve meralar gibi ortak alanlar tartışma gündemi yaratmış ve toplumsal sınıfların ortak alanlar üzerinden mücadeleleri araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Bu bağlamda genellikle doğayla toplum arasında doğrudan bir bağ kurularak ekolojik şartların sosyal ve ekonomik ilişkilerde belirleyici bir unsur görülebileceği iddia edilmiştir. Bu çalışma ise merkeze üretim ilişkilerini alarak ekolojik bir unsur olan suyun ekonomi politiğine dikkat çekmektedir. 18. ve 19. yüzyıl Diyarbekir’inin farklı yerlerinde ve farklı zamanlarında gerçekteşen su anlaşmazlıkları üretim ilişkileri perspektifinden incelenecek ve aynı zamanda Diyarbekir kırsalındaki toprak sahiplerinin ve köylülerin suyu tasarruf etme biçimleri işlenecektir. Bu çerçevede ortak alanların toprak sahiplerinin kendi içlerinde ve toprak sahipleri ile köylüler arasında nasıl bir mücadele alanı haline geldiği belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Diyarbekir, su, ortak alan, toprak sahipliği, köylülük

Abstract

18th and 19th Century Diyarbekir Water for Land, Struggle for Water

In recent years in Ottoman historiography, property relations and the construction processes of private property over common areas have been a subject of research in recent years and studies in this regard have increased. Especially common areas such as forests, lakes, rivers and pastures have created a topic of discussion and the struggles of social classes over common areas have attracted the attention of researchers. In this context, it has been claimed that ecological conditions can be seen as a determining factor in social and economic relations by establishing a direct link between nature and society. This study, on the other hand, draws attention to the political economy of water as an ecological element by putting production relations at the centre. In 18th- and 19th-century Diyarbekir, water disputes in different places and at different times will be analysed from the perspective of relations of production, as well as the ways in which landowners and peasants in rural Diyarbekir use water will be discussed. In this context the ways in which the commons became a site of struggle among landowners themselves and between landowners and peasants will be analysed.

Keywords: Diyarbekir, water, commons, land ownership, peasantry

Giriş

Osmanlı tarih yazımında insan/toplum ve doğa arasındaki ilişkiler son yıllarda Osmanlı çevre tarihi alt disiplini altında incelenmeye başlanmış ve doğanın sosyo-ekonomik olguları nasıl şekillendirdiği araştırılmıştır. İklim değişikliği, alt yapı sorunları ve ortak alanların kullanımı gibi konular üzerinden toplumsal aktörlerin hareketleri çeşitli çalışmalarda konu edinilmiştir.² İmparatorluk coğrafyasının geniş olması hasebiyle farklı iklim yapıları ve farklı coğrafi durumlar Osmanlı ekolojik yapısının homojen olmamasına sebebiyet vermiş ve çalışmalar da bu durum üzerinden şekillenmiştir. Bu bağlamda genellikle Balkanlar ve Batı Anadolu bölgeleri diğer bölgelere göre çalışmalarda daha fazla alana sahip olmuştur.³ Son yıllarda artan çevre tarihi çalışmaları Balkanlar'da ortak alan ve mülkiyet meseleleri de dahil edilmiştir. Özkan Akpınar, makalesinde çevre tarihinin son yıllarda iki argüman üzerinden ilerlediğini ifade etmektedir: çeşitli toplumsal aktörler arasındaki mücadele ve mülkiyet meselesi. Akpınar, 19. yüzyıl Yanya'sında bataklıklar ve Lapsista gölü üzerinden Yanya meclis üyelerinin, çiftlik ve toprak sahiplerinin genel olarak Yanya seçkinlerinin kendi içlerinde verdikleri mücadeleye odaklanmaktadır.⁴ Bu konu, Akpınar'dan önce Dilek Akyağın Kaya tarafından tebliğ olarak sunulmuş ve çalışmada Yanya'daki ortak alanlar üzerinden mülkiyet ilişkileri tartışılmıştı. Kaya, Akpınar'ın aksine çevre tarihinden ziyade üretim ilişkilerini merkeze almakta ve arazi kullanımı üzerinden hakların tanımlanması ve Osmanlı'da mülkiyetin inşa süreçlerine dikkat çekmektedir.⁵ Yine bir ortak alan meselesi Selçuk Dursun tarafından incelenmiştir. 19. yüzyıl ortalarında deniz, göl ve nehir balıkçılığına odaklanan Dursun, dalyancıların ortak alan olan göllerde balık tutma imtiyazı için verdikleri mücadeleye odaklanmaktadır.⁶ Dursun başka bir makalesinde yine ortak alan konusunu ormanlar üzerinden ele almaktadır. Cibali-i Mubaha kavramının müşterekler olarak karşılık bulduğunu belirten Dursun, İmparatorluk genelinde müştereklerin özellikle de ormanların 1858 Arazi Kanunnamesi ile 1870 Orman Nizamnamesi ile dönüşüme uğ-

1 Yaşar Kemal, Diyarbakır'da bulunduğu sırada yaşlı bir kişi ile karşılaşır. Sohbet esnasında Yaşar Kemal'in ağzından "dert" kelimesi çıkar ve yaşlı kişi de bu ifadeyi kullanır. Yaşar Kemal, *Nuhun Gemisi, Bu Diyar Baştan Başa 1* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019), 14.

2 Onur İnal ve Yavuz Köse, "Osmanlı Çevre Tarihini Yeniden Ele Almak", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, yay. haz. Onur İnal ve Yavuz Köse (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 20-21.

3 Alan Mikhail'in çalışmalarını bu durumdan muaf tutabiliriz. Özellikle Mikhail'in Mısır çevre tarihi üzerine olan çalışmaları çevre tarihi alanında öncü çalışmalar içerisindedir. Bkz. Alan Mikhail, *Osman'ın Ağacı Altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019).

4 Özkan Akpınar, "Making Property of a Marsh: Environment, Property, and Politics in Nineteenth-century Ottoman Loannina", *Middle Eastern Studies*, 58, 4 (2022): 1-17.

5 Dilek Akyağın Kaya, "Question of Property Rights Over Commons: Marshlands of Lapsista in the Late Nineteenth Century", *Colloque international: Appartenance locale et ses droits: les personnes et les choses*, düzenleyen Işık Tamdoğan (l'Institut français d'études anatoliennes (IFEA), İstanbul), 13-14 Aralık 2014.

6 Selçuk Dursun, "The Dalyans of Lake Karla: Property Rights and Artisanal Fishing in Ottoman Greece in the 19th Century", *CIEPO*, Budapeşte, 7-11 Ekim 2014.

radığını belirtmekte, bu sürecin toprak sahipleri lehine geliştiğini ve köylülerin görenek hukuklarını kaybederek mülksüzleştiklerini ifade etmektedir.⁷

Su sadece kırsal alanlar için değil aynı zamanda kentsel alanlar için de önemliydi. Bu doğrultuda K. Mehmet Kentel'in çalışması kır ve kent arasında ilişki kurarak suyun İstanbul için özellikle de Pera için önemine dikkat çekmektedir. Terkos gölünden Pera'ya suyun taksimi süreçlerini de ele alan Kentel, kır ile bağlantı kurarak su şebekesi meselesinden dolayı köylüler ile su şirketi arasındaki ilişkileri ortaya koymaktadır. Su şirketinin Terkos gölündeki hakimiyeti, köylülerin geleneksel su kaynaklarına olan erişimlerini engellemiş ve köylüler de bu duruma karşı tavır almışlardı.⁸

Bu bahsettiğimiz çalışmalarda da görüldüğü gibi çevre tarihi ana akım tarih anlayışının ötesine geçerek insan-doğa ilişkisini bir arka plan olarak görmekten kaçınıp tarihi belirleyici bir unsur olarak ele almaktadır. Bu bağlamda da ekolojik örüntüleri merkeze alarak iktisadi dinamikleri de göz ardı etmemektedir.⁹ Fakat bu çalışmalar genel olarak ekolojik unsurların sonuçlarına odaklanmakta ve yaşanan tüm toplumsal gerilimlerin doğa üzerindeki tahribatına değinmektedir. Örneğin Semih Çelik ve Christina Luke, 19. yüzyıl Batı Anadolu'sunda sulak alanlar üzerindeki mücadeleyi ele alan çalışmalarında yerel halk, Sultan Abdülhamid, yüksek rütbeli paşalar ve toprak sahipleri arasındaki ekonomik ve siyasi rekabetin ekolojik bir tahribat yarattığını ve ekosistemlerin bütünlüğü üzerinde bir bozulma yaşandığını iddia etmektedirler.¹⁰

Su meselesi ve iktisadi gelişmişlik arasında bağlantı kuran Ali Tanoğlu ise Türkiye'de su meselesinin hayati bir konu olduğunu ifade etmektedir. Coğrafyacı olan Tanoğlu 1940'lı yıllarda hazırladığı çalışmalarda Türkiye'de su meselesi, iklim ve kuraklık gibi konulara değinmiş ve Türkiye'de ziraat hayatında suyun kontrol altına alınması (su azlığı veya fazlalığı gibi konulardan yola çıkarak) gerektiğini vurgulamaktadır. Tanoğlu aynı zamanda Türkiye'deki su meselesinin Osmanlı İmparatorluğu'na dayandığını ve halihazırdaki su meselesindeki acıklı durumunun Osmanlı'dan kaynaklandığını ileri sürmektedir.¹¹

Bu çalışma ise merkezine toplumsal dinamikleri alarak suyun kontrolü üzerinden Diyarbakir'de toprak sahiplerinin hem kendi içlerindeki hemde ve köylülerle olan anlaşmazlıklarına yer verecektir. Dolayısıyla çalışma Diyarbakir'de ekolojik sonuçlara değil

7 Selçuk Dursun, "İmtiyazla Mülksüzleştirme: Osmanlı İmparatorluğu ve Erken Dönem Türkiye Cumhuriyeti'nde Orman Müşterekleri", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, yay. haz. Onur İnal ve Yavuz Köse (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 319-348.

8 K. Mehmet Kentel, "Doğanın "Kozmopolis": 19. Yüzyıl Sonu İstanbulu'nda Terkos Suyolu Boyunca Köylüler, Mühendisler ve Hayvanlar", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, yay. haz. Onur İnal ve Yavuz Köse (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 219.

9 J. Donald Hughes, *Çevresel Tarih Nedir?*, çev. M. Fatih Çalışır (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019), 21.

10 Semih Çelik ve Christina Luke, "Of Wetlands and Reclamation Regimes: Climate Change, Social Upheaval, and Political Practice in Western Anatolia in the Long Nineteenth Century", *Winds of Change: Environment and Society in Anatolia*, yay. haz. Christopher H. Roosevelt ve John Haldon (İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022), 251-276.

11 Ali Tanoğlu, "Türkiye'de Büyük Su İşlerinin Bugünkü Durumu ve Türkiye'nin Su Davası", *Türkiye Coğrafya Dergisi* 3-4 (1943): 287-308; Ali Tanoğlu, "Ziraatimizin Coğrafi Karakterleri ve Başlıca Meseleleri", *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası* 4 (1944): 321-354.

ekonomi-politik sonuçlara odaklanacaktır. Bu doğrultuda üretim alanı olan toprak ve toprak üzerinde sınıf içi ve sınıflar arası çatışmaların yükseldiği kırsalda su tasarrufunun ekolojik bir unsur olduğu kadar politik bir unsur olduğu da ortaya çıkmaktadır. Çünkü su, kırsal ve kentsel ilişkileri tam olarak burada görünür kılmaktadır. 19. yüzyıl sonlarına doğru, 1880'lerde kuraklık ve kıtlığı doğrudan tecrübe eden Diyarbakır'da ekme fiyatları tavan yapmış ve ekme isyanları çıkmıştı.¹² 1879 yılında normal düzeyde yağış beklenirken bahar ve kış aylarında yağış görülmemiş ve Diyarbakır ovasındaki araziler kurumaya başlamıştı. Dicle ve Fırat nehirlerinin debilerinde düşüş gözlemlenmiş hasat mevsimi geldiğinde kuraklık durumu iyice anlaşılmalı.¹³ Dolayısıyla hem kırsal hem de kentte suyun yoksunluğu toplumsal gerilimi arttıracak ve kırsal çalışan köylüleri de derinden etkileyecekti. Aynı zamanda toprak sahipleri de susuz arazilerden verim elde edemeyecek ve zarara uğrayacaklardı. Toplumsal sınıflar arasındaki su mücadelesinin politikleşmesi de bu durumdan mütevellit kaçınılmazdı. Bu bağlamda 18. ve 19. yüzyıllarda Diyarbakır kırsalında toplumsal sınıfların suyu tasarruf etme durumları üzerinden şekillenecek bu çalışma, aynı zamanda kırsaldaki üretim ilişkilerini de ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.¹⁴ Aynı zamanda Diyarbakır'deki büyük toprak sahipliği dinamikleri kentlinin gelen aileleriyle ifade edilecek ve suyun tasarrufunun politik bir mesele haline geldiği işlenecektir. Çalışma, 18. ve 19. yüzyılda Diyarbakır'ın farklı yerlerinde ve farklı zamanlarında suyun tasarrufu üzerinden ortaya çıkan anlaşmazlıkları bazen toprak sahiplerinin kendi içlerindeki mücadelesiyle bazen de toprak sahipleri ve köylüler arasındaki çatışmalarla inceleyecektir. Anlaşmazlıkların belirlenmesinde bize yardımcı olan iki temel kaynak ise Diyarbakır Şer'iye Sicilleri ve Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivleri olacaktır.

"Size Suyun Lüzümü Yokdur": 18. Yüzyıl Diyarbakır ve Çevresinde Mütegalibe¹⁵ ve Köylülerin Su Mücadelesi

18. yüzyıl ortasında 1750 senesinde Diyarbakır Garbi Amid nahiyesi Karaviran köyünde Karapınar adlı bir akarsu bulunmaktaydı. Bu akarsu sayesinde köylüler arazilerde ürün yetiştirmekteydiler. Bu köyde tımar ve zeamet arazileri bulunmaktaydı. Tımar sahibi olan Mustafa'nın reayası "kadimden beri"¹⁶ köylerinde bulunan suyun, çeltik mukataasına sahip olan Hüseyin tarafından zapt edildiğini bildirmişti. Köylüler bu "kadim" suya kimsenin müdahalede bulunamayacağını ifade etseler de Hüseyin pirinç yetiştirmek için daha fazla suya ihtiyaç duymuş ve köye akan suyun mecrasını değiştirerek kendi

¹² Özge Ertem, "Önce Ekmekler Bozuldu': 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı", *Toplumsal Tarih* 194 (2010): 74-79.

¹³ Zozan Pehlivan, "Küresel Perspektifle Bölgesel Olana Bakmak: Osmanlı Kürdistanı'nın Çevre Tarihi", *Toplumsal Tarih* 312 (2019): 40-41.

¹⁴ Bölgedeki kapitalist üretim ilişkilerinin toprak sahipliği ve köylülük üzerinden tartışıldığı makale için bkz. Hamza Erdem, "Osmanlı Kırsalında Mülkiyet İlişkileri: Doğu Vilayetlerinde Toprak Sahipliği ve Köylülük, (1840-1922)", *Kebikeç* 56 (2023): 63-92.

¹⁵ "Mütegalibe" kelimesi yakın tarihe kadar kullanılan bir kelime olup İmparatorlukta ve erken Cumhuriyet dönemlerinde toprak beyleri, toprak ağalarını nitelendirmek için kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu başlıkta köylüler ile toprak sahipleri arasındaki ilişkiyi vurgulamak adına defterde geçen "mütegalibe" kelimesi doğrudan başlığa taşındı.

¹⁶ Köylüler, "kadimden beri" ifadesiyle suyla kurdukları tarihsel bağları/ilişkileri vurgulamaktadır. Bu durum aynı zamanda suyun ortak alan olmasıyla ilgilidir. Köylünün görenek hukuku bağlamında ortak alanla/mülkiyetle kurduğu ilişki aşağıdaki alt başlıkta incelenecektir.

tarlalarına akıtmıştı.¹⁷ Tarımsal üretim açısından pirinç ise buğday, pamuk ve diğer tahıllardan ayrılmaktaydı. Diğer ürünlerden daha fazla suya ihtiyaç duyan pirinç, sulak toprak parçalarında daha fazla suyu arz edecek kanalların oluşturulmasıyla üretilmekteydi.¹⁸ Dolayısıyla çeltik mukataasına sahip olan Hüseyin arazilerinde pirinç üretiminden daha fazla ürün elde etmek için suyu kendi üretim alanına yöneltmişti. Üstelik 18. yüzyıl sonu Diyarbekir için yaz yağışlarının oldukça düşük olduğu bir zaman dilimiydi.¹⁹ Ahkam defterinde yer alan ifadelerde azep ve ırgat²⁰ ile köyde arpa ve buğday da yetiştirilmekteydi. Defterde yer alan ifadelerden aslında bölgedeki emek ilişkileri de ortaya çıkmaktadır.²¹

Karaviran köyü aynı zamanda Defter-i Hakani tarafından Mustafa'nın tımarı olarak kaydedilmişti.²² Karaviran köyünde su anlaşmazlığı farklı şekillerde uzun yıllar boyunca devam etmişti. 1780 senesinde Karaviran köyü ile Akımı köyü arasında su anlaşmazlığı meydana geldi. Karaviran'da "kırk beş reaya bir adet çiftlik" bulunmaktaydı. Akımı köyünde ise "yirmi dokuz reaya iki adet çiftlik" vardı. "Derviş Mehmet değirmeni" uzun yıllardan beri Karaviran köyündeki mahsulatı sulamaktaydı.²³ Fakat değirmen tahrip olduğundan dolayı Akımı köyü zeamet ve tımar sahipleri "Sizin köyünüzde değirmen harap olmuştur. Size suyun lüzumu yoktur." diyerek ortak alan olan akarsuyun mecrasını kendi köylerine çevirdiler.²⁴ Tımar-zeamet sahipleri, mukataa sahipleri ve köylüler arasında cereyan eden bu su meselesi Diyarbekir kırsalında tarımsal ilişkileri de görünür kılmaktadır. Aynı zamanda bölgedeki farklı mülkiyet ilişkilerinin bir arada olması mülkiyet rejiminin de homojen bir yapıda olmadığını göstermektedir.²⁵

17 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri: 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), ed. Ahmet Zeki İzgöer, yay. haz. Yaşar Zorlu, Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahrıman (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016), 595.

18 Diyarbekir için ayrı bir önemi olan pirinç ürünü, Diyarbekir'de kentli toprak beyleri olan Pirinçcizadelere isim vermiştir. Pirinçcizade Feyzi Bey'in Meclis-i Mebusan'daki pirinç tartışmaları için de bkz. Chris Gratien, "Pirinç Tartışmaları: Meclis-i Mebusan'da Politik Ekoloji", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*, yay. haz. Onur İnal ve Yavuz Köse (İstanbul: İletişim Yayınları, 2022), 267.

19 Özlem Sert, "Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th And 19th Centuries and Its Potential for Climate Research", *Journal of Environmental Geography* 14, no. 1-2 (2021): 8.

20 Azep, çiftlik uşağı, bir yıllığına tutulan hizmetçi anlamına gelirken ırgat ise toprak işçisi anlamına gelmektedir.

21 İmparatorluğun kırsalında da farklı emek rejimlerinin bir arada bulunduğu görülmektedir. Özellikle Samsun, Bursa ve İzmir gibi Anadolu'nun ticari-tarım kentlerinde ve Balkanlarda tarımsal üretimin çiftlik birimleri etrafında örgütlendiği bölgelerde ortakçılık rejimleri üretim ilişkilerinde egemen konumdaydı. Bkz. Alp Yücel Kaya, "On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-Holders, Subaşıs and Sharecroppers", *Ottoman Rural Societies and Economies*, yay. haz. Elias Kolovos (Greece: Crete University Press, 2015), 334.

22 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), 595.

23 Dolap değirmenleri bir nehrin iki yakasına kurulmaktaydı. Değirmenler sayesinde nehirlerden sular çekilerek arazilerdeki ürünler sulanmaktaydı. Özellikle Fırat ve Dicle gibi akış gücü yüksek nehirlerde binlerce değirmen olduğu bilinmektedir. Bkz. Zafer Karademir, *Osmanlı Yeni Çağı'nda Tarımsal Gelişim Ziraat, Hasılat, Ticaret* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2023), 213.

24 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 3 Numaralı Defter: (H.1176-1198/ M. 1763-1784) / ed. Ahmet Zeki İzgöer, yay. haz. Yaşar Zorlu, Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahrıman (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 764.

25 Osmanlı Kürdistanı'nda genel olarak mülkiyet rejimi yurtluk-ocaklıklardan ve hükümetlerden oluşmaktadır. Miri arazi rejiminin uygulandığı yerler, idari olarak Osmanlı'ya bağlı fakat mülkiyet olarak Kürt beylerinin tasarrufunda olan, babadan oğula geçebilen ve vergisi verilen yurtluk-ocaklık yerleridir.

Benzer bir su anlaşmazlığı da Harput'ta yaşanmıştı. Tımar sahipleri arasında gerçekleşen bu anlaşmazlıkta köylüler de etkilenmiş ve "kadimden beri" suladıkları bağlarını, tarlalarını sulayamaz hale gelmişlerdi. Harput'un Husrik köyünde Osman'a ait tımarla ürün yetiştiren köylüler aynı köyde başka bir tımara sahip olan Yusuf'un köyde bulunan suyun mecrasını değiştirdiğini belirttiler. Yusuf'un müdahalesi ahkam defterinde şu şekilde tanımlanmaktaydı: "Erbâb-ı timârdan Yusuf nâm sipâhi kendi hâlinde olmayıp mütegalibeden olmağla sâlifü'z-zıkr sularının kadîmî yolların bozup kat' ve mecârâ-yı kadîminden ihrâc ve hilâf-ı şer'-i şerîf fuzûlî ve tagallüben kendinin ihdâs eylediği muhdes değirmenine icrâ etdirip ol vechile bunlardan bâğ u bâğçe ve bostân ve tarla vesâir arâzilerinde olan mahsûlât ve mevrû'âtlarının itlâf u izâ'at ve müzâyakalarına bâ'is ve ziyâde gadr eylediğın..."²⁶ Köylüler aynı zamanda tımar sahibi Yusuf'un kendilerinden aşar vergisine ek olarak çeşitli ürünler de talep ettiğini hatta bunları zorla alan Yusuf, köylülerin harmanlarını da vaktiyle kaldırtmayıp harmanların telef olmasına da yol açtı.²⁷ Harput'un Husrik köyünde suyun tasarrufu ve vergi meselesi üzerinden tımarlı sipahi ve reaya arasındaki tahakküm ilişkisini de görmekteyiz. Bu bağlamda Ömer Lütfi Barkan, tımarlı sipahi ve reaya arasındaki vergi ilişkisini şöyle nitelendirmektedir: "Vergilerin toplanma şekliyle aidiyeti meselesi, sıkı bir şekilde merkezîyetçi bir devlet teşkilatı tarafından mütemadiyen kontrol edilmekte ve sipahi tımarına, muhtelif ha ve vazîfeler dolayısıyla, birçok devlet memurları müdahale etmektedir. Neticede, sipahi ancak beratında kendisine tayin ve tahsis edilmiş olan gelirleri toplamaktadır."²⁸ Fakat görüldüğü gibi sipahi ile reaya arasındaki ilişki sıradan bir devlet memurluğu ve özgür köylü ilişkisinden ibaret değildi.²⁹

Başka bir su anlaşmazlığı ise Palu'da gerçekleşmişti. *Mütegalibeden ve cebabireden* Karaçorlu Hasan, Palu'nun Kuşçu³⁰ köyünde İsmail adlı kişinin ürün yetiştirdiği arazisine akan "Göktere" suyunun mecrasını kendi arazilerine çevirmişti. Hasan aynı zamanda ürün yetiştirilen ve aşarı verilen bir sahib-i arz, tımar toprağını da kendi arazilerine dahil etmişti. Hem suyun tasarrufu hem de arazi anlaşmazlığı yaşanan bu olayda kadı müdahalenin menedilmesi için karar vermişti.³¹ Diyarbekir'de su anlaşmazlıkları 18. yüzyıl ile sınırlı kalmayacaktı.

Aynı zamanda özerklik altında tımar ve zeametın bulunmadığı toprağı doğrudan tasarruf eden hükümetler vardı. 16. yüzyıldan 19. yüzyılın ortasına kadar Diyarbakır bölgesinde tımar, iltizam, malikane ve yurtluk-ocaklık sistemleri bir arada bulunmuştu. Nilay Özok-Gündoğan, "Ruling the Periphery, Governing the Land The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840-70", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1 (2014): 163.

26 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), 157.

27 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), 156.

28 Ömer Lütfi Barkan, *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980), 781.

29 Tımarlı sipahi ve reaya arasındaki iktisadi ve hukuki bağımlılık ilişkisi için bkz. Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme Osmanlı'dan Türkiye'ye* (İstanbul: Yordam Kitap, 2016), 76.

30 Kuşçu köyü bugün ki Elâzığ ilinin Karakoçan ilçesinin bir köyüdür. Köyün mevcut sınırlarından Bulanık Deresi geçmektedir. Bulanık Deresinin devamı ise Palu'nun Gökdere köyünden geçerek Murat Nehrine akmaktadır.

31 Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbekir Ahkâm Defterleri 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754), 484.

Dut Bahçeleri, İpek ve Su Yolları

18. yüzyıl Diyarbakır kırsalındaki su anlaşmazlıkları bir sonraki yüzyılla birlikte devam etti. Bu bağlamda genel olarak İmparatorluk'ta özel olarak da Diyarbakır çevresindeki su problemi ve suyun önemi 19. yüzyılla birlikte daha da derinleşmişti. 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başı itibariyle mukataa-iltizam sahipleri hem imparatorluğun merkezinde hem de taşrasında nüfuzlarını arttırdılar hem de elde ettikleri sermaye ile toprak sahipliklerini yoğunlaştırdılar.³² Tarımsal ilişkilerin sertleştiği 19. yüzyıl'da İmparatorluk genelinde bir dizi arazi anlaşmazlıkları ortaya çıkmıştı. Bu anlaşmazlıkların bir kısmı ise suyun tasarrufu ve kontrolü üzerinden meydana gelmişti. Özellikle Diyarbakır'de ipekçiliğin gelişimi³³ bölgedeki dut ağaçlarının verimliliğine bağlıydı. Dut ağaçlarının gelişimi ise suya...

1858 yılında Diyarbakır meclis azalarından Naim Efendi ve Harirzade İbrahim Efendi'nin Dağkapı³⁴ mevkisinin dışında dut bahçeleri vardı. Naim Efendi ve İbrahim Efendi toprak sahipleri olup, bahçelerinde ipek üretimi faaliyetinde bulunmaktaydılar. Aynı zamanda bu bahçelerde ipek üretiminin gelişmesi amacıyla arazilerine su kanalları inşa ettiler. Fakat bir gün yine kent inleri gelenlerinden Gevranizade Ömer Paşa,³⁵ Müftü Derviş ve Hacı Şeyh Ağa, bu bahçeler için inşa edilen su kanallarını yıktılar ve dut ağaçlarını susuz bıraktılar. Kent eşrafı arasında gerçekleşen bu anlaşmazlık toprak sahipleri arasındaki mücadeleye dönüşmüştü. 19. yüzyıl ortasında Diyarbakır'de bu anlaşmazlık nasıl ortaya çıkmıştı, toprak sahiplerinin tepkileri nelerdi?

İbrahim Efendi ve müştereklerinin Meclis-i Vala'ya yazdıkları ilk dilekçede Diyarbakır'ın Dağkapı mevkisinin dışında bulunan dut bahçelerinin tapusunun kendilerinde olduğu ve senelerden beri bu bahçeler üzerinde tasarrufla buldukları vurgulanmaktadır. Harirzade İbrahim Efendi ve müştereklerinin vurguladığı tapu meselesi oldukça önemli bir detaydır. Çünkü Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile şekillenen özel mülkiyetin inşası sürecinde "saye-i saltanat-ı seniyyede herkes[in] emlak ve arazisine ber-vec-hi serbestiyet malik ve mutasarrıf olacağı" vurgulanarak bundan sonra "bila-sened bi gayr-i hakkın kimse kimsenin kura ve arazisini zabt ve tasarruf edememesi" uyarısı yer almıştı.³⁶ Bu uyarı genel olarak mülksüzlerin mülk sahiplerinin arazilerine müdahalede bulunmamasına yönelik alınan bir tedbir olsa da İbrahim Efendi ve müşterekleri tapu senedini öne sürerek bu müdahalenin menedilmesini istemekteydiler. İbrahim Efendi ve müşterekleri beş yüz otuz akçe vererek diktikleri dut fidanlarının Derviş Efendi ve Hacı Şeyh Ağa tarafından fidanların Diyarbakır kalesine yakınlığı ve kalenin temellerine zarar verdiği gerekçesiyle söküldüğünü iddia etmekte, aynı zamanda dut fidanla-

32 Osmanlı İmparatorluğu'nda burjuvazinin gelişimi ve bu gelişimdeki etkenler için bkz. Alp Yücel Kaya, "Türkiye'de Burjuva Devrimi (1908-1923)", *Devrimci Marksizm* 55 (2023): 9-52.

33 "Diyarbakır'da ipek 1880'li yıllarda yılda 4.000 ilâ 7.000 kg arası miktarlardan sonraki on yılda yıllık yaklaşık 13.000 kg'a yükseldi. 1900 yılından sonra, büyüme yüksek oranlarda seyretti, 1904 ilâ 1907 yılları arasında bölgede yıllık 16.000 kg ortalama ile 650.000 kg koza üretildi." Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*, çev. Nilay Özok-Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008), 215.

34 Bugün ki Diyarbakır'ın Sur İlçesindeki semt. Kent merkezi olarak nitelendirilmektedir.

35 Diyarbakır'de Kent Eşrafı ve Gevranî/Güvranizadeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Özçöşar, "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır'ında Eşraf", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (2015): 127-144.

36 Alp Yücel Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839- 1914)", *Devrimci Marksizm* 45-46 (2021): 55.

rını yetiştirmek için açtıkları su yollarının da bahsi geçen kişiler tarafından bozdurulduğunu belirtmektedirler.³⁷ Fakat toprak sahipleri, dikilen dut fidanlarının Diyarbekir kalesinden uzak bir mesafede olduğunu ifade ederek müdahalenin gereksiz olduğunu vurgulamaktadır.

Kürdistan valisi Mahmut Paşa'ya³⁸ yazılan dilekçelerde Harirzade İbrahim ve Müderris Naim Efendinin (toprak sahiplerinden) aynı zamanda meclis azalarından olduğu da belirtilmektedir. Harirzade İbrahim, Müderris Naim Efendi ve diğer ortaklar bu bahçelerde ipek üretimi amacıyla diktikleri dut fidanlarını yetiştirmek için bahçelerinden üç saat mesafede olan Beyazıt suyunu kullanmaktaydılar. Sonraki yazışmalardan anladığımız kadarıyla bu müdahaleye kentin diğer ileri gelenlerinden Gevranizade Ömer Paşa³⁹ da dahil olur. Gevranizade Ömer, Müftü Derviş ve Hacı Şeyh Ağa, Harirzade İbrahim ve ortaklarının kullandığı suda haklarının olmadığını ileri sürerek su yollarını tahrip ederler. Dut bahçelerine suyun ulaşmaması üzerine fidanlar kurur ve mahsuller telef olur. Bu durumun ilgili yerlere aktarılmasında sürekli tapu vurgusu yapılmakta ve tapunun olduğu halde böyle bir müdahalenin nasıl olabileceği tartışılmaktadır.⁴⁰ Harirzade İbrahim ve Naim Efendi yazdıkları dilekçede aynı zamanda geçmişten beri Diyarbekir'de ipek mahsulünün meşhur olduğunu ve ipektek ürünlerin imal edildiğini ve memleketin her tarafına satıldığını belirtmektedirler. Ahalinin ise bu ipekle geçindiklerini belirten Naim ve İbrahim Efendiler, kendilerinin de büyük bir kazançlarının olduğunu vurgulamaktadırlar:

"Şu arz ma'mulat hasır canib şahanede memalk-i mahrusenin her bir tarafına bir suretle imal olunmakta ve her bir memlekette dahi bir güne mahsul zuhur eylemekte olduğu misillü öteden beri Diyarbekir'in harir mahsulü meşhur olup daimen canfes (parlak ince ipekli kumaş) ve kumaş vesair harir imal olunarak memalik-i mahrusenin her canibinde tüccar ile satılmakta ve bu yüzden ahali bu ticaretle infak olunmakta olduğundan bu harir mahsulünün ilerlemesinin hüsn-i tesviyesini Diyarbekir gibi memalik-i şahanenin şeref imarı olacak suretine müştereklerimizin Dağkapısı haricinde ba tapu ve temessükünün uhde-i icarımızda olan tarlalarımıza üç yüz bin guruştan müteceviz akçeler sarfıyla su hatları inşa ve tasarrufumuzda olup üç saat mesafede olan Bayazıt suyunu derunden bahçelerimize ? ferşiyle cereyan ettirerek dut fidanlarını garsi edilmiş ve ellerimizle terbiye kullanarak mahsulünü yetiştirmek suretlerine çalışmakta olduğumuz halde bu kazancı ve bu kesb ticareti elyevm Diyarbekirimizde bulunan Güranizade Ömer Paşa ve Müftü Derviş Efendi ve Hacı Şeyh Ağa bu üç kimseler devletli vali paşa hazretlerini kandırarak mezkur suda hakları bu kadar diyerek bila muhakem bila istizab bu yolları kırıp geçirmişler bu cihetle mülkümüz ve ba temessük malımız olan mezkur Bayazıt suyu Diyarbekirin haricinde telef olunmakta ve beru tarafta bahçelerimizde ellerimizle terbiye olunmuş

³⁷ BOA. MVL. 583/22, (25 Cemazeyilahir 1275).

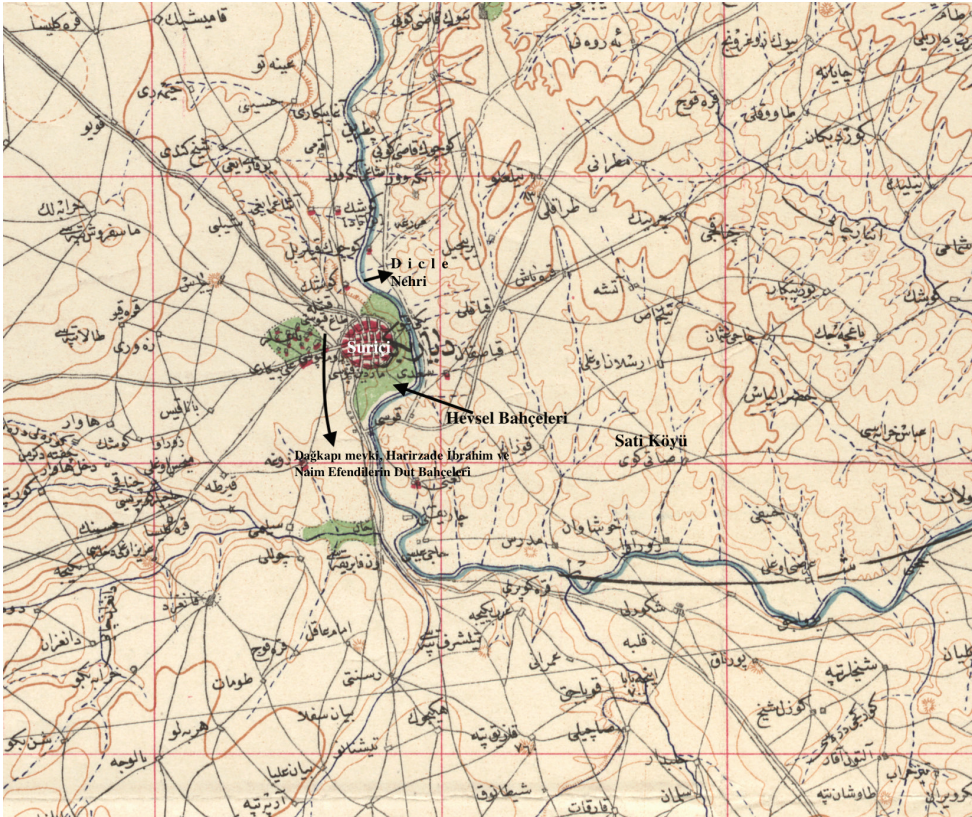
³⁸ Harput'a yakın Çapaçur köyünde dünyaya gelen Mahmut Paşa, bir yıl Kürdistan valiliği yapmıştır. Cemal Ülke, "Kürdistan Eyaletinin İdari Yapısı (1847-1867)", (Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2014), 50.

³⁹ Naim ve İbrahim Efendiler ile Gevranizade Ömer Paşa'nın arasındaki ihtilaf olayı sırasında Gevranizade Ömer Paşa, Kürdistan Valisi tarafından kaymakam yapılır. BOA. MVL 586/29/19 L 1275 (22 Mayıs 1859). Gevranizade/Güranizadelerin aynı zamanda kent merkezinde büyük bir konakları bulunmaktaydı bkz. <https://archives.saltresearch.org/handle/123456789/77481>

⁴⁰ BOA. A.MKT.UM. 345/38, (27 Recep 1275), BOA. MVL. 586/22, (20 Zilkade 1275).

ve gayet hüdab istinaden mahsulünü almağa yüz tutmuş olan bunca dut fidanları kurumaya başlamış maadalet-i seniye icabınca yedimizde olan senedat ve temes-sükan görülmeksizin ve şer ve kanuna menif ve nizama müracaat olunmaksızın ve mahalinde müdafâ' ve muhakeme olunarak hüküm şeriyesi lahak ve keyfiyet derbar maadalet kararda inha kılınmaksızın böyle husumetle olan üç zatın yalnız ifade-i mücerredediyle böyle hesarete düçar olunmak var mıdır ma'mule-i icabının icrası babında emruferman ve lütuף ihсан hazreti menlehülemindir"⁴¹

Belgeden de anlaşıldığı gibi bahçelere ve su yoluna müdahalede bulunan kişiler Harir-zade İbrahim ve Naim Efendilerin kazancına karşı olduklarından valiyi su yollarında hakları olmadığı yönünde kandırarak müdahalede bulunmuşlardı. Bu bağlamda aslında Diyarbakir'de ipeğin oldukça önemli bir ürün olduğu anlaşılmaktadır. Aynı zamanda mülk sahiplerinin anlaşmazlıkları üzerinden tarımın ticarileşmesini de anlamaktayız. Belgeler takip edildiğinde bu anlaşmazlık halinin bir sonuca veya çözüme kavuşmadığı anlaşılmaktadır. Fakat bu olay üzerinden kent eşrafı ve mülk sahipleri arasındaki anlaşmazlığın sınıf içi bir mücadeleye dönüştüğünü ve iktisadi çatışmalar dünyasını derinleştirdiğini görmekteyiz.

1914 Tarihli Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Diyarbakir Vilayeti Haritasıdır⁴²

41 BOA. MVL 573/62, (22 Zilhicce 1274).

42 Harita üzerinde alt başlıklarda ismi geçen mevkiiler belirtilmiştir. <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1179>

Ortak Alan ve Köylüler: Kimin Su Yolu, Kimin Mülkü?

Dağkapı'nın dışındaki bahçelerde su yolları bozulurken aynı yıllarda Diyarbakır'ın kırsalında Sati köyünde suyun tasarrufu için köylüler toprak sahiplerine karşı mücadele vermekteydiler. Bugün Diyarbakır'ın Sur ilçesine bağlı olan Sati köyü, Dicle nehrinin kuzeyinde kalmaktadır. 1858 yılına ait belgelerde ise kent merkezine üç saat mesafede olan Sati köyünde suyun tasarrufu üzerinden toprak sahipleri ile köylüler arasında mülkiyet mücadelesi yaşanmaktaydı. Kent merkezine yakın bahçelerde eşraf arasında sınıf içi bir mücadele söz konusuyken kırsalda toprak sahipleri ile köylüler arasında bir mücadele ortaya çıkmıştı. Bu defa taraflardan biri Diyarbakır'ın ileri gelen ailelerinden Şeyhzadelerdi. Şeyhzadeler aynı zamanda yukarıda adı geçen Gevranizadelerin rakipleriydi. Şeyhzadeler de Gevranizadeler gibi kentin idaresinde, iltizam ve mukataa⁴³ sahipliğinde bulunmuş ve bu yollarla zenginleşmişlerdi.⁴⁴ Kırsalda geniş toprakları olan Şeyhzadeler ile köylüler arasında yaşanan anlaşmazlıklar suyun tasarrufu konusunda başlamış ve daha sonra mülkiyet anlaşmazlığına dönüşmüştü. Diyarbakır'de suyun tasarrufu meselesi kentin başka bir yanında farklı şekilde cereyan etmişti. Bu anlaşmazlıkta yine mülkiyet meselesi gündeme gelecek ve Vilayet Meclisi anlaşmazlığı çözüme kavuşturacaktı. Peki nasıl ve ne şekilde?

E.P. Thompson, kırsalda köylülerin ortak alanlar üzerindeki haklarını görenek hukuku ile açıklamaktadır. Thompson göreneği şöyle tariflemektedir;

"Görenek öteki uçta büsbütün belirsiz alanlara yazılı olmayan inançlara, sosyolojik normlara ve uygulamada ortaya çıkan ama hiçbir zaman herhangi bir yazılı kurala dönüşmeyen teamüle geçivermektedir. Bu alan, köy topluluğunun marjinal insanları ve yoksulların geçimi için en önemli alan olabilir. Toplumsal kuralları içeren yasa hükmündeki belgeler ve yerel kural ve nizamlar özellikle de toprağı olmayan köylülerin ve rençberlerin ortak ve boş alanlardan, yol kenarlarındaki çayırlardan çıkar sağladığı durumlarda, genel hak kullanımının tam anlamıyla bir dökümünü vermez."⁴⁵

Mülksüz, yoksul köylülerin geçimlik hakları aslında Thompson'ın bahsettiği bu göreneğe bağlıdır. Mülk sahipleri ile mülksüz köylüler arasındaki mücadelenin alanı olan ortak alanlar, bu açıdan köylünün hayvanlarını otlattığı, kereste topladığı, akarsulardan akan suyla ekinlerini suladığı yerlerdi. Kısacası köylüye iktisadi fayda sağlayan ortak alanlardı. Thompson çalışmasında ortak alanların İngiltere'de çitleme hareketiyle özel mülk haline geldiğini ifade ederek köylünün mülksüzleşme süreçlerini işlemektedir. Benzer bir süreç Osmanlı kırsalında da yaşanmıştı.⁴⁶ Karl Marx'ın deyişiyle ilk

⁴³ Şeyhzadelerin Diyarbakır'da 18. yüzyıl sonunda ve 19. yüzyıl başında tütün mukataalarına sahip olduğu görülmektedir. BOA. TS.MA.e 956/78, (15 Cemazeyilevvel 1810), Aynı zamanda Diyarbakır'da voyvodalık, iltizam sahipliği hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ariel Salzmann, *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State* (Boston: Brill, 2004).

⁴⁴ Özcöşar, "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır'ında Eşraf", 137-138.

⁴⁵ E.P. Thompson, *Avam ve Görenek, İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, çev. Uygur Kocabaşoğlu (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016), 128.

⁴⁶ Osmanlı kırsalında yaşanan mülksüzleşme süreçleri için bkz. Alp Yücel Kaya, "Beylik Arazi Köylü Arazisini ve Ortak Alanları Nasıl Yuttu? 20. Yüzyıl Başında Balkanlar'da İlk Birikim ve Mülksüzleştirme", *Mülkiyet ve Müsterekler Türkiye'de Mülkiyetin İnşası, İcrası ve İhlali*, yay. haz. Begüm Özden Fırat ve Fırat Genç (İstanbul: Metis, 2023); Kaya, "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839-1914)", 11-66; Hamza Erdem, İmran A. Günseli, A. Bulut Tamgörgü, "20. Yüzyıl Başında İzmir Seydiköy'de Madam Adamapulo'nun Çiftliği ve Köylülerin Mülksüzleşmesi", *Türkiye Sosyal Bilimler Derneği 17. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi* (ODTÜ, 2023).

birikim farklı ülkelerde farklı renklere bürünür ve farklı aşamalarda, farklı tarihlerde gerçekleşir.⁴⁷ Köylülerin görenek hukuklarının yok sayılarak suyun tasarrufu üzerinden mülksüzleşme süreci bu sefer Diyarbakir'de nüksedecekti.

1858 yılında Sati köylüleri Ermeni Patrikhanesi'ne başvurarak köylerindeki suyun Şeyhzade Mehmet Efendi kızı Müntheha Hanımın, kendi arazisini sulamak için kullandığını ve suyu zapt ettiğini ifade ettiler. Köylüler aynı zamanda kendilerinin tasarruf ettikleri arazilere Müntheha Hanım tarafından müdahale edildiğini vurguladılar. Bu durum üzerine Patrikhane vilayete durumu bildirerek köylülerin mağdur olduklarına dair bir dilekçe yazdı. Vilayet Meclisi ise bu arazilerin Müntheha Hanımın babası Şeyhzade Mehmet Efendi'ye ait olduğuna, Mehmet Efendi'den de kızına intikal ettiğine karar verdi. Bu karar da yukarıda olduğu gibi tapu kararına bağlı olarak verildi. Müntheha Hanımın sahip olduğu tapu senetleri Defter-i Hakani tarafından onaylanmış bir şekilde kayıtlıydı. Tapu senetlerinin Müntheha Hanım'da olmasında rağmen köylülerden Kirkor veled Oseb bahsi geçen arazilere Müntheha Hanım'dan izinsiz girmiş ve arazilerde tarım yapmaya başlamıştı.⁴⁸ Köylülerin vekilinin de bu arazilerin Müntheha Hanım'a ait olmadığını ifade etmesi üzerine meclis bahsi geçen arazilerde tetkik komisyonu oluşturuldu. Naib Mehmet Efendi, Defterdarlıktan Ömer Efendi ve Meclis azasından Derviş Ağa, araziye gelerek bu arazilerin Müntheha Hanım'a ait olduğunu bildirdiler.⁴⁹

Köylülerin dilekçesinde yer alan ifadeler doğrultusunda Şeyhzade Mehmet ile köylüler arasında ortakçılık ilişkisi olduğunu anlıyoruz. Köylüler, Şeyhzade Mehmet Efendi'nin hayatta olduğu zamanda köye gelip mahsulün kendi kısmını aldığını ve daha fazlasını talep etmediğini ifade ederler. Fakat Müntheha Hanım babasının ölümünden sonra köylülerin işlediği arazilerde hak iddia eder ve köyde bulunan pınarları arazi dahilinde olduğunu ifade ederek zapt eder. Köylüler, Sati köyünde almış çift pınar olduğunu ve sulu tarlalarda tarım yaptıklarını belirtirler. Müntheha Hanım, tapu senedini çıkarmasıyla birlikte köylülerin geçimliklerini zapt eder ve köylüleri arazinin dışına iter. Köylüler geçimlik olan sulu arazilerini kaybederler: "... mezkûr iki kıt'a pınar ile su basar tarlayı yedi çakıranemizden zapt etmiş olmağla hal-i perişaniyetimiz ve zaruriyetimiz kemal-i derece olmuş... bu cihetle şimdi almış çiftten altı çift pınar kalmış tarlalar zapt olduğundan hanemiz dağılmış"⁵⁰

Su ve arazi anlaşmazlığı Kürdistan valisi Mahmut Paşa'ya da bildirildi. Sati köyünde kadimden beri var olan suyun Şeyhzade Mehmet Efendi kızı, Çarpanlı Mustafa Paşa eşi Müntheha Hanım tarafından zapt olduğu aktarılırken bu iddianın Ermeni Patrikhanesine ait olduğu vurgulandı. Suyun tekrardan Sati köyüne akıtılması ve müdahalenin menedilmesi konusunda istekte bulunur.⁵¹ Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi Vilayet Meclisi, tapuyu gerekçe sunarak arazilerin Müntheha Hanım'a ait olduğunu belirtir ve bu anlaşmazlıkta toprak sahibinden taraf olur. Böylelikle bu anlaşmazlık çözülür. Fakat köylünün tasarruf ettiği su ve araziler yani ortak alanlar toprak sahibi tarafından tapu

47 Karl Marx, *Kapital, Ekonomi Politikin Eleştirisi, I. Cilt*, çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan (İstanbul: Yordam Kitap, 2011), 689.

48 Kirkor veled Oseb'in arazilerde hangi ürünleri yetiştirdiği sorusuna dair belgeler yanıt vermemektedir. Kirkor, arazide ziraat yapmaya başlamış ve ağaçlar dikmiştir.

49 BOA. A.MKT.UM. 296/6, (11 Rabiulevvel 1274).

50 BOA. HR.MKT. 75/10, (22 Recep 1270).

51 BOA. HR.MKT. 289/2, (21 Şevval 1275).

gerekçe sunularak zapt edilir. Bu bağlamda tekrardan Thompson'a dönecek olursak: "Görenek, tarımsal uygulama ve siyasal iktidarın kesiştiği bir arayüz olarak aynı zamanda sınıf çatışmasının bir alanı olarak da görülebilir."⁵²

Esfel (Hevsel) Bahçelerinde Su Kesintisi: Sözde Halk Sağlığı

1893 yılında tabiplerden oluşan Sıhhiye komisyonu Basra tarafında başlamış olan kolera hastalığının Diyarbakır kentini de etkilediği gerekçesiyle kentin altında yer alan Esfel bahçelerindeki suyun kesilmesine ve pis suyun temizlenmesine dair bir rapor yazdı. Bu raporu Diyarbakır valisi Sırrı Paşa imzaladı. Pis su bağlardaki ve bahçelerdeki değirmenleri döndürerek Dicle nehrine dökülüyordu, komisyon ise bu suyun temizlenmesi ve temiz suyun Dicle nehrine akıtılmasını planlamıştı:

"...Diyarbakır şehri dahilinde ve şehrin alt tarafında vaki olup Esfel taabir edilmiş mahaldeki bahçeler ile Dağkapısı haricindeki bahçe ve tarlaları sâki ve irva ve dinik ve değirmenleri idare edegelmiş bir takım tahir/taher sulara bazı mevkilerde çirkab lağımlarının karıştırılmasından hasıl oluyor mezkur bahçelerin çirkab ile sâki olunması Diyarbakır'ın ve zamet hava'isine en büyük bir sebep olduğu gibi bunlar kolera mikrobları içinde adeta birer menba' mühlil bulunarak yalnız Diyarbakır'ın değil civar vilayetlerin bile sıhhat umumiyesini ihlal edeceği mezkur raporda bir suret tasvir edildiği müteallasıyla ali-i buyurulmuş olacağı ta'biidir..."⁵³

Esfel bahçeleri bugün bile Diyarbakır'ın çok önemli kentsel tarım alanlarından birisidir. Dicle nehrinin iki kıyısında bulunan bu bahçeler ve bağlar Diyarbakır'ın tarımsal üretimi için oldukça önemli bir konumdadır. 17. yüzyıl ortalarında Diyarbakır'e seyahat eden Evliya Çelebi Esfel bahçelerini şu şekilde tasvir etmişti:

"Öncelikle, Kara Amid şehri, Dicle'nin kıyısında zirveye kadar yükselen yüksek bir tepenin üzerine inşa edilmiş siyah bazalttan sağlam bir siper olan ve bu dünyada Fis Kaya adıyla yaygın olarak tanınan ünlü sağlam bir bariyerdir... Aşağıda büyük nehir akar ve her iki kıyısında yemyeşil çiçek tarhları, üzüm bağları, düzenli sebze bahçeleri ve fesleğen tarlaları, her yıl beş veya altı ay boyunca Diyarbakır halkının nehir kenarında mevsim ziyafetlerinin tadını çıkarabilecekleri piknik noktaları sağlar. Bu mesire yeri, yeryüzünün zevk ve eğlence mekânları arasında yaygın olarak tanınan bir güzellik noktasıdır."⁵⁴

Kentin en verimli ve en gözde tarım alanı olan Esfel, Diyarbakır'de toprak sahiplerin tarımsal artığı çekmek için rekabet ettiği bir alan haline gelmişti. Evliya Çelebi'nin tasvir ettiği gibi iki kıyıda bulunan bahçeler, Dicle'nin suyu ile besleniyordu. Toprak sahipleri ise bu arazilere sahip olmak için kendi içlerinde mücadele vermişlerdi. Esfel bahçelerinin değeri toplam olarak iki milyon yüz doksan beş bin beş yüz yetmiş beş kuruş ve senevi vergi miktarı da sekiz bin yedi yüz seksen iki kuruştur.⁵⁵ Dolayısıyla suyun kesilmesi ve bağların telef olması toprak sahipleri açısından kabul edilebilir bir durum

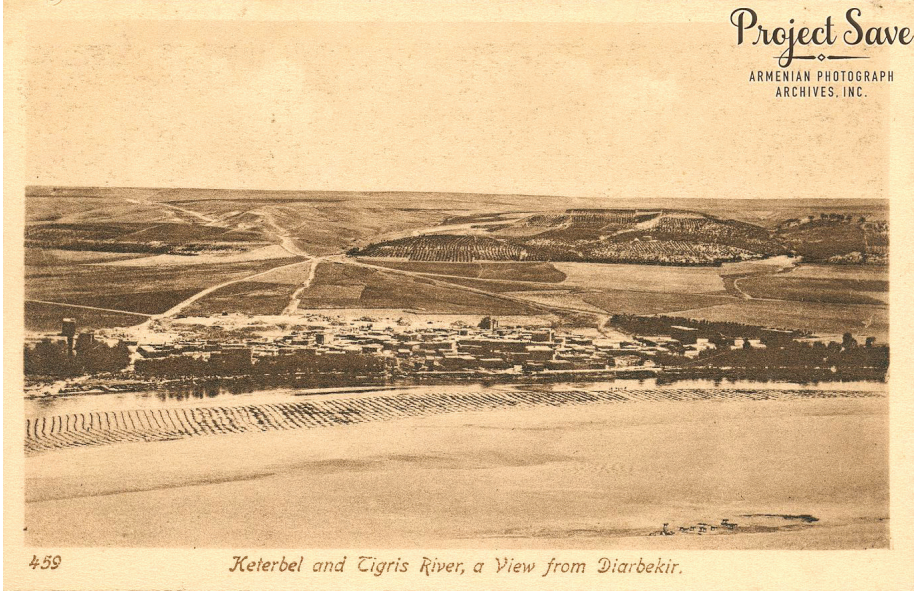
⁵² Thompson, *Avam ve Görenek, İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*, 139.

⁵³ BOA. Y.MTV. 79/84, (15 Zilkade 1310).

⁵⁴ Hendrik Boeschoten ve Martin van Bruinessen, yay. haz. *Evliya Çelebi in Diyarbakır* (Netherlands: E.J. Brill, 1988), 129.

⁵⁵ BOA. Y.MTV. 79/84, (15 Zilkade 1310).

değildi. Bölgede gerçekten de büyük bir kolera hastalığı ortaya çıkmıştı. Bağdat, Musul, Basra ve en son da Diyarbakır ve çevresinde görülünce vilayet yönetimi tedbirler almaya başladı. Özellikle köylerde hastalık yüzünden ölüm sayısının artmasıyla birlikte karantina uygulaması başlatıldı.⁵⁶ Sıhhiye komisyonuna göre bu durum doğrudan Esfel bahçelerini de etkilemekteydi. Pis suların Dicle nehrine akıtılmaması için Vali Sırrı Paşa bahçeleri besleyen suyu kesti. Fakat toprak sahipleri bahçelerindeki ürünlerin telef olacağı endişesiyle bu duruma karşı muhalefet ettiler. Vali Sırrı Paşa da toprak sahibi idi⁵⁷ ve Esfel bahçelerinde arazileri bulunmaktaydı. Suyun kesilme sebebinin ise valinin kendi arazilerini sulamak için olduğu ve suyu kendi arazisine akıttığı söylendi.⁵⁸

Kıtılbıl ve Dicle Nehri Diyarbakır'den Görünüş 1890'lar⁵⁹

Toprak sahipleri vilayete bu durumun incelenmesi için telgraf çekerler. Esfel bahçelerindeki su kesintisinin Sırrı Paşa yüzünden olduğunu ve mikropların bahane edilerek suyu tasarrufuna geçirdiğini iddia ederler. Aynı zamanda Düyûn-ı Umûmiyye Müdüriyetinden vilayete verilen bir raporda mezkûr yılın ipek aşarının altmış üç bin kuruş olduğu belirtilir. Toprak sahipleri bu rakamın yarısından fazlasının vali tarafından eksilterek yazıldığını iddia ederler ve aşar konusunda da valiyi suçlarlar. Toprak sahiplerinin şikayetleri üzerine bir komisyon oluşturulur ve komisyon Esfel bahçelerinde inceleme çalışmalarına başlar. Bu sırada toprak sahipleri telgrafhaneyi basıp makine odasına gi-

⁵⁶ Hakan Asan, "Diyarbakır'da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını", *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu* (Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür-Sanat Yayınları, 2017), 349-362.

⁵⁷ Sırrı Paşa'nın mülklerini nasıl elde ettiğine dair belgeler bilgi vermemektedir. Sırrı Paşa, Diyarbakır ahalisinden olmayıp aslen Giritlidir. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde bürokratik yapılmış ve 1892 yılında ise Diyarbakır'e vali olarak atanmıştır. <https://islamansiklopedisi.org.tr/sirri-pasa>.

⁵⁸ Ek olarak valinin mi yoksa toprak sahiplerinin mi haklı olduğu konusu için tahkikat başlatıldı. BOA. Y.MTV. 79/162, (24 Zilhicce 1310).

⁵⁹ <https://projectsave.catalogaccess.com/photos/57128>

rerek telgraflarının çekilip çekilmediğini zorla kontrol etmek isterler. Bu baskın sırasında da valiye uygunsuz sözler sarf ederek telgrafhaneden çıkarlar. Toprak sahipleri hem kendilerinin hem de merkezi idarenin zararının çok büyük olacağını düşünürler. Çünkü normal yıllarda bile altı ay çalışan değirmenleri şimdi on iki ay boyunca çalışmayacaktı.⁶⁰

Toprak sahiplerinden Narızade Derviş Ahmet, babasından aldığı bir telgraf ile arazilerinin susuz kaldığını öğrenir. Bunun üzerine sadrazama dilekçe gönderen Narızade Derviş, su kesintisinin tek sebebinin temizlik işleri olmadığını ve valinin başka bir sebeple suyu kestğini iddia eder. Kendisiyle birlikte birçok toprak sahibinin zararına sebebiyet verdiğini belirterek Sırrı Paşa'yı suçlar.⁶¹ Narızade Derviş, arazi ve bahçelerinin elli seneden beri kendi tapu tasarrufunda olduğunu belirterek sahip olduğu bahçelerde elli senelik dut ağaçlarının kurduğunu ifade eder. Narzade Derviş bu zararın hazine tarafından kapatılmasını ve bahçelerinin harap halden kurtarılmasını talep ve Sırrı Paşa'nın arazileri yüksek değerde göstererek fazla vergi topladığını iddia eder.⁶²

"...vali müşarileyh hazretlerinin zalim ve taadiyesine artık takat götürmeyecek dereceye geldikde on bin guruşluk bir mülkün kıymetini yüz yirmi bin guruşa iblağ edip de ağır virgü tarh itmek zalimini ihtiyar itmeye olsun suyu kesilmiş ve eşcar mevcudesi büsbütün kuruyub adeta imarattan hali bir tarla olan bahçelerimizin esman mukyidesi hazine-i celileden bizlere ita olunduktan başka füzul olarak virgü namıyla bizlerden pare talep olunmak ? adalet olup olmadığı takdirde ali-i canib vekaletpenahilerine havale eyleriz..."⁶³

Tahirağazadeler ise Eşfel bahçelerindeki arazilerinin değerinin düştüğünden yakınlık arazilerin susuz kaldığını ve telef olduğunu belirtmektedir. Tahirağazadelerin dilekçesindeki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla bu tarlalar ve araziler köylülere kiraya verilmiştir. Tahirağazadeler de bu tarlalardan kira geliri elde etmektedirler. Ek olarak merkezi idareye de vergi ödediklerini ifade ederler ve tarlalarına gereken değeri verilmesini talep ederler. Aile halkının bu arazilerden geçindiğini belirten Tahirağazadeler, aynı zamanda bu su kesintisi sebebiyle kuruyan tarlalar da "çiftçilerinin" de perişan olduklarını vurgulamışlardır.⁶⁴

Toprak sahipleri ile Sırrı Paşa arasındaki gerilim aylar geçtikçe daha da şiddetleniyordu. Tahirağazade Abdurrahman, Midyat Kaymakamlığından ve Mal Müdürlüğünden Said ve Külahcıade Faik Efendiler ve mültezimden Zazazade Said Efendi zabtiye tarafından alıkonulup İstanbul'a gönderilir. Bahsi geçen kişiler Eşfel bahçelerinde toprak sahibiydiler ve Sırrı Paşa'dan sürekli şikâyet etmekteydiler. Meclis azalarının yazdığı bir raporda bu bağ ve bahçelerden yirmi bin kişinin geçindiği ifade edilmiş ve vali emriyle su sarnıçlarının tahrip edildiği gerekçesiyle toprak sahiplerinin şikâyetçi olduğu belirtilmişti. Telgrafhane olayı da hatırlatılarak bu kişilerin Meclis azaları arasında da karışıklık çıkardıkları vurgulanmıştı. Sason'da Ermeni köylülerle Kürt aşiretleri arasında

60 BOA. BEO. 260/19474, (7 Safer 1311).

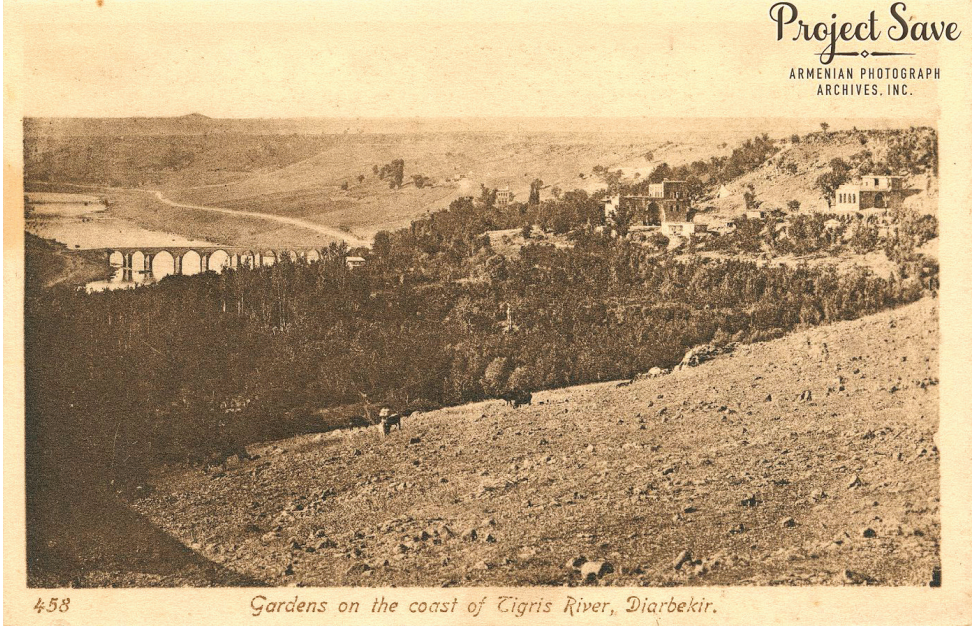
61 BOA. DH.MKT. 147/1, (28 Rabiulevvel 1311).

62 BOA. BEO. 404/30269, (12 Zilkade 1311).

63 BOA. BEO. 413/30975, (29 Zilkade 1311).

64 BOA. BEO. 335/25076, (21 Cemaziyilahir 1311).

çıkan anlaşmazlıklar⁶⁵ nedeniyle Meclisteki azalar arasında da anlaşmazlığın olduğu ifade edilerek bu kişilerin anlaşmazlık hallerini derinleştirdikleri tespit edilmiş ve Diyarbakır'da bulunmaları uygun karşılanmamıştı.⁶⁶ Toprak sahiplerinin Esfel bahçe-lerindeki imar ve temizlik işlerine karşı çıkmaları ve yukarıda ifade edilen olaylar gerekçe gösterilerek Tahirağazade Abdurrahman, Külahcızade Faik, Said ve Zazazade Said Efendiler Diyarbakır'den Dersaadet'e sürgün olarak gönderildi. Çünkü Diyarbakır'de bulundukça valinin işlerine karşı gelecektlerdi. Dolayısıyla Diyarbakır'de olmaları uygun görülmedi. Aradan birkaç sene geçtikten sonra toprak sahiplerinin arkadaşları olan Diyarbakırlı Çavuş Eminzade Mehmet Faik Efendi, bu kişilerin Diyarbakır'e dönmele-ri için merkezi idareye dilekçe yazdı. Dilekçe olumlu olarak karşılandı ve cezalarının yeterli derecede olduğu belirtilerek toprak sahiplerinin geri dönmesine karar verildi.⁶⁷

Dicle Nehri Kıyısındaki Bahçeler, Diyarbakır 1890'lar⁶⁸

65 1894'te Sason'da Ermeni köylülerle Kürt toprak ağaları arasındaki anlaşmazlıkların bir boyutu ise feodal yükümlülüklerdir. Ermenilerin maruz kaldığı ilk kitlesel şiddet olayı olan Sason Katliamı, literatürde genellikle etnisite üzerinden değerlendirilse de olayın cereyan etmesi bağlamında mülkiyet ilişkileri de etkili olmuştur. Toprak sahiplerinin köylüler üzerindeki tahakkümü ve toprak gaspları bölgede uzun yıllar boyunca gündem oluşturmuş ve 1894'ten sonra da devam etmiştir. Mülkiyet ilişkilerine dair ayrıntılı için bkz. Dikran M. Kaligian, "Agrarian Land Reform and the Armenians in the Ottoman Empire", *Armenian Review* 48, no. 3-4 (2003), 25-45; Stephan A. Astourian, "Toprağın Sessizliği Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar", *Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*, yay. haz. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015), 73; Mehmet Polatel, "The Complete Ruin of a District: The Sasun Massacre of 1894", *The Ottoman East in the Nineteenth Century: Societies, Identities and Politics*, yay. haz. Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi (New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2016), 179-198.

66 BOA. BEO. 396/29695, (29 Şevval 1311).

67 BOA. DH.MKT. 328/52, (9 Recep 1312), BOA. İ.DH. 1319/48, (12 Şaban 1312).

68 <https://projectsave.catalogaccess.com/photos/57127>

Toprak sahipleri arasında yaşanan bu anlaşmazlıklar 19. yüzyıl Diyarbekir’inde sınıf içi bir çatışmaya dönüşmüştü. Eşfel bahçelerinde arazileri olan Sırrı Paşa, politik gücünü kullanarak diğer toprak sahiplerine karşı üstünlük göstermişti. Tahirağazadeler, Zazazadeler, Narızadeler ve diğer toprak sahipleri Eşfel’de gerçekleşen su kesintisinin sadece Koler hastalığından kaynaklanmadığını ve bu hastalığı bahane eden Sırrı Paşa’nın kendi arazileri için suyu zapt ettiğini iddia etmişlerdi. Fakat iddialarının sonunu getiremediler ve sürgüne gönderildiler. Bu bağlamda suyun tasarrufu üzerinden yaşanan iktisadi çatışmalar, Diyarbekir’de tarımsal ilişkilerin oldukça dinamik olduğunu göstermektedir. Tarımsal verimliliğin önemsenmesiyle ve tarımsal artışa sahip olma itkisiyle cereyan eden bu anlaşmazlık Diyarbekir’de toprak sahipliğinin profilini ortaya koymaktadır. Kentin ileri gelenleri olan zadelere Diyarbekir’in en değerli arazileri olan Eşfel bahçelerinde sermaye birikimi için diğer bir toprak sahibi olan ve politik gücü elinde bulunduran Sırrı Paşa’ya karşı çıkmışlardı. Bu bağlamda Diyarbekir’in yerel seçkinleri arasında ortaya çıkan bu anlaşmazlık toprak sahipliğinin ve sermayenin 19. yüzyılda oldukça etkin olduğunu göstermektedir.

Sonuç

Diyarbekir’de suyun tasarrufu üzerinden tarımsal dinamiklerin ve mülkiyet ilişkilerinin resmedilmeye çalışıldığı bu çalışma merkeze üretim ilişkilerini alarak ekolojik bir nesne olan suyun nasıl politik bir nesne haline geldiğini ifade etmiştir. Toprak sahiplerinin kendi çıkarları doğrultusunda suyun kontrolünü ele almaya çalışmaları ve kimi zaman da köylülerin görenek hukuklarını yok sayarak geçimliklerine son vermeleri Diyarbekir kırsalındaki çatışmalı tarımsal ilişkilerin bir sonucu olarak görülmektedir. Çünkü toprak sahiplerinin artışa el koyma rekabeti hem kendi içlerinde cereyan etmiş hem de köylülük üzerindeki tahakkümü arttırmıştır. Tarımsal verimliliğin en önemli faktörlerinden olan su da bu bağlamda toprak sahiplerinin daha fazla elde etmek istediği bir madde haline gelmiştir. Bu bağlamda Diyarbekir’de ipek üretimi için dut fidanlarının ekilmesi ve bol suyun kullanılmasıyla meydana gelen pirinç ürününün üretilmesi aynı zamanda toprak sahiplerinin piyasa güdümlü hareket ettiklerini göstermektedir. Özellikle Harırzade İbrahim ve Naim Efendilerin ifadelerindeki ticaret vurgusu toprak sahiplerinin piyasa kaygılarını göstermektedir. Bu çerçevede suyun önemi bir kez daha ortaya çıkmaktadır. Suyun bu bağlamda diğer bir önemi ise Diyarbekir’de yaygın olan dut ve pirinç ürünlerinin sağlıklı bir şekilde yetiştirilmesiyle ilgiliydi. İpek yapımı için gerekli olan dut ağaçları bol su istemektedir. Aynı şekilde pirinç de bir hayli suya ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla Diyarbekir’de toprak sahiplerine yüksek gelir sağlayan bu ürünler için su hayati bir konuma sahipti.

Bu çalışmada görüldüğü gibi 18. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna kadar Diyarbekir kırsalında toprak sahipleri arazilerini sulamak için diğer toprak sahipleriyle ve köylülerle mücadele etmişlerdi. Sati köyü örneğinde olduğu gibi köylülerin de bu anlamda toprak sahipleri kadar mücadele içinde oldukları görülmüştür. Bir özne olarak köylü, kurumlar aracılığıyla ve dilekçe siyaseti ile merkezi idareyle iletişim kurmaya çalışmış ve geçimlik arazileriyle ilgili belirli bir tavır ortaya koymuşlardı. Anlaşmazlıkları çözümü ve yerel siyaset açısından dilekçeler önemli bir unsur olarak bilinmektedir.

Bu tür anlaşmazlıkların çözülmesinde yerel iktidar aygıtlarının da etkin olduğu görülmektedir. Hem Sati köyünde toprak sahibi lehine karar veren yerel meclis hem de Eşfel bahçelerinde arazileri olan Sırrı Paşa Diyarbekir’de siyaset kurumunu temsil ederek

anlaşmazlıklarda politik durumların da belirleyici bir faktör olduğunu göstermiştir. Sonuç olarak suyun kullanımı ve suya sahip olma kaygısı Diyarbakır'da toprak sahiplerinin kendi içlerindeki anlaşmazlığın merkezi haline gelmiş ve politik bir araç olarak kullanılmıştır. Toprak sahiplerinin kendi içlerindeki anlaşmazlıklarına ek olarak köylülerle de anlaşmazlıklar yaşanması Diyarbakır'da toplumsal kesimlerin suya ulaşma çabalarını göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)
Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)
Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT)
Meclis-i Vala (MVL)
Sadaret, Umum Vilayet Evrakı (A.MKT.UM)
Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y. MTV)
Şerhiye Sicilleri, Ahkam Defteri
Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri 1 Numaralı Defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754) / ed. Ahmet Zeki İzgöer, yay. haz. Yaşar Zorlu, Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahriman, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2016.
Divan-ı Hümâyûn Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri 3 Numaralı Defter: (H.1176-1198/ M. 1763-1784) / ed. Ahmet Zeki İzgöer, yay. haz. Yaşar Zorlu, Mehmet Yahya Okutan, Mümin Yıldıztaş, Rasim Erol, Sabri Atay, Salih Kahriman, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

Kitap, Makale ve Tezler

- Akpınar, Özkan. "Making Property of a Marsh: Environment, Property, and Politics in Nineteenth-century Ottoman Loannina". *Middle Eastern Studies*, 58, no. 4, 2022, 1-17.
- Asan, Hakan. "Diyarbakır'da Toplum Sağlığını Tehdit Eden Bir Hastalık: 1890 Kolera Salgını". *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, 349-362. Diyarbakır: Diyarbakır Valiliği Kültür-Sanat Yayınları, 2017.
- Astourian, Stephan A. "Toprağın Sessizliği Tarımsal İlişkiler, Etnisite ve İktidar", *Soykırım Meselesi Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde Ermeniler ve Türkler*. Yay. Haz. Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman M. Naimark. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2015.
- Barkan, Ömer Lütfi. *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler I*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1980.
- Boeschoten, Hendrik ve Martin van Bruinessen, Yay. Haz. *Evliya Çelebi in Diyarbakır*. Netherlands: E.J. Brill, 1988.
- Çelik, Semih, ve Christina Luke. "Of Wetlands and Reclamation Regimes: Climate Change, Social Upheaval, and Political Practice in Western Anatolia in the Long Nineteenth Century", *Winds of Change: Environment and Society in Anatolia*. Yay. Haz. Christopher H. Roosevelt ve John Haldon, 251-276. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Dikran M. Kaligian, "Agrarian Land Reform and the Armenians in the Ottoman Empire". *Armenian Review* 48, no. 3-4, 2003, 25-45.
- Dursun, Selçuk. "İmtiyazla Mülksüzleştirme: Osmanlı İmparatorluğu ve Erken Dönem Türkiye Cumhuriyeti'nde Orman Müşterekleri", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*. Yay. Haz. Onur İnal ve Yavuz Köse, 319-348. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- _____. "The Dalyans of Lake Karla: Property Rights and Artisanal Fishing in Ottoman Greece in the 19th Century". *CIEPO. Budapeşte*, 7-11 Ekim 2014.
- Erdem, Hamza. "Osmanlı Kırsalında Mülkiyet İlişkileri: Doğu Vilayetlerinde Toprak Sahipliği ve Köylülük, (1840-1922)". *Kebikeç* 56, 2023, 63-92.

- Erdem, Hamza, İmran A. Günseli, ve A. Bulut Tamgöçü. "20. Yüzyıl Başında İzmir Seydiköy'de Madam Adamapulo'nun Çiftliği ve Köylülerin Mülksüzleşmesi", *Türkiye Sosyal Bilimler Derneği 17. Ulusal Sosyal Bilimler Kongresi*. ODTÜ, 2023.
- Ertem, Özge. "Önce Ekmekler Bozuldu': 1880 Diyarbakır Ekmek İsyanı". *Toplumsal Tarih* 194, 2010, 74-79.
- Gratien, Chris. "Pirinç Tartışmaları: Meclis-i Mebusan'da Politik Ekoloji", *İktidar Tohumları Osmanlı Çevre Tarihi Üzerine İncelemeler*. Yay. Haz. Onur İnal ve Yavuz Köse, 261-294. İstanbul: İletişim Yayınları, 2022.
- Gündoğan, Nilay Özok. "Ruling the Periphery, Governing the Land The Making of the Modern Ottoman State in Kurdistan, 1840 -70". *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 34, no. 1, 2014, 163.
- Hughes, J. Donald. *Çevresel Tarih Nedir?* Çev. M. Fatih Çalısır. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2019.
- Karademir, Zafer. *Osmanlı Yeni Çağı'nda Tarımsal Gelişim Ziraat, Hasılat, Ticaret*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Kaya, Alp Yücel. "Balkanlar ve Batı Anadolu'da İlk Birikimin Gelişimi (1839- 1914)". *Devrimci Marksizm* 45-46, 2021, 11-66.
- _____. "Beylik Arazi Köylü Arazisini ve Ortak Alanları Nasıl Yuttu? 20. Yüzyıl Başında Balkanlar'da İlk Birikim ve Mülksüzleştirme", *Mülkiyet ve Müşterekler Türkiye'de Mülkiyetin İnşası, İcrası ve İhlali*. Yay. Haz. Begüm Özden Fırat ve Fırat Genç. İstanbul: Metis, 2023.
- _____. "On the Çiftlik Regulation in Tırhala in the Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, Çiftlik-Holders, Subaşıs and Sharecroppers", *Ottoman Rural Societies and Economies*. Yay. Haz. Elias Kolovos. Greece: Crete University Press, 2015.
- Kaya, Dilek Akyalçın. "Question of Property Rights Over Commons: Marshlands of Lapsista in the Late Nineteenth Century", *Colloque international: Appartenance locale et ses droits: les personnes et les choses*. Düzenleyen Işık Tamdoğan, l'Institut français d'études anatoliennes (IFEA), İstanbul, 13-14 Aralık 2014.
- Kemal, Yaşar. *Nuhun Gemisi, Bu Diyar Baştanbaşa 1*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019.
- Marx, Karl. *Kapital, Ekonomi Politğin Eleştirisi, I. Cilt*. Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2011.
- Mikhail, Alan. *Osman'ın Ağacı Altında Osmanlı İmparatorluğu, Mısır ve Çevre Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Oyan, Oğuz. *Feodalizmden Kapitalizme Osmanlı'dan Türkiye'ye*. İstanbul: Yordam Kitap, 2016.
- Özcöşar, İbrahim. "Şehir ve Eşraf: Osmanlı Diyarbakır'ında Eşraf". *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 14, 2015, 127-144.
- Pehlivan, Zozan. "Küresel Perspektifle Bölgesel Olana Bakmak: Osmanlı Kürdistan'ının Çevre Tarihi". *Toplumsal Tarihi* 312, 2019, 40-41.
- Polatel, Mehmet. "The Complete Ruin of a District: The Sasun Massacre of 1894", *The Ottoman East in the Nineteenth Century Societies, Identities and Politics*. Yay. Haz. Yaşar Tolga Cora, Dzovinar Derderian ve Ali Sipahi. New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2016.
- Quataert, Donald. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım, 1876-1908*. Çev. Nilay Özok-Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Salzmann, Ariel. *Tocqueville in the Ottoman Empire: Rival Paths to the Modern State*. Boston: Brill, 2004.
- Sert, Özlem. "Environmental History of Rice Plantations in the Early Modern Ottoman Empire Between the 15th And 19th Centuries and Its Potential for Climate Research." *Journal of Environmental Geography* 14, no. 1-2, 2021, 8.
- Tanoğlu, Ali. "Türkiye'de Büyük Su İşlerinin Bugünkü Durumu ve Türkiye'nin Su Davası". *Türkiye Coğrafya Dergisi* 3-4 (1943), 287-308,
- _____. "Ziraatimizin Coğrafi Karakterleri ve Başlıca Meseleleri". *İstanbul İktisat Fakültesi Mecmuası* 4, 1944, 321-354.
- Thompson, E. P. *Avam ve Görenek, İngiltere'de Geleneksel Popüler Kültür Üzerine Araştırmalar*. Çev. Uygur Kocabaşoğlu. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Ülke, Cemal. "Kürdistan Eyaletinin İdari Yapısı (1847-1867)". Yüksek Lisans Tezi, Mardin Artuklu Üniversitesi, 2014.

Elektronik Kaynaklar

- <https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/1179>. Erişim Tarihi: 29 Eylül 2023.
- <https://projectsave.catalogaccess.com/photos/57127>. Erişim Tarihi: 29 Eylül 2023.
- <https://projectsave.catalogaccess.com/photos/57128>. Erişim Tarihi: 29 Eylül 2023.

Yüzüncü Yılda Ekonomiye Dair İlginç ve Kapsamlı Bir Sergi: “Yaşasın Cumhuriyet! Atatürk Döneminde İktisadi Bağımsızlığın İlk Adımları”

NESLİŞAH L. BAŞARAN LOTZ*

İş Bankası Müzesi’nde sergilenen “Yaşasın Cumhuriyet! Atatürk Döneminde İktisadi Bağımsızlığın İlk Adımları” sergisi hem iktisat tarihçilerinin hem de sosyal tarihçilerin ilgisini özel olarak çekecek bir etkinlik. Cumhuriyet’in ilk yılları, üzerine çok yazılan ve belki de yeterince tartışıldığı düşünülen bir tarihsel kesit olmakla birlikte belli açılardan kişilere ve tekrarlar maruz kalmış bir dönem. Özellikle ekonomi alanında, yerel ve devlet dışı aktörler ve ekonomik gelişmeler açısından bu dönemin yeterince araştırıldığını ve yansıtıldığını söylemek güç. Devletçiliğin gölgesi dönemin yerel ve sınıfsal dinamiklerinin üzerini örtmeye devam ediyor. Bu açıdan bakıldığında, bu yılların gündelik hayatını ve yereldeki gelişmelerini daha fazla gözler önüne seren örneklerle ihtiyacımız var. “Yaşasın Cumhuriyet! Atatürk Döneminde İktisadi Bağımsızlığın İlk Adımları” sergisinin bunu kısmen gerçekleştirdiğini söyleyebiliriz.

Murat Koraltürk’ün küratörlüğünde hazırlanmış olan sergi çok çeşitli görsel malzemenin oluşuyor. Zaman zaman duvar boyutunda büyütülmüş dönemin fabrikalarından, okullarından, kutlamalarından fotoğraflar oldukça etkileyici ve her yerde göremeyeceğiniz türden. Fotoğrafların yanı sıra sergide, İstanbul’un işgalden kurtuluşu, Lozan Heyeti’ni taşıyan trenin Çatalca ve Ankara’da karşılanması, Nazilli Dokuma Fabrikası’nda kumaş baskıların yapılışı, vb. gibi erken Cumhuriyet dönemine ait film görüntüleri de mevcut. Erken Cumhuriyet döneminde inşa edilen tren yolları ve ticaret destinasyonlarını gösteren dijital haritalar görmeye değer. Bunların yanı sıra, Nazilli Dokuma Fabrikası’nın büyük ve ayrıntılı bir maketi, erken Cumhuriyet döneminde üretilmiş nesnelere, kitapçıklar, afişler, hisse senetleri, mektuplar, tütün, pamuk ve şeker gibi Türkiye’de üretilen ve o dönemde açılmış yeni fabrikalarda işlenen hammaddelere dair ilginç örnekler de sergi kapsamında görülebilir.

Öte yandan, serginin herkesi kapsayıcı bir yanının olduğunu ve çok farklı özelliklere sahip insanlar tarafından gezildiğini not edebiliriz. Sergiyi gezenler arasında turistlerin yanı sıra, öğrenciler, çocuklar, gençler, yaşlılar, Eminönü’ne alışverişe gelmiş olanlar, vb. gibi pek çok farklı profilde kişilere rastlamak mümkün. Sergi alanı görece küçük olmakla birlikte, iyi bir düzenleme ile iki büyükçe odaya çok sayıda alt başlık, iktisadi hayatla bağlantılı farklı konular ve nesnelere sığdırılmış. Bu açıdan sergiyi tasarlayanlar özel bir tebriği hak ediyor.

* Kadir Has Üniversitesi, neslisah.basaran@khas.edu.tr

Sergi için çeşitli kaynaklardan malzemeler ve farklı koleksiyonlardan parçalar bir araya getirilmiş. Türkiye İş Bankası Müzesi'nin kendi koleksiyonuna ait eserler, Murat Koralürk, Salim Kadıbeşegil, Cumhuri Sönmez, Nurhan-Korkut Erkan gibi kişilere ait koleksiyonlar, Kazım Karabekir Müzesi, Suna ve İnan Kıraç Vakfı Fotoğraf Koleksiyonu, Albert Khan Müzesi koleksiyonu, Ankara Üniversitesi Ziraat Fakültesi Müzesi Koleksiyonu, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri ve bunun gibi çok sayıda kişi ve kuruluşun özel koleksiyonlarından malzemeler kullanılmış.

Sergi sekiz bölümden oluşuyor. "Cumhuriyet'in devraldığı iktisadi miras" başlığı altında, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde içine girdiği iktisadi bağımlılığın simgeleri olan imtiyazlı yabancı şirketlere ait belgelere ve Avrupa sermayesinden alınan borçlarla ilgili bilgilere yer verilmiş. Bu bölümde, döneme ait video görüntülerini de izlemek mümkün. Özellikle 1922 yılı sonu ve 1923 yılı başlarında Ankara, Batı Ege ve İzmir'de çekilmiş görüntüler ve Gaumont Pathé tarafından çekilmiş İstanbul'un kuruluşu kutlamalarına ait görüntüler izlemeye değer. "Tam bağımsızlık için milli egemenlik milli ekonomi" başlıklı ikinci bölümde İzmir İktisat Kongresi ile ilgili belgeler yer alıyor. "Önce insan sağlık ve eğitim" başlıklı üçüncü bölümde ise nüfus politikası, nüfus sayımları ve eğitim ile ilgili malzemeler yer alıyor. Bu bölümde, 1920 ve 30'larda çeşitli okullarda çekilmiş öğretmen ve öğrenci fotoğrafları görülüyor; ayrıca okullarda o dönem kullanılan cetvel, ölçü birimleri, Alfabe kitapçığı gibi çeşitli malzemeler de mevcut. Aynı bölümde "sağlıklı nesiller" yetiştirmek için düzenlenmiş çeşitli kampanyalarla ilgili afiş, broşür gibi malzemelere de yer verilmiş. "Çiftçinin emeği modern tekniklerle değerlendiriliyor" başlıklı dördüncü bölümde ise Atatürk Orman Çiftliği'nin yanı sıra Halkalı Ziraat Mektebi ve 1933'te açılan Yüksek Ziraat Enstitüsü ile ilgili belgelere ve fotoğraflara yer verilmiş.

Beşinci bölümden itibaren yerli sanayinin çeşitli sektörlerine ait malzemeleri görmek mümkün. Bu kısım sergiyi gezenlere çok daha orijinal bir içerik sunuyor. Beşinci bölümde "Milli sermayenin yükselen gücü" başlığı altında 1920 ve 1930'lardaki özel girişim örneklerinin üzerinde durulmuş. Bu bölümde, sergi ve panayirlarda yerel tüccar ve üreticilerin sergiledikleri malların yanı sıra, Adana pamuk borsasındaki çiftçi ve tüccarlara ve 1925 yılında Atatürk'ün Bursa Elektrik Şirketi ziyaretine ait fotoğraflara, İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası ve Adana Ticaret Odası'na ait fotoğraflara, belge ve broşürlere, Cumhuriyet'in ilk yıllarında faaliyet gösteren şirketlere ait faturalara, yerli korniş, raptiye, kalem, kolonya ve yağ üreticilerine ait eşyalara yer verilmiş. Bu bölümde İzmir Fuarı ve Türkiye'den firmaların katıldığı uluslararası fuarlar da önemli bir yer tutuyor. Bölümün en özgün malzemeleri, 1920'li yıllarda bir seyyar sergiye ev sahipliği yapan Karadeniz Vapuru'na ait fotoğraflar. Örneğin, Mustafa Kemal Paşa'nın Karadeniz Vapuru'nda seyahate katılan kadınlarla birlikte çekilmiş 1926 tarihli fotoğrafı görmeye değer.

Serginin "Gidemediğin yer senin değildir" başlıklı altıncı bölümünde, dönemin demiryolları ve vapurlarına dair görsel malzemelere yer verilmiş. Bir vagonun içi şeklinde tasarlanmış bu bölümde, 1930'lardaki demiryolu hatlarının açılışlarından hareketli film görüntüleri, istasyonlara ve yolculara ait fotoğraflar mevcut. Aynı bölümde, erken Cumhuriyet döneminde hizmet veren vapurlara ait orijinal fotoğraflar yer alıyor. "İlk sanayileşme çabaları, kriz ve korumacılık" başlıklı yedinci bölümde 1920'ler ve 30'larda yerli girişimciler tarafından kurulmuş olan un, çimento, mensucat, çimento, konserve, sabun fabrikalarına ait o yıllarda çekilmiş fotoğraflar ve bu üretimlerinden örnekler var.

1920'lerin sonlarından itibaren özel teşviklerle kurulan ve korumacı politikalarla beslenen şeker fabrikaları bu bölümün en kapsamlı kısmını oluşturuyor. Sergilenen nesnelere arasında Atatürk'ün şekerden yapılmış bir resmi de mevcut. Sergilenen ilgi çekici nesnelere arasında o dönem üretilmiş çoğunlukla tenekeden oyuncaklar da var. Sekizinci ve son bölüm "Kalkınmanın lokomotifini modern sanayi kuruyor" başlığı ile yine sanayi ile devam ediyor. Bu başlık altında bu sefer 1930'larda devlet eliyle kurulmuş büyük sanayi yatırımlarına ait örnekler yer alıyor. Döneme damgasını vuran ekonomi planları çerçevesinde kurulmuş Malatya, Bursa ve Kayseri'deki iplik ve bez fabrikalarına ait fotoğrafları, Nazilli Sümerbank Basma Fabrikası ve SEKA Fabrikası'nın ürettiği basma ve kâğıt örneklerini görmek mümkün. Sovyetler Birliği'nin yardımları ile inşa edilen ve 1937 yılında hizmete açılan Nazilli Basma Fabrikası'nın çok geniş bir alana yayılan etkileyici kampüsünün Moskova'da yapılmış maketi bu bölümde serginin en etkileyici parçalardan. Ayrıca, 1935 yılında İş Bankası tarafından kurulmuş olan Paşabahçe Şişecam Fabrikası ve Beykoz Cam Fabrikası'nın ürünleri de sergileniyor. Son olarak, madencilik ve bankacılık alanındaki işletme ve şirketlere dair fotoğraf ve broşür gibi malzemelere yer verilmiş. Bu çok kapsamlı iki alandaki malzemelerin görece az olduğu söylenebilir.

Özet olarak, "Yaşasın Cumhuriyet! Atatürk Döneminde İktisadi Bağımsızlığın İlk Adımları" sergisi, erken Cumhuriyet dönemi ekonomisine dair çok farklı malzemeleri bir araya getirmiş, belki de şu ana kadar bu alanda yapılmış en kapsamlı sergi. Sergi aynı zamanda fotoğraflardan filmlere, maket ve haritalardan dönemin nesnelere birçok farklı çeşitteki malzemeyi bir araya getirmeyi başarmış. Sergiye getirilebilecek eleştiri ise bu malzeme yoğunluğu ve konu çeşitliliği ile ilgili olabilir. Sergi çok sayıda malzeme içermekle birlikte, bu malzemelerin her başlıkta büyük bir resmin parçalarını oluşturduğunu söylemek zor. Bazı başlıklarda toplanabilen malzemelerden anlamlı bir bütün çıkarılmaya çalışıldığı izlenimini veriyor. Ele alınan her başlık daha bütünlüklü bir çerçevede malzeme çeşitliliğini eşit dağıtarak da incelenebilirdi. Ancak yine de serginin süreli bir sergiden beklenebilecek zenginliği içerdiği ve vakit ayırıp gezilmeye değer olduğunu eklemek gerekiyor.

Bir Tablo, Bir Şehir: Cumhuriyet'in 100. Yılına Ankara'dan Bakışlar

NATHAN YOUNG*

Ankara'nın tarihsel önemi tam olarak nereden gelir? Sadece Mustafa Kemal ve grubu tarafından başkent ilan edilmesinden mi? Yoksa başka bir tarihi de var mı bu şehrin, bugünden hatırlamaya değer? Çoğu yabancı bilim insanı gibi bana da Ankara'nın başkent olarak seçildiğinde pek de şöhretli bir kent olmadığı öğretildi. Mesela, Cihan Tuğal Ankara'yı, "Selçuklu, Osmanlı ve İslam tarihi bakımından zengin olan Konya gibi diğer Orta Anadolu şehirlerinin aksine küçük, önemsiz bir kasaba..." olarak tanımlıyordu.¹ Ancak Türkiye'nin yüzüncü yılı nasıl Cumhuriyet'in tarihini yeniden değerlendirme fırsatı sağladıysa Ankara'nın kendi tarihini muhasebe etmeye de vesile olmuş görünüyör.

Geçtiğimiz sonbahar aylarında Ankara'da katıldığım yüzüncü yıl ile ilgili etkinliklerin üçünde de karşıma çıkan bir tablo beni bu yazıyı yazmaya teşvik etti: "Ankara Manzarası" olarak bilinen anonim tablodan bahsediyorum. 18. yüzyılda yapılmış ve önceden Amsterdam'daki Rijk Müzesi'nin koleksiyonunda bulunan bu tablo şu anda Ulus'taki Rahmi Koç Müzesi'nde sergileniyor. Katıldığım etkinliklerden ilki Ankara'nın Keçiören İlçesi'nde "Atatürk ve Millî Mücadele Müzesi"nin açılış töreniydi. Müzenin açılışı Ankara'nın başkent ilan edildiği 13 Ekim'e denk getirilmişti. Şehrin aşağı yukarı yüz yıl önceki halini temsil eden fotoğraflardan oluşan zemin kattaki serginin ilk göze çarpan eserlerinden biri "Ankara Manzarası" reproduksiyonuydu. Bu manzara ile ikinci karşılaşmam ise yine aynı gün, bu sefer Ankara Üniversitesi'nde, "Yüzüncü Yılında Başkent Ankara" isimli etkinlikte doğrudan bu tablodan yola çıkılarak hazırlanan belgesel film gösterimi vesilesiyle oldu. Son olarak ise, Hacettepe Üniversitesi'nde gerçekleştirilen "Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılında Kültürel Miras Çalışmaları" adlı buluşmada aynı tablonun VEKAM'ın² faaliyetlerini şekillendirmesindeki rolü aktarıldı. Aşağıdaki paragraflarda, yüzüncü yılda Ankara tarihinin yeniden hatırlanmasında aktif rol oynayan söylemsel süreçleri, söz konusu tablonun kullanımını merkeze alarak tartışacağım.

Uzun bir süre boyunca tablonun Osmanlı Halep'inin 18. yüzyıldan bir tasviri olduğu varsayılmıştı. Fakat 1970'li yılların başında sanat tarihçisi Semavi Eyice tablodaki birçok yapının ve Angora keçisi tasvirlerinin Ankara'yı işaret ettiğine vurgu yaparak eserin bir Ankara tablosu olarak yeni bir hayata başlamasına vesile oldu. Bugün artık Halep'ten ziyade Ankara'nın bir portresi olarak kabul ediliyor söz konusu tablo. Resmin çarpıcı etkisi ve büyüleyici başarısı ise iki farklı bakış açısının tek bir tuval üzerinde dengeli bir şekilde bir araya getirilmesinden kaynaklanıyor. Tablonun üst yarısı, heybetli surlarla çevirili tepede konuşlanan Ankara kalesini ve tarihi kent merkezini tasvir

* Orta Doğu Teknik Üniversitesi ve The Ohio State University, young.2278@osu.edu

1 Cihan Tuğal, "The Greening of Istanbul", *New Left Review* 51 (2008): 66. Benim çevirim.

2 VEKAM: Koç Üniversitesi Vehbi Koç Ankara Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi.

ediyor. Alt yarısı ise, mağazalar, kalabalıklar, pazarlar ve keçi kırkma işlerinin de dahil olduğu 'gündelik yaşamın' bir yakın çekimi.

Tablo, bu unsurları kolajlayarak Ankara'nın başkent olarak ilan dışındaki kendi öz değerini de taşıyacak şekilde yeniden kavramsallaştırılmasını sağlıyor. Resme gösterilen ilgi bazı Ankaralıların daha derin bir geçmişe, onun 1923'teki resmî taltifinin ötesinde bir geçmişe bağlanma arzusunu yansıtıyor. Tablo ve ona eşlik eden söylemler bir yandan Ankara'yı, Cumhuriyet anlatısına dokunmadan ama Cumhuriyet'in kuruluşundan yüzyıllar öncesine de dayandırarak, bir Türk mekânı olarak kuruyor. Diğer yandan ise, 20. yüzyıl öncesinde genelde önemsiz sayılan bu şehrin aslında derin tarihsel ve kültürel değerleri ile önemli bir ticaret merkezi olduğunu vurguluyor. Sengah Sak ve Burcu Şenyapılı'ya göre "Ankara ile ilgili tarihsel araştırmalar çoğunlukla başkent cumhuriyetin ilk yıllarındaki inşasına odaklanıyor, güncel araştırmalar ise şehrin son 20 yıldır iktidardaki belediye tarafından yeniden yapılanmasının eleştirisini sunuyor."³ Buna karşılık, Ankara tablosu etrafında yoğunlaşan bu yüzüncü yıl etkinlikleri başkent ele alınışındaki yeni yorumları imliyor.

Ankara Üniversitesi'nde düzenlenen etkinlikte Prof. Dr. Yasemin Doğaner, 1930'ların başında Ankara'da Avusturya Büyükelçisi olarak görev yapmış Norbert von Bischoff'tan bir alıntı yaparak Ankara ile İstanbul'u karşılaştırdı: "İstanbul ne aslı, ne tarihi, ne de ismi bakımından hiçbir zaman bir Türk şehri olmadığı gibi olmayacaktır da. Ankara ilk şehirdir ki onu yalnız Türkler inşa etmiştir." İstanbul, Osmanlı'nın yükselişini ve ihtişamını bize gösterir, ancak yeni ortaya çıkan bir ulusun hikâyesini anlatmak isteyenler için bu şehir bir palimpsest gibidir, ulusal kökenler altta okunaksız kalmış yazılar gibi kaybolmuştur. Yeni anlatılar binlerce yıldır biriken hikâyelerle iç içedir. Ankara ise görece temiz bir sayfa sunar. Gerçi bu onun boş olduğu anlamına gelmez. Örneğin, Hacetepe Üniversitesi'nin kültürel miras konulu etkinliğinde konuşan Dr. Filiz Yenişehiroğlu Ankara'yı "çok-uluslu ve çok-kültürlü katmanları" üzerinden tanıttı. Ana referans noktası, uluslararası ilgi gördüğünü ve tüm Avrupa'ya sevk edildiğini iddia ettiği tiftik ticaretiydi. Ayrıca, günümüze kadar varlığını sürdüren fiziksel kanıtlar da Ankara'nın derin ve göz alıcı tarihine işaret ediyordu; örneğin Augustus Tapınağı, ya da Hacı Bayram Veli Türbesi ve Camisi ile onu çevreleyen heybetli duvarlar. Bu caminin hemen altında bir sütunun tabanında "Bu anıt, Roma İmparatoru Julianus'un M.S. 362 yılında Ankara'yı ziyareti anısına inşa edilmiştir" ibaresi yer almaktadır. Yakın zamanda yenilenen Ulus semtindeki türbe-cami-tapınak kompleksi de (ki buradan şehrin antik surları da görülebilmektedir) bu kozmopolit geçmişi ön plana çıkarma ve bu süreçte Ankara hakkında yeni bir hikâye anlatma kararlılığını ortaya koymaktadır.

Keçiören'deki müzenin açılışında Belediye Başkanı Turguk Atlınok "Atatürk bilindiği gibi coğrafi konumu nedeniyle Ankara'yı başkent yapmamış; tarihi, kültürü ve engin medeniyeti için başkent yapmıştır" dedi.⁴ Bu yorumun doğruluğu tartışmaya açık olsa da Atlınok'un niyetinin Ankara'ya dair ortak söylemi değiştirmek olduğu açık. Atlınok şöyle devam etti: "Atatürk, 27 Aralık 1919'da Ankara'ya geldiğinde Dikmen surlarında binlerce atlı ve yaya Seymenler tarafından karşılanıyor... [ve gelenler Atatürk'e şöyle

³ Sengah Sak ve Burcu Şenyapılı, "Evading Time and Place in Ankara: A Reading of Contemporary Urban Collective Memory Through Recent Transformations", *Space and Culture* 22(4): 352. Benim çevirim.

⁴ https://www.kecioren.bel.tr/ataaturk_ve_ankara_millî_mucadele_muzesi_100_yıla_özel_kapilarini_ilk_kez_ziyarete_acti-2400-haber.html (Erişim Tarihi: 23 Kasım 2023).

demişler:] 'Paşam seni karşılamaya, Millî Mücadeleye destek olmaya, vatan uğrunda seve seve ölmeye geldik.'⁵ Bu cümledeki en kritik ve manalı kelime "vatan"dır. Aslında, Kurtuluş Savaşı kazanılmadan, Ankara başkent ilan edilmeden, ulusal kimlik oluşmadan önce dahi Anadolu'nun zaten Türklerin vatanı olduğu ima ediliyordu. Bu noktayı vurgulamak amacıyla Ankara Üniversitesi'ndeki etkinlikte geleneksel sekban kıyafetleri giymiş bir topluluk sahneye çıkararak dans gösterisi yaptı. Askerlerin Atatürk'le karşılaşması gibi anlatılar Ankara'nın uzak geçmişteki köklerini vurgularken aynı zamanda şehri ulusal bir ahlak çerçevesinde de konumlandırıyor: başkent, dolayısıyla da ulusun oluşumunda sadece kentli seçkinler değil, iç bölgelerdeki yerel halk da rol oynamıştı. Böylece, tablonun detayları, Ulus'taki anıtlar ve sekbanların hikâyesiyle yorumlanan Ankara, yalnızca yeni kurulan Cumhuriyet'in değil, aynı zamanda tarihî Anadolu'nun da temsilcisi oluyordu. Anadolu Türklerin anavatanı olarak kabul edilirken Ankara da "Anadolu'nun kalbi" oluyordu. Bu nedenle şehir, temel bir Türk özünü yansıtmalı ve sergilemeliydi.

Yüzde Yüz Cumhuriyet Türkiye'si: Tarihsel Karmaşıklığı Parça Parça Okumak

ALP YENEN* & ERIK-JAN ZÜRCHER**

29 Ekim 2023, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yüzüncü yıl dönümü. Cumhuriyet, 600 yıl boyunca üç kıtada varlığını sürdürmüş, mağlup olup parçalanmış Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine bir ulus-devlet olarak kuruldu. Bu, bazıları için zaferle sonuçlanan, diğerleri için ise baştan sona travmatik bir sürecin sonucuydu. Avrupa ile Orta Doğu arasında coğrafi ve kültürel olarak kendine özgün bir konumda bulunan ve bölgedeki kesintisiz en uzun ömürlü laik cumhuriyet rejimi olan Türkiye, günümüze kadar bu ülkeyi yakından veya uzaktan gözlemleyenlerin kalplerinde ve zihinlerinde uyandırdığı beklentiler ve çekinceler nedeniyle uluslararası anlamda dikkat odağı olmaya devam etmektedir.

Yüz yıllık varoluşunun her bir anında, Cumhuriyet Türkiye'si çeşitli siyasi ve toplumsal dönüşümler geçirmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Türkiye'nin siyasi sistemi tek-parti diktatörlüğünden çok-partili demokrasiye beş yıl süren bir süreçte dönüştü. Soğuk Savaş'ın çalkantılı kırk yılı, devlet-toplum ilişkilerinde demokratik olarak daha açık ve kültürel olarak daha çoğulcu bir kamu alanının kapısını açtı. Ancak hızlı sosyo-ekonomik gelişmeler ve ideolojik radikalleşme, siyasî istikrarsızlığa yol açtı ve sonuç olarak Türkiye'nin sivil-demokratik ilişkilerindeki askerî vesayet rejimini meşrulaştırdı. Soğuk Savaş sonrası Türkiye; yolsuzluk, güvenlik, insan hakları ve kimlik siyaseti ekseninde gelişen sorunlarla yüz yüze kaldı. Güvenlik kuvvetleri ile Kürt militanlar arasında gerçekleşen yıkıcı ve şiddetli çatışmalar çevresinde oluşan krizlerle mücadele etti. Özellikle 2000'lerde sivil hakları güçlendiren birçok yasanın yürürlüğe konulması ile birlikte siyasî açılımların ve ekonomik büyümenin yaşandığı umut verici ama kısa soluklu bir sürecin sonunda, Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) iktidarının aslında yanıltıcı bir vaat olduğu ortaya çıktı. AKP iktidarında devlet hizmetlerinin ve altyapı yatırımlarının, nitelik açısından olmasa bile niceliksel olarak artması ile oluşan kazanımların, Türkiye'nin şekil ve şemalarını değiştirdiği inkâr edilemez. Günümüz Türkiye'si ise, AKP'nin yirmi yıllık iktidarının son on yılında daha yoğun olarak uyguladığı otoriter ve popülist politikalar, ekonomi yönetiminde sergilediği yanlışlar ile yol açtığı dış politik çökmezler nedeniyle patlak veren çeşitli sorunlarla boğuşmaktadır.

Cumhuriyet'in kuruluşunun yüzüncü yılı vesilesiyle, Leiden Üniversitesi Türkiye Çalışmaları ekibi olarak 2019 yılının son çeyreğinde toplu bir eser ortaya koyma kararı aldık. Türünün ilk örneği olarak uzman yazarların okurlara siyasetten ekonomiye, toplumdan kültüre, cinsiyetten sanata kadar geniş bir konu yelpazesinde tarihsel kaynakları tanıttığı ve tartıştığı yüz yazı üzerinden Cumhuriyet Türkiye'sinin yüz yıllık serüvenini

* Leiden University, Institute for Area Studies, a.a.yenen@hum.leidenuniv.nl

** Leiden University, Emeritus, e.j.zurcher@hum.leidenuniv.nl

keşfetme imkânı sağlamak amacıyla yola çıktık. Amacımız, tarihin sayfalarını çevirirken, geçmişin anlarını ve anılarını yeniden canlandıran yasalar, mektuplar, gazete makaleleri, şiirler ve daha fazlası ile, her dönemin farklı atmosferini, geçmişin seslerini ve renklerini yakalamaktır. Ülkenin her anlamda çok yönlü tarihine ışık tutmanın yanı sıra, aynı zamanda Türkiye'nin bugünü ve yarını anlamak için elzem olan geçmiş söylemlerinden ve imgelerinden bir seçki ortaya koymak gerekliliğini sahiplendik. Cumhuriyet Türkiye'sinin tarihinde derin izler bırakan anlar ve anılar, sadece geçmişin kaybolmuşluğu veya uzak yankıları değil, aynı zamanda bugünü ve yarını da şekillendiren bir bütünün parçaları olarak düşünülmelidir. İşte Leiden Üniversitesi Yayınları'ndan 1 Ekim 2023'te çıkan *A Hundred Years of Republican Turkey: A History in a Hundred Fragments* kitabımız, bu anıları ve anıları yakalamak, bir araya getirmek ve geleceğe taşımak için hazırlandı.

Türkiye bugün, kuruluşunun yüzüncü yılında hâlâ büyük sorunlarla karşı karşıya. Peki, bu kitap projemiz bu tabloya nasıl uyuyor? Yüzüncü yılında Türkiye Cumhuriyeti'ni ne övmek ne de yermek niyetiyle bu yola çıktık. Bu yüzüncü yıl dönümünün, Cumhuriyet Türkiye'sinin devamlılıkları ve değişimlerini yeniden düşünmek için fevkalade bir fırsat sunduğunu kabul ederek ve Türkiye'nin parlak ve karanlık sayfaları olduğunun altını çizerek bu projeyi hayata geçirdik.

Türkiye'nin yüzyıllık tarihine baktığımızda, Türkiye'nin geleceği ve sorunlarını açıklarken hâlâ sık rastladığımız bir "Türkiye istisnacılığına" yeltenme eğilimini geride bırakmalıyız. Türkiye'nin deneyimlediği birçok değişim, Türkiye'ye özgü değildir. Aksine Türkiye'nin yaşadıkları, 1918 sonrası imparatorluklar sonrası ulus-devlet oluşumu, 1929-1939 arası Büyük Buhran, 1945 sonrası Soğuk Savaş düzeni ve 1989 sonrası neoliberalizmin, neo-muhafazakârlığın ve postmodern kimlik politikalarının ortaya çıkması gibi küresel akımların bir parçasıydı. Fakat bu küresel değişimler Türkiye'de elbette özgün bir şekilde ifade bulmuştur. Mesela ulus inşasının hikayesi her zaman ve her yerde bir ayırım, sürgün, asimilasyon ve baskının hikayesidir. Ancak bu genel gözlem, tabii ki, Türkiye'yi sıradanlaştırmamalıdır ve yaşanan acıları göreceleştirip görmezden gelmemelidir. Her ne kadar Türkiye'nin çok partili sisteme geçişi, İkinci Dünya Savaşı sonrası ikinci bir küresel demokratikleşme dalgasının ve modernleşme paradigmasının bir örneği olarak kutlanmış olsa da, bu gelişmeleri baltalayan askerî vesayet ve insan hakları ihlalleri Türkiye'nin demokratik seyrinin arzulan bir yönde gelişmediğini gösterdi. Dünya genelinde olduğu gibi, sanayileşme, kitlesel göç, büyük ölçekli turizm, küreselleşme ve refah devletinin neoliberalizm altında eriyişi, Türkiye toplumunu ve ekonomisini yakın dönemde yeniden şekillendirdi. Tüm bu gelişmeler, bazıları için fırsatlar yaratırken, diğerleri için kayıplara ve acılara sebep olmuş, farklı gruplar için farklı dönemlerde toplumsal yükselmeyi mümkün kılarken, diğerlerinin durumunu kötüleştirmiş ve dolayısıyla çoğulcu, özgür ve refah içinde yaşayan bir toplum yaratamamıştır. Türkiye, 2023 yılına ise geçtiğimiz yirmi yıl boyunca demokratik olarak seçilmiş ancak giderek popülistleşen, otoriterleşen ve Cumhuriyet'in bazı temel prensiplerini açıkça reddeden bir iktidar tarafından yönetilerek ve insanî, malî ve siyasî krizlerin kavşağına girmiş olarak başladı.

Peki, Türkiye Cumhuriyeti'nin yüzüncü yılını kutlarken, aynı zamanda tarihi boyunca marjinalleştirilen ve ezilenleri de anacak bir dengeyi nasıl bulabiliriz? Türkiye'nin demokratik siyasî kurumlarının gelişimini aydınlatırken, bunu onların demokratik olmayan yönleriyle nasıl bağdaştırabiliriz? Türkiye'nin gelişimini ve ilerlemesini takdir

ederken aynı anda yarattığı umutsuzlukları ve eşitsizlikleri nasıl hakkaniyetle ele alabiliriz? Bizim amacımız bu çelişkiler arasında bir orta yol sunmak değildir elbette. Fakat bu soruların, tek taraflı ve tekil cevaplarından ziyade, Türkiye Cumhuriyeti'nin bu geçtiğimiz yüzyılının bütünselliğini yansıtan çeşitli ve çelişkili yönleriyle ele alınması gerektiğini savunuyoruz.

Bu iddialı projeyi gerçekleştirilirken, çoğunluğu Türkiye'den olmak üzere çeşitli ülkelerden sosyal ve beşerî bilimlerin çeşitli alanlarında çalışan, farklı kuşaklardan gelen, biz editörler dahil 73 yazardan oluşan bir kadroyu bir araya getirmeyi başardık. Böylece bu projemiz, sadece son yüz yılda Türkiye'nin gelişiminin geniş bir yelpazesine dair incelemeler sunmakla kalmayıp, aynı zamanda Türkiye Çalışmaları diye adlandırılan akademik alanın canlı ve çok yönlü bir panoramasını — ya da belki daha iyi bir deyişle bir anlık fotoğrafını — sunmaktadır.

Uluslararası akademik bir disiplin olarak Türkiye Çalışmaları, iki köke sahiptir. Bir yandan, Avrupa üniversitelerinde eskiden Türkoloji olarak adlandırılan ve temelde Şarkiyat Çalışmalarının bir dalı olan bu tarihsel filoloji branşında eski çağlardan yakın çağlara kadar Türkî toplumların dilleri ve tarihleri çalışılırdı. Öte yandan, Soğuk Savaş sonrasında özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde gelişen Bölge Çalışmaları dahilinde, genellikle Orta Doğu Çalışmalarının bir alt dalı olarak siyaseten önem verilen konularda tarihsel ve sosyal bilimsel araştırmalar yapılan bir alan olarak gelişmişti. Geçtiğimiz son otuz-kırk yılda, bu iki gelenek giderek birleşti ve Türkiye Çalışmaları, disiplinlerarası bir alan haline gelerek tarih, kültürel çalışmalar ve sosyal bilimler dallarında uluslararası bilim insanlarını bir araya getiren ve modern Türkiye'yi çeşitli teorik ve metodolojik yaklaşımlarla, aynı zamanda küresel ve karşılaştırmalı bakış açılarıyla inceleyen bir alan haline geldi. Yeni perspektifler, alanın izolasyonunu büyük ölçüde azalttı. Projemize katkıda bulunanlar, çoğunlukla Türkiye Çalışmalarında eleştirel yaklaşımlar sunmaktadırlar; yani genellikle Türkiye ile ilgili resmî, millî ve popüler anlatıları sorgulayıp yapı-bozuma tabi tutmaktadırlar. Bu nedenle kitabımız, aynı zamanda Türkiye Çalışmalarındaki güncel araştırma eğilimlerine ve eleştirel yaklaşımların paradigmatik dönüşümlerine de ışık tutmaktadır.

An itibarıyla, Türkiye Çalışmaları kritik bir dönemecten geçmektedir. Eleştirel yaklaşımların öncü eserleri 1980'lerde ve 1990'larda, 12 Eylül askerî müdahalesine ve Atatürkçü askerî vesayet söylemine bir tepki olarak ortaya çıkmıştı. Eleştirel bir yaklaşım benimsemiş olan birçok bilim insanı, üniversitelerde işlerini kaybetmiş ve dolayısıyla alternatif yayın alanlarının yenilenmesine ve oluşumuna emek vermişti. Daha sonra "post-Kemalist" diye adlandırılan bu eleştirel çalışmalar, Türkiye üzerine yazılmış kurucu mitlerin birçoğunu başarılı bir şekilde yapı-söküme uğratmış ve hala Türkiye siyasetini germekte olan Cumhuriyet'in "yaradılış günahlarına" cesurca işaret etmişti. İslamcı ve Kürt kimlik politikaları tarafından öne sürülen talep ve eleştirilere, Kemalizm tarafından özellikle 1990'lardan sonra tatmin edici cevaplar bulunamaması, Cumhuriyet'in müesses nizamını entelektüel bir çıkmaza sokmuştu. Kemalizm, laik Batı modernitesi ideali, Türk ulusal egemenliği kaidesi ve Atatürkçü lider kültü çözümleri arasında sıkışmıştı.

2000'lerde, post-Kemalist yaklaşımların daha aktivist versiyonları hem yurt içinde kamusal alanda hem de yurt dışında Türkiye Çalışmalarında giderek daha yaygın ve ana akım hale gelmeye başladı. Akademik ve siyasî yazılarda, Türkiye'nin kalıtsal sorunlarına çarenin ancak rejimin karşı kutbu olarak görülen ve Kürt hareketine de sa-

hip çıkabilecek liberal İslamcı bir siyasî hat tarafından ortaya konabileceği fikri giderek daha fazla benimsenmeye başlandı. Bu nedenle, 11 Eylül saldırılarının hemen ardından, 2000'lerdeki önemli uluslararası yayınlar, AKP'yi ve onun "ılımlı İslam" markasını Türkiye'nin demokratikleşmesinin, liberalleşmesinin ve çoğulculuşmasının habercisi olarak kutladı. Beklentiler büyük ölçüde gerçekçi görünüyordu, çünkü sözler eylemlerle desteklenmekteydi. AKP hükümeti, eski Kemalist-laik yapılanmaların askeriye, bürokrasi, sanayi ve medya alanlarındaki hâkimiyetini etkin bir şekilde sınırladı. Türkiye'nin siyasî sistemindeki askerî vesayeti sona erdirip, seçilmiş yetkilileri ve sivil toplum örgütlerini güçlendiren yüzlerce yasa çıkarmayı başardı.

Ancak, AKP iktidarının git gide belirginleşen ve sertleşen otoriterliği, 2013 Gezi olayları sırasında inkâr edilemez bir hale geldi. Rejimin bu karanlık yanının açığa çıkması, birçok Türkiye uzmanının daha yeni kaleme alınmış eserlerini aniden geçersiz hale getirdi. Çünkü otoriter gelişmeleri öngörememenin yanı sıra, AKP'nin ürettiği söylemlere ve eylemlere eleştirel yaklaşımdan kaçınmış bir literatür enkazı oluşmuştu. Türkiye'nin siyasî kurumlarının tamamen yıpratılması, saymakla bitmeyecek insan hakları ihlalleri ve dudak uçuklatan yolsuzluk skandalları, birçok Türkiye uzmanının geçtiğimiz on yılda tüm dikkatini ve enerjisini yoğunlaştırdıkları başlıklar oldu. Türkiye'nin son yıllarda geçirdiği bu değişim, Cumhuriyet tarihinin yeni sentezler ve yeni yorumlar üzerinden tekrar okunması gerekliliğini ortaya koyarken, tarihin bir kez daha güncel siyasî yargılara dayanarak yazılması riskini de beraberinde getiriyor.

Bu yüzden, yüz yıl için yüz adet yazıyı derleyerek, bu kritik dönemde ortaya çıkan yeni yaklaşımların bazılarını öne çıkartıyoruz. İlk olarak, eleştirel bir tutum benimserken, Kemalist tek parti rejiminin ve baskıcı politikalarının daha yeni ve daha nüanslı yorumlarına geniş yer verdik. İkinci olarak, Soğuk Savaş döneminde ve sonrasında ortaya çıkan İslamcı ve sağcı hareketler üzerine yapılan yeni eleştirel çalışmaları tanıttık. Üçüncü olarak, kimlik ve azınlık politikalarını ele alan eleştirel çalışmaların son on yılda Türkiye çalışmalarına önemli katkılar yapmış olması nedeniyle, bu yaklaşımlara da kitabımızda öncelik verdik. Kitabın sıra dışı yapısı, Türkiye çalışmalarındaki mevcut araştırma boşluklarının bazılarını doldurmamızı sağladı. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndan süre gelen devamlılıklarını ortak kaleme aldığımız bir giriş kısmında açıkladıktan sonra, kitabın geri kalan kısmında Cumhuriyet Türkiye'si tarihinin olaylarını ve gelişmelerini kendi dönemsellikleri çerçevesinde ele aldık. Kitabımız, Kemalist tek parti iktidarının belirgin olarak öne çıktığı, hem Kemalist hem de post-Kemalist tarihçilerin eserlerinde Cumhuriyet tarihinde "tekil" şekillendirici dönem olarak yer verdiği bu erken döneme aşırı vurgu yapma eğiliminden kaçınarak, Soğuk Savaş dönemi gibi yeterince çalışılmamış bir diğer şekillendirici döneme de büyük önem verme fırsatı verdi bize. Ayrıca, Türkiye üzerine çalışan sosyal bilimciler arasında yaygın olan tarihsel bağlamdan arıtılmış bir bugüncülük yaklaşımına düşmekten de kaçındık. Bunun yerine, kitabımızın bölümleri, teleolojik beklentileri tatmin etmeyecek birçok alternatif yol arayışının ve anlık varsayımların da Türkiye'nin gelişimini anlamadaki önemini göstermektedir.

Projemiz, kesinlikle yeni bir "Çağdaş Türkiye" tarihi kitabı ortaya koyma niyetiyle hazırlanmadı. Amacımız bütünsel ama tekil bir anlatı sunmak değil, aksine tarihî kayıtların kopuk ve eksik doğasını kucaklamak ve bunları parça parça olsa da bir bütünün unsurları olarak tanıtmaktı. Bu projede takip ettiğimiz yöntem, belki de en iyi şekilde, tarihsel karmaşıklığın parçalanmış bir tasviri olarak tanımlanabilir. Kitabımızın kısa bölümlerine "parça", yani orijinalinde *fragment* diyoruz. Her biri, diğer hiçbir yöntemle

tam olarak eksiksizliği ve çeşitliliği bağlamında bir arada tasvir edilemeyecek büyük bütünün bir parçası olarak, kısmî tarihsel gerçeklerin bir arada işleyişine dair birer bakış açısı sunuyor. Yazarlarımızla birlikte, bugünkü Türkiye'nin şekillenmesinde anlam ve önem atfettiğimiz siyasî, sosyal, kültürel ve ekonomik anları ve anıları tek tek ele alan yüz parçayı böylece bir araya getirdik.

Ancak belirtmemiz gerekir ki, kitabımızda, 1923'ten başlayarak 2023'te sona eren yüz yıl boyunca her yıla bir parça tesadüf etmiyor. Parçaları seçme ve düzenleme yöntemi-miz, bu yüzyılı on yıllık dilimlere bölüp, her on yıllık dönem için, tarihsel gelişmeleri temsil ettiklerini düşündüğümüz on parça toplamaktı. On yıllık on dönemi kapsayan tematik bir koleksiyon oluştururken, bilindik ve sıra dışı konuları, büyük olaylarla merak uyandırıcı unutulmuş küçük hikayeleri bir araya getirmeye ve dengelemeye çalıştık. Merkezî, devletçi ve seçkin bakış açıları ile dışlanmış, toplumsal ve ötekileştirilmiş bakış açılarını bir araya getirdik. Elbette, bu on yıllık yapısal düzen, belirli bir ölçüde yapay bir araç. Ele alınan her on parçanın dahil oldukları on yılın tüm büyük akımlarını ve dönüşümlerini temsil edemeyeceğini veya on yıldan daha uzun dönemlere yayılan süreçlerin kapsamını tam olarak yakalayamayacağını biliyoruz. Sonuç olarak, böyle bir projenin eksiksiz olma iddiasında bulunması imkansızdır. Buna rağmen, okuyucularımız seçkimiz üzerinden her on yılın "ruhunu" kavrayabileceğinden ve belirli konuların gelişimsel sürecini tek tek takip edebileceğinden eminiz.

Tek tip bir formatta sunulan kitabımızdaki her bir parça, metinsel veya görsel bir tarihi kaynağı veya bunun bir kısmını tanıtıyor ve ardından tartışıyor. Bu tarihsel alıntılar, nesnelere ve anılara, okuyucularımızın Cumhuriyet Türkiye'sinin geçmişine ait geniş bir ses ve görüntü yelpazesini deneyimlemesine olanak tanıyacak. Ayrıca, katkıda bulunan yazarlarımız, tarihsel parçaları zamanının politik ve sosyal gelişmelerinin tasvir edecek şekilde farklı bağlamlar içinde konumlandırarak anlamlandırdılar. Kitabımızın her bölümü kendi başına bağımsız birer yazı gibi de okunabilir. Yani, okuyucularımız bu yüz parçayı kapaktan kapağa sırayla okumak zorunda değiller. Bu parçaların, kapsadıkları çeşitli konular ve onları kapsayan on yıllar hakkında bilgi vermenin ötesinde, okuyuculara Türkiye'nin karmaşık tarihsel gerçeklerini "hissedebilme" imkânı sağlayacağını temenni ediyoruz.

Kitabımız, üniversite derslerinde kullanım için tasarlandığı için özellikle Türkçe'yi henüz yeterince bilmeyen yabancı öğrencilere bu tarihsel kaynakları İngilizce tercümeleleriyle sunuyor. Böylece Türkiye tarihi üzerine aldıkları derslerde onlara, Türkiye'nin siyaseti, toplumu, kültürü ve ekonomisinin çeşitli yönleri hakkında temel kaynaklara ulaşarak tartışmalar yapma fırsatı tanıyor. Ancak projemizin konsepti, bir kaynak kitabından ibaret olmanın ötesine geçmektedir. Kitabımızın içindeki parçalar, tarihsel kaynakların tanıtımını uzman yorumlarıyla birleştiriyor. Bu nedenle kaynakların kendi kendine konuşmasına izin vermenin yanı sıra, uzman yazarlarımıza, ele aldıkları parçaları tanıtmak, yorumlamak ve bunların tarihsel anlamını ve önemini açıklamak için de mümkün olduğunca yer verdik. Bu şekilde, kitabımızın Türkiye Çalışmaları uzmanlarının rehberliğinde Türkiye'nin tarihini kendi başlarına daha yakından öğrenmek isteyen meraklı okuyucuların kişisel kütüphanelerinde de yer bulacağını umuyoruz. Kitabımızın Türkçe tercümesinin de daha sonra İletişim Yayınları'ndan çıkacağı müjdesini de vermek isteriz. Bütünün parçaların toplamından daha büyük olduğu kabulüyle yola çıkarken, Cumhuriyet Türkiye'sinin yüz yıllık tarihini anlatabilmek için bu yüz parçayı okurlarımızın sevgilerine ve takdirlerine takdim ediyoruz.

Cumhuriyet Tarihine Nesnelere Gözünden Bir Bakış: *100 Sene 100 Nesne Ansiklopedisi*

ESİN GÜLSEN* & BEDİZ YILMAZ**

*“Rüyası ömrümüzün çünkü eşyaya siner”
Ahmet Hamdi Tanpınar*

Türkiye Cumhuriyeti'nin bir asırlık tarihini yüz nesne ile alternatif bir şekilde anlatmayı hedefleyen “100Sene100Nesne Çevrimiçi Ansiklopedi Projesi” 2021 yılının başında başladı ve iki yıldan uzun süren bir çalışmanın sonunda, Cumhuriyetin yüzüncü yılında tamamlanarak kamuoyunun dikkatine sunuldu. Günümüzün dijital dünyasına uygun olarak yazılar öncelikle bir web sitesi üzerinden yayınlandı; böylelikle zengin görsel malzemeye de yer verilebildi ve yazılarda yer alan çok çeşitli kaynaklara erişim imkanından da bolca yararlandı. Ancak bunun ötesinde, kalıcı olması amacıyla kitap olarak da yayınlandı ve görme engelliler başta olmak üzere yazıları dinlemeyi tercih edecekler için seslendirildi.¹

Gerek yürütücü ekibi, gerekse yazar kadrosuyla büyük ölçüde barış akademisyenlerinin eseri olan proje, EED (European Endowment for Democracy)² desteğiyle, CDPR (Centre for Democracy and Peace Research) ve Kültürhane işbirliğiyle yürütüldü. Bu alternatif tarih ansiklopedisi fikri, 2016 yılında iki binden fazla akademisyenin imzasını taşıyan “Bu Suça Ortak Olmayacağız” başlıklı bildirin kamuoyuna duyurulmasının ardından yüzlerce barış akademisyeninin işten çıkarılması, istifaya zorlanması ve OHAL KHK'larıyla ihraç edilmesinden sonra Ulaş Bayraktar tarafından ortaya atıldı ve Noémi Levy-Aksu tarafından projelendirildi. Fikrin en büyük ilham kaynağının, 12 Eylül darbesinden sonra işten atılan, üniversiteden uzak kaldıkları uzun süre boyunca ansiklopedi çalışmalarında yer alan, hatta geçimlerini bu şekilde sağlayan akademisyenler, yani 1402'likler olduğunu da ekleyelim.³ Nesnelere üzerinden bir tarih anlatımı konusunda ise BBC'nin hazırladığı “A History of the World in 100 Objects” adını taşıyan podcast çalışması ufuk açıcı oldu.⁴

* Justus Liebig University Giessen, Doktora sonrası araştırmacı, esingulsenn@gmail.com

** Bağımsız araştırmacı, yilmazbediz@gmail.com

1 Proje hakkında kapsamlı bilgi, 100 nesne yazıları ve proje süresince gerçekleştirilen diğer faaliyetler için bkz. <https://100sene100nesne.com/>. Kitap için: Bediz Yılmaz ve Esin Gülsen, yay. haz. *100 Sene 100 Nesne* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2023). Podcast kanalı için: Spotify/100Sene100Nesne

2 Fon sağlayıcı kuruluş olan EED'ye, barış akademisyenleri tarafından hayata geçirilen böyle bir alternatif tarih projesine katkı vererek bizlere alan açmasının yanı sıra süreç boyunca sergilediği anlayış ve yapıcı yönlendirmeleri için minnettarız.

3 1402'likler hakkında bkz. Haldun Özen, *Entelektüelin Dramı-12 Eylül'ün Cadı Kazanı* (İstanbul: İmge Kitabevi, 2002).

4 Şu adresten erişilebilir: <https://www.bbc.co.uk/programmes/b00nrtd2/episodes/downloads>.

100Sene100Nesne ansiklopedi çalışması, her ne kadar adı ansiklopedi olsa da şimdiki kadar alıştığımız ansiklopedilerden oldukça farklı. Burada, merkezde nesnelere duruyor ve Türkiye'nin toplumsal tarihi bu nesnelere tanıklıkları dolayısıyla anlatılıyor. Ortaya çıkan tarih anlatısının odağında tarihsel dönemler, büyük olaylar veya ünlü kişiler yerine nesnelere var. Peki, Cumhuriyetin bir asırlık tarihini neden Kibrit, Süpürge, Çay, Sefertası, Etek, Apartman, Cımbız, Gazoz, Araba, Soba, Kapı, Çamaşır hatta Bez gibi sıradan nesnelere spot ışıklarının önüne koyarak anlatmaya giriştik?

Öncelikle belirtmek gerekir ki, anlatılan sadece nesnelere hikayesi değil. Nesnelere, birer varlık olarak gündelik hayatta büyük bir yer tutmalarının ötesinde, toplumsal, tarihsel, kültürel birer sembol olarak da Cumhuriyet tarihini anlama ve aktarma konusunda muazzam bir olanak sunuyorlar. Bazen doğrudan bir özne, bazen bir araç, bazen bir tanık, bazen de sanık olarak tarihsel ve toplumsal dönüşümlere tam ortasında duruyorlar. Bu çalışmada da, seçilen nesnelere hem somut bir varlık olarak, hem sembolik anlamları ile, hem de dahil oldukları veya hatırlattıkları olaylara vesilesiyle kurmaya çalıştığımız alternatif tarih anlatısının yapı taşları oldular. Bu nesnelere, ana akım tarih anlatısının sıklıkla dışarıda bırakılan gündelik hayatın, kültürel ve sosyal dönüşümlere yanı sıra, hafızalardan silinmeye çalışılan olayları, insanları, azınlıkları, marjinal olarak damgalanmış ya da varlığı reddedilmiş farklı kesimleri yeniden anlatıya dahil etmeye vesile oldular. Bir diğer deyişle, projenin kendine sorduğu sorular ve ön kabulleri şunlardı: Hakikate nasıl ulaşılır; bir yanda hakikate diğer yanda anlatılmaya değer bulunan arasındaki ayrışma nasıl oluşur? Bu ayrışmayı aşmak için, önemli kişi ve olayların yanı sıra sahneye kimler çıkmalı? Nesnelere sahneye çıkarsa kurulacak ilişkisel anlatı, kronolojik veya tematik anlatıdan daha zengin kesişimsellikler sunma potansiyeli taşıyor mu? Nesnelere farklı dönemlerde ve coğrafyalarda farklı anlamlar üstlenmesinin, tam da bu sayede yan yana anlatılması mümkün olmayan hikayelere aktarabilmek gibi bir avantajı yok mu?

Proje koordinatörleri olarak ve 10 kişilik editörler kurulu ile birlikte,⁵ çalışmanın odağına toplumsal hayatın her anını betimleyen, biçimlendiren, anlamlandıran nesnelere koyarak onları geçirdikleri dönüşüm ve taşıdıkları süreklilikler açısından incelemenin, zamanları, mekânları ve olayları çok daha derinlikli bir şekilde anlatabileceğini düşündük. Bu anlamda nesnelere birer merceğe görevi gördü; nesnelere özne olduğunda, anlatının da anlatıcının da dili ve bakışı ister istemez değişti. Birbirine hiç ilgisi yokmuş gibi görünen olaylara bağlandı, farklı dönemlerden kişiler aynı hikâyede yer aldı. Biz de bu çalışma boyunca, her bir nesneye farklı sınıfsal konumlardan, farklı etnik ve dini kökenlerden, toplumsal cinsiyet perspektifinden bakıldığında aynı nesnenin birbirinden bağımsız, hatta zıt anlamlar taşıdığını çarpıcı bir şekilde gördük.

Proje başlangıcında sadece, bir asırlık Cumhuriyet tarihini 100 nesneye anlatacağımızı biliyorduk. Elbette aklımızdan türlü türlü listeler geçiyordu ama bunların hangileri olacağı belli değildi. 100 nesneyi belirlerken olabildiğince katılımcı bir yöntem kullanmaya çalıştık. Nesnelere belirlenmeden önce sosyal medya üzerinden paylaşımlar yaptık, sorular sorduk, nesnelere üzerinde birlikte düşündüğümüz tematik atölyelere gerçekleşt-

5 Yürüttükleri titiz editöryal faaliyet için kendilerine buradan da teşekkür etmek isteriz: Ali Ekber Doğan, Bermal Aydın, Esra Ergüzeloğlu, Eylem Çamuroğlu Çiğ, Hakan Altun, Hakan Mertcan, Melehat Kutun, Mustafa Şener, Taylan Koç, Yasemin Karaca.

tirdik. Bu atölyelerde nesnelere sınıfı, toplumsal cinsiyeti, göçle veya adalet arayışıyla ilişkisi gibi çok farklı konular üzerine düşündük, tartıştık. 100 nesneyi belirlemek için geçirilen süredeki bu kolektif akıl yorma süreci, aklımıza hiç gelmeyecek bambaşka nesnelere önümüze serdi; daha önce hiçbir yerde karşılaşmadığımız, duymadığımız hikayelerin sesini duyurdu bize.

Siyasi tarihten sanata, toplumsal hayattan ekonomiye, kültüre, tarıma, eğitime, dine, azınlıklara, toplumsal cinsiyet meselesine kadar bir toplumun 100 yılının tüm katmanlarını ve tüm zamanlarını her vechesiyle ele alan bir çalışma kaleme almak mümkün değildi elbette. Bu çalışmada da en başta düşündüğümüz, hayal ettiğimiz pek çok şeyi dilediğimiz ölçüde gerçekleştiremedik. Ansiklopedinin ortaya çıkma sürecinde en büyük iddiamız, kolektif akıl işe koşmak ve ortaya nihai bir ürün çıkmadan önce bu ürünün üzerine olabildiğince çok insanla birlikte düşünmek, içeriğini birlikte belirlemektir. Bugünden geriye baktığımızda, çalışmanın en özgün ve belki de en zor yanlarından birinin, nesnelere en baştan proje ekibi tarafından belirlenmesi yerine, aylar süren bir sosyal medya çalışması, farklı kişi ve kurumların dahil olduğu onlarca toplantı ve atölyenin sonunda kolektif akılla belirlenmesi olduğunu düşünüyoruz. Bu yöntem çalışmanın meramıyla doğrudan bağlantılıydı elbette. Bu ansiklopedi ile amacımız, nesnelere tanıklığına başvurmanın sunduğu imkan sayesinde hem az anlatılmış, sesi bastırılmış hikayelere olabildiğince daha çok ses vermek, hem de akademik çalışmalar ya da belli bir nesneyle ilgilenenler için de farklı referanslarla, basılı kaynakların yanı sıra filmle, videolarla, şarkılara göndermelerle yüklü bir ansiklopedi ortaya çıkarmaktı. Bunun çevrimiçi bir ansiklopedi olması, sosyal medya paylaşımlarıyla ve yarı akademik yarı popüler bir dil ile özellikle yeni kuşaklara ulaşması hedeflendi. Yazıların yer aldığı web sitesinde, Cumhuriyet dönemine ve öncesine ait dijitalleştirilmiş kaynakların yer aldığı bir Kaynak Kılavuzu'nu da araştırmacıların kullanımına sunduk. Aynı şekilde yazılar hem görme engelliler hem de okumak yerine dinlemeyi tercih edenler için seslendirildi ve podcast olarak erişime sunuldu. Bazı nesnelere ilgili yaklaşık 10 dakikalık popüler videolar hazırlandı. Bu şekilde yazılar dışında farklı görsel ve işitsel kanallar üzerinden de sesimizi daha geniş kesimlere duyurmaya çalıştık.

"Kâh keşke bu hayatımıza hiç girmeseydi dediğimiz, kâh işte şu olmasa bu ülkede yaşanmazdı diyeceğimiz nesnelere oluşan; kâh hep hatırlamak istediğimiz, kâh unutmak için can attığımız nesnelere... Tarihimiz... Hafızamız... Bu duvarın tuğlalarını birlikte sökmeye davet ediyoruz sizi" demiştik en başta; zira tarihsel anlatı bazen bir duvar gibi dikiliyor karşımıza. O duvar kimin sözünü ezip geçmiş, kimin sesi hiç duyulmamış, oradaki "hakikati" kim aktarmış... Meseleye bu şekilde bakan yaklaşımlar giderek önem kazanıyor. Biz de bu ansiklopedide anlatılmayan, unutturulan ve suskunluğa mahkûm edilen hikâyeleri nesnelere dolayısıyla anlatabilmeyi, çok farklı deneyimlere tanıklık eden nesnelere açtığı ilişkisellik sayesinde, birbiriyle çok alakasız gibi görülecek olaylar ve kişiler arasında kurulan bağları göstermeyi denedik. Tarihin öznel ve parçalı unsurlarının da bir toplumun tarihinde yeri olduğunu vurgulayarak, farklı tuğlalardan, rengârenk yeni bir duvar örmeye koyulduk (zira hiç kuşku yok ki her anlatı yeni bir duvar örür).

Her çalışmada olduğu gibi, başlangıçtaki hedeflerimizden ve niyetlerimizden zaman zaman sapmak zorunda kaldık; ortaya kurguladığımızdan farklı şeyler de çıktı. Yapmak istediğimiz pek çok şeyi, biraz da her daim değişen ama istikrarlı bir şekilde tüm ağırlığıyla üzerimize çöken ülke gündemi ve ne yazık ki projenin büyük kısmının pandemi

dönemine denk gelmesi sebebiyle yapamadık. Bir başka zorluk, on editör ve yüz yazarın dahil olduğu bir çalışmada belli noktalarda ortaklaşmanın güçlüğüydü. Örneğin neyin nesne olduğu, neyin olmadığı konusunda, nesnelerin kendisini öne çıkarmak ya da nesnelere bir sembol ya da araç olarak kullanarak tarih anlatısını kurmak gibi konularda uzun uzun tartıştık, düşündük. Bu konuda basılı kitap için yazdığımız Giriş yazısından şu bölümü alıntılamağ isteriz:

"Nesne nedir, X ya da Y nesne midir sorularına cevap ararken, nirengimiz maddi kültür çalışmalarının dayandığı somut, elle tutulur gözle görülür 'eşya' nevinden bir nesne tanımı olmadı. Daha ziyade, öyle bir 'şey' olsun ki, 100 yılı kat edip geçsin, mümkün olduğunca her döneme, her coğrafyaya, her sınıfa ve her disipline değsin; mekanları büksün, zaman yolculuğunu mümkün kılsın: mesela Şapka gibi biçimden biçime girip kafaya takılsın bir yandan da kimlikleri faş etsin, Ayakkabı gibi durarak demeden yolları arşınlasın, Sinek gibi kimseye görünmeden herşeyin ortasına konsun, Tren gibi, Araba gibi alsın götürsün, Televizyon gibi kendine hayran bıraksın, Çarşaf gibi her yere dolansın, Çuval gibi, Bavul gibi, Çanta gibi, Kamyon gibi her şeyi taşınsın, Boru olsun ülkenin altından girip üstünden çıksın, Taş olsun sussun, Yol olsun aksın, Etek olsun devranlar döndürsün... Bazı nesnelere ise öyle bir dönüşüme veya döneme tanıklık etmiş ki, onu anlatmadan cumhuriyet dönemi anlatılamaz; mesela Gecekondu, Panzer, Mor İğne, Beyaz Toros, Maklube, Parka, Başörtüsü, Siyah Önlük... Yine bazıları, nesne demek zor olsa da, bizzat varoluşları ile bu 100 yılı hatta çok daha fazlasını biçimlendirmiş; onların tanıklıklarına bakmak bu toplumun röntgenini çekmek adeta: Ağaç böyle, Devlet de, Rakı da, Sofra da, Tezek de, Çöp de, Altın da, Tohum da... Ezcümle derdimiz, Nesneyi Özne koltuğuna oturttur anlatacaklarına kulak vermek."

Bu çalışmayı gerçekleştiren proje ekibi, editörler, yazarlar her ne kadar farklı sınıfsal, etnik, dini, kültürel kökenlerden gelmiş olsalar da az çok ortak bir düzlemde birleşen, büyük ölçüde birbirine yakın bir hayat anlayışına sahip insanlar. Bunun anlatının dilini belirleyen ve bir ölçüde eksik bırakan bir yanı da var elbette. Seçilen 100 nesnenin hikayesi, neredeyse tamamı akademisyenlerden oluşan yazarlar yerine bir terzinin, ayakkabıcının, mezar kazıcının, imamın, temizlik görevlisinin, elektrikçinin, çiftçinin, mevsimlik tarım işçisinin, gündelikçi bir kadının, cezaevinde yatan bir mahkûmun ya da bir seks işçisinin kaleminden çıksaydı elbette bambaşka bir çalışma ortaya çıkmış olurdu (ki muhtemelen nesnelerin bir kısmı da farklı olurdu o zaman). Proje ekibi ve yazarların görece "homojenliğinden" dolayı Cumhuriyetin tanık olmadığımız ilk yıllarını ne kadar yansıtabildik, kıyıda köşede kalmış meselelere ne kadar dokunabildik, belli bir topluluk için önemli olan nesnelere ne kadar ıskaladık, bilemiyoruz. Bu sorunu aşmak için her ne kadar nesnelerin belirlenmesinde sosyal medya paylaşımlarımız, atölyelerimiz, toplantılarımız bize önemli bir geri dönüş sağlasa da, bu tartışmalar beklediğimizden çok daha az insana ulaştı ve geri dönüşler de umduğumuzdan daha zayıf oldu.

Projenin kapsamı ve süresi gereği yapamadığımız ama gelecekte yapılmasını hayal ettiğimiz şeyler de var elbette. Çalışma boyunca, ansiklopedideki nesnelere ilgili toplanan bilgi ve belgelerin, fotoğrafların, anıların, hatta nesnelerin sergilendiği gerçek ve kalıcı bir ortamın hayalini kurduk. Bu hayal, projenin kapsamını ve bizi şu anda ziyadesiyle aşıyor, ama gelecekte gerçekleşmemesi için hiçbir neden yok. Bu ansiklopedide nesnelere var ama bundan sonraki çalışmalarda farklı mekanların, yapıların, insanların, fotoğrafların, heykellerin, seslerin vs. dilinden de bambaşka bir tarih anlatısı ortaya

çıkartılabilir. Biz hayal ettiğimizizin, hedeflediğimizizin sadece bir kısmını yapabildik ama bu çalışmanın eksikliği gediğiyle, okuyucuya keyifli bir okuma deneyimi sunmasını, ufuk açmasını, anlatıl-a-mayanın dile gelmesine ufaklık da olsa bir katkı sağlamasını; daha derinden ve içerden görmeyi, duymayı, anlamayı, tarihe “aşağıdan” bakmayı mümkün kılacak çalışmalar üzerine düşünmek için bir vesile olmasını umuyoruz.

Besra, Zarife, Gulnaz ve Diğerleri: Arşiv Belgeleri ve Kürtçe Sözlü Anlatılarda Kadınlar

METİN YÜKSEL*

Giriş

Erken Cumhuriyet döneminde Kürtçe de dahil olmak üzere Türkçe dışındaki dillerde sözlü ve yazılı ifade yasaklanıp cezalandırıldığından bu dönemde yaşanmış olaylar hakkında halk arasında dolaşımda olan sözlü anlatılar bilhassa önem ve kıymet kazanmaktadır. Gerçekten de Kürtçe sözlü anlatıları incelemek Kürtçe ve Kürtler hakkında yapılacak tarihsel araştırmalar için eşsiz bir bakış açısı sağlamaktadır. Bu gözlemlerin temelinde *dengbêj* olarak bilinen, sözlü şiir ve anlatı ustalarının icra ettiği parçaları kullanarak yaptığım araştırmaların sağladığı içgörü yatmaktadır. Şimdiye dek bu minvalde yaptığım çalışmalar, Reso (1900'ler-1983) ve Şakiro (1930-1996) adlı *dengbêjler* tarafından seslendirilen altı parçayı, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Farsça kaynaklarla bir araya getirerek analiz etmektedir.¹ Kürtçe sözlü şiirlerin bu şekilde akademik inceleme konusu yapılması resmî tarih anlatısıyla yaygın akademik tarihyazımındaki boşlukları görmeye ve bu anlatıların dayandığı gayri-Kürtçe kaynakların sınırlarını sınımaya imkân sağlamaktadır.

Bu araştırma sürecinde kadınların özellikle Ağrı İsyanı'ndaki varlığı dikkat çekici bir olgu olarak öne çıkmaktadır. Kaveh Beyat adlı İranlı araştırmacının maalesef Türkçe'ye henüz kazandırılmamış olup Farsça kaynaklara dayanan kıymetli bir eseri bulunmaktadır. Ağrı İsyanı'nı konu alan bu eserinde Beyat, 53 Kürt kadın ve çocuğun Tebriz'de tutulduğunu belirtmektedir. Yazarın, Tahran'da ev hapsinde tutulduğunu ifade ettiği iki Kürt kadın Besra ve Rubabe'dir.² Sözlü görüşmelere dayanan, aralarında Zarife ile eşi Nadir Bey'in fotoğraflarının da yer aldığı fotoğraflar içeren bir kaynak ise Faik Bulut'a ait bir yazıdır. Bulut, yazısında Ağrı İsyanı'na katılan kadınlardan tespit ettiklerini şu şekilde sıralamaktadır: "Yaşar Hanım, Mirdêsi Hanım, Rabiya Hanım, Besra Hanım, Zarife Hanım, Vahide Hanım, Hedê (Emine) Hanım, Zahide Hanım, Dilşa, Zeyno Hanım, Gulçin ile Zeytun, Gulnaz Hanım."³ Ağrı İsyanı konusunda doğrudan isyanda

* Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, Hacettepe Üniversitesi, metinyuksel@hacettepe.edu.tr

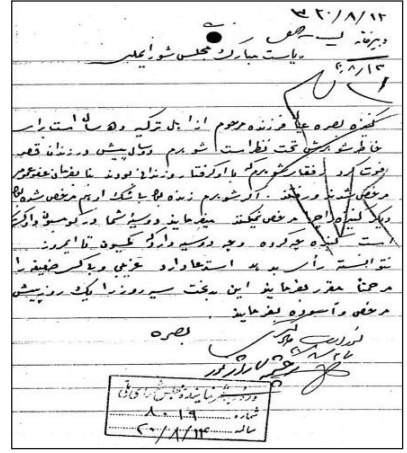
1 Metin Yüksel, "Dengbêj, Mullah, Intelligentsia: The Survival and Revival of the Kurdish-Kurmanji Language in the Middle East, 1925-1960", (Doktora Tezi, the University of Chicago, 2011), 115-138; Metin Yüksel, "On the Borders of the Turkish and Iranian Nation-States: the Story of Ferzende and Besra", *Middle Eastern Studies* 52, 4 (2016): 656-676; Metin Yüksel, "Dilşa'nın Babasına Ağıt: Ruslar, Dengbêjler ve Bulanık Savaşı", *Burası Muş'tur*: Tarih, Toplum, Kültür ve Edebiyat, yay. haz. Ercan Çağlayan (İstanbul: Pınar, 2019), 325-358; Metin Yüksel, "Oral Poets in Conflict: Aşık Veysel and Dengbêj Reso on the Rope", *Journal of Folklore Research* 56, 1 (2019): 71-103.

2 Kaveh Beyat, *Şûreş-i Kordhâ-yi Torkiye ve Tesir-i ân ber Revâbit-i Hârici-yi İnan (1307-1311)* (Tehran: Neşr-i Tarih-i İnan, 1374), 179-180.

yer alan katılımcılarla yapılan görüşmelerin yanı sıra özellikle bölge halkı arasında dolaşımda olan anlatılarla *dengbêj* parçalarını kayda geçirip müstesna veri, bilgi ve fotoğraf içeren eserlerin mevcut olduğu da kaydedilmelidir. Örneğin, bu konuda kaleme alınan iki kitapta Bulut'un yazısında anılan kadınlardan Hedê'nin (Emine) kısa hikâyesine, fotoğrafına ve adının geçtiği *dengbêj* parçalarına yer verilmektedir.⁴

Besra, Zariife ve Gulnaz

Bu incelemenin odaklandığı üç Kürt kadınının 1920'lerden 1940'lı yıllara yayılan öyküleri resmî arşiv belgeleriyle Kürtçe sözlü anlatılar sayesinde günümüze ulaşmıştır. Bu kadınlar Besra, Zariife ve Gulnaz'dır. Besra'nın ve eşi Ferzende'nin adını ilk defa Şakiro'nun genellikle "Ferzende Beg" adıyla bilinen bir parçasında duydum.⁵ *Dengbêj* parçalarını keşfetmeye yeni başladığım zamanlarda bu iki isimle Türk, İran ve Fransız arşiv belgelerinde karşılaşacağı doğruyu beklemiyordum. Şakiro'nun bu parçasını esas alan çalışmam, Türkiye-İran sınırının günümüzdeki halini aldığı 1932 yılına kadar devam eden çatışma sürecine Ferzende ve Besra'nın dramatik öyküsü üzerinden ulus ve ulus-devlet inşa projesi bağlamında ışık tutmaktadır. Bahsi geçen makalemde yer alan dikkat çekici kaynaklardan biri, Besra'nın 1941'de İran Meclis Başkanlığı'na verdiği ve ilk görselde bir kopyası bulunan dilekçedir.⁶ Besra, bu dilekçesinde kendisinin, eşi Ferzende dolayısıyla on yıldır göz hapsinde tutulduğunu kaydederek eşinin iki yıl önce Kasr Hapishanesi'nde öldüğünü, Ferzende'nin arkadaşlarının serbest bırakıldığını, eğer hayatta olsaydı onun da serbest bırakılacağını söylemektedir. Buna istinaden hâlâ tutulmakta olduğu ev hapsinden serbest bırakılmasını talep etmektedir. Bu dilekçede verilen malumat dışında Besra'nın hikâyesinin devamını öğrenmek için bulabildiğim tek kaynak Nadir Bey'in oğlu Kemal Süphandağ'ın bir kitabı oldu. Bu kitapta, Ferzende gibi Ağrı İsyanı'ndaki bir diğer lider olan Nadir'in eşi Zariife ile gerçekleştirilen bir görüşmeye yer verilmiştir. Tahran'da dört yıl birlikte ev hapsinde kaldığı Besra'ya dair bazı anılarına yer veren Zariife, Besra'nın İran'da sürgünden döndükten sonra yaşadığı acılara dayanamayarak aklını kaybettiğini kaydetmektedir.⁷

Besra'nın Dilekçesi, İslami Şûra Meclisi Kütüphane, Müze ve Dokümantasyon Merkezi, Tahran.

3 Faik Bulut, "Ağrı İsyanı'ndaki Kadın ve Çocuklara Ne Oldu?" *Independent Türkçe* (2 Ağustos 2020) <https://www.indyrturk.com/node/220791> (Erişim Tarihi: 25 Ağustos 2023).

4 Mustafa Balbal, *Ararat'taki Esir Generalden Kan Çiçekleri* (İstanbul: Doz, 2002), 109-111, 127-128; Yılmaz Çamlıbel, *Agirî Sahipsiz Değildir: Ağrı Kürt Ulusal Başkaldırısı* (Diyarbakır: Deng, 2007), 103-105.

5 YouTube'da "Dengbêj Şakiro" ve "Ferzende Beg" adlarıyla arama yapıldığında bulunabilecek bu parça bazen "Asyayê" başlığı altında da yazılı hale getirilmiştir: Ömer Güneş ve İbrahim Şahin, *Antolojiya Dengbêjan 2: Dengbêj Şakiro* (İstanbul: Nûbihar, 2018), 61-64.

6 Yüksel, "On the Borders of the Turkish and Iranian Nation-States", 675. Bu belgeyi yayımlamama izin verdikleri için Tahran'da bulunan *İslami Şûra Meclisi Kütüphane, Müze ve Dokümantasyon Merkezi* ile *Middle Eastern Studies* dergisi ve bu derginin yayıncısı *Taylor and Francis*'e teşekkür ederim.

7 Kemal Süphandağ, *Hamidiye Alayları, Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı* (İstanbul: Pêri Yayınları, 2012), 475-476.

Besra'nın adını ilk defa Şaki-ro'nun performansında duymuş-ken Besra'nın hikâyesinin sonu-nu öğrenmek amacıyla yaptığım araştırma sürecinde Zarife'nin adıyla ilk defa karşılaştım. Sözü geçen makalede sadece Besra'nın hikâyesini aktardığı kadarıyla zikrettiğim Zarife adı, Cumhuriyet Arşivleri'nde 1947 tarihli ve metni aşağıda alıntılanan belgede karşıma çıktı:

Zeylân ayaklanmasıyla ilgili bulunmalarından ötürü 19/8/1936 tarihli ve 2/5212 sayılı kararla bazı İllere nakilleri kabul edilmiş olanlar arasında bulunan ve sözü geçen karara bağlı B listesinin 81 sayısında kayıtlı olan Yunus oğlu Hasan Şahin'in kızı Zarife hakkındaki nakil kararının kaldırılması; İçişleri Bakanlığının 3/4/1947 tarihli ve 21131/522-4308 sayılı yazısı üzerine; Bakanlar Kurulunun 5/5/1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.

T. C.
BAŞBAKANLIK
MÜHÜRLEME VE MÜHÜRLEME
KARAR MÜHÜRÜ
Karar sayı:
5782

KARAR

Zeylân ayaklanmasıyla ilgili bulunmalarından ötürü 19/8/1936 tarihli ve 2/5212 sayılı kararla bazı illere nakilleri kabul edilmiş olanlar arasında bulunan ve sözü geçen karara bağlı B listesinin 81 sayısında kayıtlı olan Yunus oğlu Hasan Şahin'in kızı Zarife hakkındaki nakil kararının kaldırılması; İçişleri Bakanlığının 3/4/1947 tarihli ve 21131/522-4308 sayılı yazısı üzerine; Bakanlar Kurulunun 5/5/1947 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.

CUMHURBAŞKANI

İsmail İnönü

Başbakan: İsmail İnönü
Dışişleri Bakanı: İsmail İnönü
İçişleri Bakanı: İsmail İnönü
Bayındırlık Bakanı: C.K. Yılmaz
Ticaret Bakanı: İsmail İnönü
Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı: İsmail İnönü
Devlet Bakanı: İsmail İnönü
Ekonomi Bakanı: İsmail İnönü
Ulaştırma Bakanı: İsmail İnönü
Adalet Bakanı: İsmail İnönü
Maliye Bakanı: İsmail İnönü
Ticaret Bakanlığı: İsmail İnönü
Millî Savunma Bakanı: İsmail İnönü
Millî Eğitim Bakanı: İsmail İnönü
Gııda ve Tüketim Bakanlığı: İsmail İnönü
Çalışma Bakanı: İsmail İnönü

030 18 01 02 113 31 2

Zarife hakkındaki nakil kararını kaldıran Bakanlar Kurulu kararı, Cumhuriyet Arşivi, 30-18-01-02/113.31.2, 5 Mayıs 1947.

Süphandağ'ın yukarıda adı geçen kitabında tüm ailenin 1947'de çıkan aftan yararlanarak 1948'de memleketleri Patnos'a döndüğü ifade edilmektedir.⁸ İkinci görselde yer alan belgeden görülebileceği gibi, "Zarife, 1947 ve Zeylân Ayaklanması" ifadeleri bu kişinin Besra ile Tahran'da ev hapsinde tutulan Zarife olduğunu düşündürmektedir. Ancak belgede Zarife'nin babası ve büyükbabasının adlarını Kemal Süphandağ'dan teyit etmek istediğimde bu adların tutmadığını gördüm.⁹ Bu tutarsızlık, arşiv belgesinde bu iki ismin muhtemelen yanlış kaydedilmiş olmasından kaynaklanıyor olabilir. 1933 tarihli bir diğer belgeden de görülebileceği gibi, Zarife'nin eşi Nadir Bey ve ailesinin Kayseri'de iskân edilmiş olduğu¹⁰ anlaşıldığından ve Faik Bulut'un isimlerini sıraladığı kadınlardan arasında Zarife adını taşıyan sadece bir kadın bulunduğundan bu belgede geçen kişinin Zarife olduğunu ileri sürmek mümkün görünüyör.

Besra'nın adı ve sesi, kocası Ferzende'yi İran kuvvetleriyle çatışmasında dayanıklı olmaya ve savaşmaya teşvik ettiği bir *dengbêj* performansına, İran Meclis Başkanlığı'na

8 Süphandağ, *Hamidiye Alayları*, 482.

9 Üvey annesi Zarife hakkındaki sorularına cevap verdiği için Kemal Süphandağ'a teşekkür ederim.

10 Cumhuriyet Arşivi, 30-18-1-2/36.39.2, 23 Mayıs 1933.

verilmiş bir dilekçeye ve Zarife'nin aktarımına yansırken Hacı Musa Bey'in kız kardeşi Gulnaz'ın öyküsü daha çok halk arasında dolaşımda olan bir anekdotla bilinmektedir. Benim de çocukluk yıllarımda çeşitli defalar anlatıldığına bizzat tanık olduğum bu anekdot, Şakiro'nun icralarının transkripsiyonunun bir araya getirildiği kapsamlı bir derlemede "Sidîqê Delal" adlı parça için açıklayıcı bir dipnot olarak verilmiştir.¹¹ Gulnaz'ın adının da geçtiği bu parça, oğlu Sidîq'in "müfreze" ve "jandarma" tarafından öldürülüşünü konu almaktadır. Olayın tam olarak ne zaman cereyan ettiğini belirlemek güç görünüyorsa da Gulnaz hakkında kaleme alınan bir yazıya göre, Şeyh Said İsyanı sonrasıyla Ağrı İsyanı öncesinde, 1926 yılında gerçekleşmiş olabileceği ifade edilmektedir.¹² Bu örnekte dikkat çeken husus, bir *dengbêj* parçasının içeriğinde doğrudan yer almayan bir anekdotun da bu parçanın adeta tamamlayıcı bir parçası haline gelmiş olmasıdır. Yani bu parçadan belki daha da yaygın olarak bilinen, Gulnaz'la anılan bir anekdot ve o anekdotta geçen atasözüdür. Bir başka deyişle, geçmişteki olay ve kişiler hakkında bilgi ve yorum içerikli Kürtçe sözlü kültür ürünleri sadece *dengbêj* performanslarıyla sınırlı değildir. Kürtler arasında dolaşımda olan bu tür anekdotlar da — Jan Vansina'nın kavramı ödünç alınarak ifade edilecek olursa — "historiyolojik"¹³ bir rol ifa etmektedir.¹⁴ Bu anlamda gerek Besra'nın başından geçenlerle yakın yıllara tekabül eden bir olay olması, gerekse Besra'nın sürgün edilme ve aklı melekelerini yitirmesi tecrübesine bir başka şiddet tecrübesini ekleyerek bunun aktarılmasını ve canlı tutulmasını sağlaması hasebiyle Gulnaz'ın merkezinde olduğu bu anekdot ve atasözü de kayda değerdir. Bu parçanın transkripsiyonunda yazdıkları dipnotta Ömer Güneş ve İbrahim Şahin'in ifade ettiği gibi, Gulnaz kafaları kesilen oğlu Sidîq ile yeğeni —ve Hacı Musa Bey'in oğlu— Ezedîn'i teşhis etmesi için Muş'ta karakola çağrılır. Karakolda yerde bulunan kesik başlar kendisine gösterilince ayağının ucuyla önce birine, sonra diğerine dokunarak: "Bu, oğlum; bu da yeğenim", der. Sonra ekler: "Erkek kuzu, bıçak içindir!"¹⁵ Bir atasözü aracılığıyla dile getirilip aktarılan bu anekdot, Gulnaz'ın cesaretini, soğukkanlılığını ve tedhişe boyun eğmeyişiğini anlatmaktadır.¹⁶

Bu noktada, Gulnaz'ın dramatik tecrübesinin özdeşleştirildiği bu atasözünün yazılı mecradaki öyküsüne de kısaca yer vermek faydalı görünmektedir. Bir versiyonuna, İstanbul'da 1918-1919 yıllarında Kürtçe-Türkçe çıkan *Jîn* dergisinde Law Reşîd imzasıyla ve "Kürdlerde Durûb-ı Emsal" başlığı altında "Bexê nêr ji kêrê ra ye/Erkek kuzu bıçak içindir" şeklinde Kürtçe ve Türkçe olarak yer verilmektedir. Aynı atasözü için verilen dipnotta, Rusya'nın Erzurum konsolosu Alexander Jaba'nın derlediği ve Kürtçe-Fransızca olarak yayımladığı hikâyeler arasında "Erkek kuzu, bıçak içindir" şeklindeki "me-

11 Güneş ve Şahin, *Antolojiya Dengbêjan* 2, 52-53.

12 Celâl Temel, "Efsane Bir Kürt Kadını: Gülnoz Hanım", *Rûpela Nû* (27 Ağustos 2022) <http://www.rupelanu.org/efsane-bir-kurd-kadini-gulnaz-hanim-1093yy.htm> (Erişim Tarihi: 29 Ağustos 2023).

13 Jan Vansina, *Oral Tradition as History* (Madison: University of Wisconsin Press, 1985), 196.

14 Yüksel, *Dengbêj*, Mullah, *Intelligentsia*, 104-105.

15 "Bexê nêr ji bona kêr e!". Güneş ve Şahin, *Antolojiya Dengbêjan* 2, 52.

16 Çatışmalarda kafa kesmenin devlet tarafından ödüllendirilmesine ve kesilmiş kafaların teşhir edilmesine hatırat ve sözlü anlatı gibi çeşitli kaynaklarda yer verilmektedir: Rohat Alakom, yay. haz. *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları* (İstanbul: Avesta, 2011), 32, 44, 115; Rohat Alakom, *Xoybûn Örgütü ve Ağrı Ayaklanması* (İstanbul: Avesta, 2011), 151; Sedat Ulugana-Kumru Toktamış, *Ağrı İsyanı'nda İstanbullu Bir Kadın* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2023), 92; Ahmet Aras, *Serhildana Seyîdan û Berazan [Seyîtxan-Elîcan-Fesihê Mihê Mîrze]* (İstanbul: Weşanên Pêri, 2009), 131. Kafa kesme konusu üzerine bir çalışma için, bkz. Amalendu Misra, *On Beheading* (New York: Palgrave, 2022).

sel”in ve bu meselin “darbedilme” hikâyesinin yer aldığı kaydedilmektedir.¹⁷ Bilinen ilk yazılı kayıtları Jaba’ya ve *Jîn* dergisine giden bu atasözünün bir diğer kaydı da Süleymaniye’li âlim, yazar ve araştırmacı Şêx Mihemedî Xall (1904-1989) tarafından yayımlanan atasözleri derlemesinde yer almaktadır. “Erkek kuzu, başı kesilmek içindir” (“Bêrxê nêr bo serbirrîn e”) şeklinde kayıt altına aldığı bu atasözü için Xall, şu açıklamayı yapmaktadır: “Yurdun evlâtları vatan için peşmerge olmalıdır ve o yolda başlarını vermedir.”¹⁸ Aynı atasözünün Kürtlerin Irak’taki siyasi mücadelesine uyarlanarak yeniden anlamlandırılmakta olduğunu gösterdiğinden bu yorum bilhassa ilgi çekicidir.

Sonuç

Besra, Zarife, Gulnaz ve adlarını bilmediğimiz diğer Kürt kadınlarının tecrübelerini, sözlü anlatılar ve arşiv belgelerine yansıdığı kadarıyla görünür kılan bu incelemede sonuç olarak iki gözlemin altı çizilebilir. Birinci nokta, Türkiye’de ve İran’da kadın tarihyazımına ilişkin bir husustur. Daha önceki çalışmalarında da dile getirdiğim gibi,¹⁹ Türkiye ve İran’da kadın tarihyazımında Kürt kadınlarının ses ve tecrübelerine çoğu zaman yer verilmemektedir.²⁰ Halbuki mevcut araştırma ve belgelere yansıyan çok sayıda Kürt kadın zaten bulunmaktadır. Örneğin, Erik Jan Zürcher, Şeyh Said İsyanı sonrasında Türkiye’nin batı bölgelerinde zorunlu iskâna tâbi tutulan yirmi binden fazla Kürt’ten söz etmekteyken,²¹ 15 Ağustos 1927 tarihli bir İngiliz arşiv belgesine yansıyan bir tanıklık, Niğde ve “Develi Kara Hisar” arasında sürgün yolunda olan Kürtler arasında “150 Kürt kadın ve çocuk” olduğunu kaydetmekte,²² sürgün edilenlerle yapılan sözlü tarih çalışmaları da onların seslerinin bir nebze de olsa duyulmasına imkan sağlamaktadır.²³ Bununla beraber 1920’lerden 1940’lara kadınların tarihi anlatılırken Batıcı erkek siyasal elitler tarafından oy verme hakkı da dahil olmak üzere, kadınların kamusal ve siyasal yaşama katılımını sağlamaya dönük bir dizi siyasal reformun yürürlüğe sokulması merkezi bir yer tutmakta ve bu dönem “devlet feminizmi” ve/ya “kadınların uyanışı” ile karakterize edilmektedir.²⁴ Nitekim 1930’ların sonunda “Hakkari’nin ilk kadın Belediye Meclis üyesi Fidan Hanım” gibi bir Kürt kadının varlığı da bilinmektedir.²⁵ Ancak bununla birlikte bu adımlar, çok sayıda Kürt kadınının sürgün, zorunlu iskân, hapis ve ölümlerle belirlenen gerçekliğinden uzak görünmektedir. Benzer şekilde, çeperlerdeki kadınların ses ve tecrübelerine yer vermeksizin bahsi edilen siyasal düzenlemeleri onlara

17 M. Emin Bozarslan, çeviri ve çevrimyazı, *Jîn: Kovara Kurdî-Tirkî/Kürdçe-Türkçe Dergi, 1918-1919*, Cild: 1 (Uppsala: Deng, 1985), 249, 264.

18 Şêx Mihemedî Xall, *Pendî Pêşînan* (Nawendî Hizrî û Rroşinbirî Xall, 2021), 74.

19 Yüksel, “On the Borders of the Turkish and Iranian Nation-States”; Metin Yüksel, “The Encounter of Kurdish Women with Nationalism in Turkey”, *Middle Eastern Studies* 42, 5 (2006): 777-802.

20 Kuşkusuz 2000’li yıllardan bu yana Shahzad Mojab, Sevim Yeşil, Zeynep Türkyılmaz ve Handan Çağlayan gibi araştırmacıların bu sessizleştirmeyi kıran öncü çalışmalarına imza attığı kaydedilmelidir.

21 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History* (London and New York: I. B. Tauris, 2004), 172.

22 A. L. P. Burdett, yay. haz. *Records of the Kurds: Territory, Revolt and Nationalism, 1831-1979, Volume 7: 1927-1930* (Cambridge: Cambridge Archive Editions, 2015), 22.

23 Şeyhmus Diken, *İsyan Sürgünleri* (İstanbul: İletişim, 2005).

24 Jenny B. White, “State Feminism, Modernization, and the Turkish Republican Woman”, *NWSA Journal* 15, 3 (2003): 145-159; Camron Michael Amin, “Propaganda and Remembrance: Gender, Education, and “The Women’s Awakening” of 1936”, *Iranian Studies* 32, 3 (1999): 351-386.

25 Orhan Koloğlu, *Arap Kaymakam: Libya’ya Başbakan Olan Türk Kaymakamın Yaşam Öyküsü* (İstanbul: Aykırı Yayıncılık, 2011), 127, 130-132.

teşmil eden tarihsel ve siyasal anlatılar da problemlidir.²⁶ Zira Besra, Zariife, Gulnaz ve diğer Kürt kadınlarının hikâyesi her şeyden önce hayatta kalma mücadelesidir.

Son olarak, aynı yıllarda yaratılma sürecinde olan Irak devletinin sınırları içinde yaşayan Kürt kadınlarının bir kısmının tecrübesinin de Besra, Zariife ve Gulnaz'ın tecrübelerine benzer bir seyir izlediği ifade edilebilir. İngiliz manda yönetimi ve Arap Sünni monarşisi Kürt ulusal varlığını kâğıt üzerinde tanımakla birlikte bunu çoğu zaman fiilen bastıran bir siyaset izlediğinden Kürt kadınlarının gerçekliği burada da hayat-memat mücadelesiyle şekillenmiş olup Irak kadın tarihyazımında görünür olmaktan uzaktır.²⁷ Bu kadınlardan biri, 1924'ün Mayıs ayında Süleymaniye yakınlarında İngiliz bombardımanından kaçıp bir mağaraya sığınan hamile annesinin kendisini doğurduğu ve bu şartlar altındaki doğumunu hem kendi kişisel tarihinde hem de Kürt tarihinde "tarihi bir felaket" olarak niteleyen Pakize Refik Hilmi'dir.²⁸ Annesinin, onu mağarada doğurması hikâyesini her gece dizlerinde onu uyuturken anlattığını kaydeden Pakize'nin çocukluğunun, annesinin ve halasının ayrıntılı öyküsünü ölümünden bir yıl önce yayımladığı hatıratı sayesinde duyabilmekteyiz. Yayımlanmış bir İngiliz arşiv belgesinde, Süleymaniye'de 26-31 Mayıs tarihleri arasında hava bombardımanı yapılacağına dair 20 ve 23 Mayıs tarihlerinde halka uyarılar yapılmış olduğundan 27 ve 28 Mayıs tarihlerinde gerçekleştirilen hava harekâtı sonucunda ölen ya da yaralanan olmadığı, ancak aralarında Şeyh Mahmud'un eski evinin de olduğu 50 ilâ 100 eve ciddi hasar verildiği kaydedilmektedir.²⁹ Eğer bu bombardımanlarda öldürülmüş olsaydı Pakize'nin belki bir adı bile olmayacaktı.

26 Burada ilginç bir noktaya işaret etmek gerekli görünüyor. Camron Michael Amin, müteveffa halası Na'imeh Amin'in arkadaşı Maryam Tusi ile sözlü tarih görüşmesi yaparak 1946'da Tahran Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne kabul edilen ilk kadın öğrenciler olan Tusi'nin ve halasının öyküsünü, fotoğraflarını inceleyerek ve Rıza Şah'ın 1936-1941 arasındaki "Kadınların Uyanışı" projesi kapsamında ele almaktadır. Yazar, halasının "1941'de gerçekleşen Kürt isyanı esnasında öldürülen bir generalin kızı olduğunu" ve bu yüzden Maryam Tusi'nin evine giderken büyükbabasının evine tahsis edilen bir askerin ona eşlik ettiğini aktarmaktadır: Amin, "Propaganda and Remembrance", 367. General babasının yanı sıra Na'imeh Amin ve arkadaşı Maryam'ın hikâyeleriyle Besra, Zariife, Ferzende ve Nadir'in öyküleri arasındaki kontrastın yanında, bu iki farklı hikâyeyi odaklarına alan Amin'le bu satırların yazarının konumlanışı tarih, tarihçi ve tarihyazımı ilişkisindeki öznelliği yansıtmaları hasebiyle kayda değer görünmektedir.

27 Örneğin, bkz. Noga Efrati, "The Other 'Awakening' in Iraq: The Women's Movement in the First Half of the Twentieth Century", *British Journal of Middle Eastern Studies* 3, 2 (2004): 153-173.

28 Pakize Refik Hilmi, *Kurd û Jiyaneî Pirr Endêşe: Yaddaşt* (Hewlêr, 2000), 15. Harvard Üniversitesi'nde 1949-1951 yılları arasında dilbilim alanında yüksek lisans derecesini alan Pakize, dünyada ilk defa 1959'da Bağdat Üniversitesi'nde kurulan Kürtçe Bölümü'nün kuruculuğunu ve başkanlığını yaptı.

29 Alan de L. Rush ve Jane Priestland, yay. haz. *Records of Iraq, 1914-1966, Volume 3: 1921-1924* (Great Britain: Archive Editions, 2001), 531.

Arşivden Bir Atatürk Fotoğrafi İnceleme Denemesi

İDİL ÇETİN*

Türk Tarih Kurumu (TTK) arşivinde yer alan yan sayfada gördüğünüz görsel, arka yüzündeki notlardan öğrendiğimize göre Atatürk'ün 14 Temmuz 1929'da sonradan Atatürk Orman Çiftliği adını alacak Gazi Çiftliği'ne geldiği sırada kaydedilmiş bir görüntüsü olmakla birlikte dolaşımı yaygınlaşmış fotoğraflarından biri değil. Gelgelelim, görsel, ön ve arka yüzleri vasıtasıyla erken Cumhuriyet yıllarında Atatürk fotoğraflarını kimlerin hangi vesilelerle çektiği, bunlardan hangilerinin nerelerde dolaşıma girdiği ve ilerleyen yıllarda bunların arşivlerde nasıl birer belgeye dönüştüğü gibi konular hakkında konuşmamıza imkân tanıyor.

Bu görüntülerin kimler tarafından üretildiğiyle söze başlayabiliriz. Erken Cumhuriyet yıllarında Atatürk'ün fotoğrafını çekmiş olanlar arasında ilk başta foto muhabirleri geliyor. Ancak bu dönemde ne kadar az sayıda foto muhabiri olduğu hesaba katıldığında durum ilginç bir hal alıyor. Dönemin foto muhabirlerinden Selahattin Giz bir röportajında bu yıllarda İstanbul'da 10-12 foto muhabiri olduğunu, Ankara'da ise sadece iki kişinin çalıştığını, bu yüzden bazı muhabirlerin birkaç gazetede çalışmasının veya muhabirlerin aralarında anlaşarak herkesin başka bir hadiseyi takip etmesinin, sonra da akşam buluşup haber ve fotoğraf teatisi yapmalarının yaygın bir durum olduğunu anlatıyor.¹ Ancak bu iş bölümünün Atatürk'ü içeren hadiseler için geçerli olmadığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Dönemin süreli yayınları incelendiğinde, bir hadiseye havadis niteliğini kazandıranın Atatürk'ün varlığı olduğu, havadisın nakledilmesine eşlik edecek fotoğrafların Atatürk'ün hadiseye katıldığı zaman dilimi süresince çekilenler arasından seçildiği fark edilir. Bu sebeple Atatürk'ün katıldığı her hadise foto muhabirleri tarafından takip edilir ve sayısını bilmek mümkün olmasa da kendisinin Cumhuriyet tarihinin tamamını besleyecek, farklı yerlerde ve biçimlerde tekrar tekrar dolaşıma girecek kadar çok sayıda fotoğrafı çoğunlukla bu kadar ufak bir grup tarafından çekilmiştir. Bu grubun ardından ikinci sırada fotoğraf stüdyoları gelir. Atatürk bilhassa önemli günlerin yıldönümlerinde belirli stüdyolarda portresini çektirmiştir. Ama bu stüdyolar o dönemde yalnızca portre çekimi yapmadıkları, aynı zamanda önemli hadiseleri takip edip çektikleri fotoğrafları süreli yayınlara sattıklarından Atatürk'ün fotoğraflarını bu vesileyle de üretmişlerdir. Bu iki gruptan başka Atatürk'ün yanında çalışmış ya da yakınında bulunmuş bazı kişilerin fotoğrafçılığa meraklı olduğunu ve bu nedenle kendisinin fotoğraflarını çektiğini biliyoruz. Son olarak, Atatürk'ün çıktığı yurt gezileri sırasında gittiği şehirlerdeki yerel ve amatör fotoğrafçıları sayabiliriz. Ancak bu son iki grubun çektiği fotoğrafların süreli yayınlarda nadiren dolaşıma girdiğini ve daha ziyade kişisel koleksiyonlarda kaldığını, bazılarının ise sonradan arşivlerdeki kimi Atatürk fotoğrafı koleksiyonlarına kaynaklık ettiğini söylemek mümkün.

* Oslo Üniversitesi, idil.cetin@ifikk.uio.no

¹ Ümit Bayazoğlu, "Giz Fotoğrafları", *Albüm Görsel Kültür Dergisi* (Mart 1998): 104.

Türk Tarih Kurumu Arşivi, TTK_OFS_KHO_GHTD_EÖ_238_19_13

Bu yazıya konu olan fotoğrafı çeken kişi, fotoğrafın arka yüzüne başta Arap harfleriyle yazılıp sonradan Latin harflerine aktarılmış notu "Foto M. Cemal" olarak imzalayan, erken Cumhuriyet döneminin önde gelen foto muhabirlerinden Cemal Işıksel. Çok sayıda

Atatürk fotoğrafı çekmiş olmasından ötürü ilerleyen yıllarda bazen Atatürk'ün şahsi fotoğrafçısı olarak anıldığına rastlanacaksa da bu görüntüleri mesleği gereği kaydetmiş olduğunu Abdi İpekçi'ye verdiği bir röportajda şöyle ifade ediyor: "Efendim ben Atatürk'ün hususi fotoğrafını çekmezdim. Hadise içerisinde Atatürk'ün resimlerini alırdım. Portre yapmadık. Gazeteci idim."² Mesleğe *Vakit*'te başlayıp *Cumhuriyet*'te devam eden Işıksel'in, her ne kadar görev icabı bu kadar çok sayıda fotoğraf çekmiş olsa da Atatürk'ün görüntüsünü kaydedebilmek için hadise kovalayan foto muhabirlerinden biri olmadığını da kaydetmek gerekir. Aynı röportajın ilerleyen kısımlarında Atatürk'e pek çok yurt gezisinde ricası üzerine eşlik edip fotoğraflarını çektiğini bizzat kendisi anlatır. Çektiği fotoğrafların çalıştığı gazete haricindeki süreli yayınlarda da yayımlandığına rastlanır. Ancak bunun sebebi, Işıksel'in birkaç gazeteye birden çalışan foto muhabirlerden olması değildir. *Vakit* ve *Cumhuriyet* gazeteleri, CHP Genel Sekreterliği'nin parti tebligatlarında partinin yayın organı saydığı *Hakimiyet-i Milliye* ve onun devamı

² Abdi İpekçi, "Gazete Fotoğrafçılığı ve Atatürk'ten Anılar (Cemal Işıksel ile Söyleşi)", *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor* (İstanbul: Dünya Kitapları, 2004), 95.

olan *Ulus*, *Resimli Uyanış*, *Karagöz* gibi süreli yayınlar arasında değildir.³ Gelgelelim bu gazetelerin, sırasıyla, altıncı dönem mecliste bulunmuş gazeteci-milletvekillerinden Mehmet Asım Us ve Yunus Nadi Abaloğlu'na ait olmalarından ötürü yine de bir parti yayın organı gibi hareket ettikleri ve önemli hadiselerden fotoğrafların bu nedenle diğer süreli yayınlarla paylaşılmış olduğu söylenebilir. Işıksel'in belki tam da çalıştığı gazeteler sebebiyle devlet erkani, hatta bizzat Atatürk tarafından önemli hadiseleri kaydetmek üzere görevlendirilmiş olduğu düşünülebilir.

Burada yer verdiğimiz fotoğrafın çekilme vesilesi yine böyle bir rica ya da görevlendirmeyle ilgili olmalıdır çünkü bu görüntü aslında Gazi Çiftliği'ndeki bir fotoğraf çekiminin en başına, Atatürk'ün çiftliğe geldiği ana aittir. Çiftlikteki zirai faaliyetleri duyurmak üzere Atatürk'ü makine başında çalışır ve hasatla ilgilenirken gösteren aynı gün çekilmiş başka fotoğraflar yalnızca Işıksel'in o sırada çalıştığı *Cumhuriyet*'te değil dönemin diğer gazetelerinde de yayımlanır.⁴ Ancak buradaki görsel, zirai faaliyetlerle ilgili herhangi bir bilgi içermediğinden ilgili fotoğraf çekiminde kaydedilip süreli yayınlarda yayımlanmış görüntüler arasına girmemiştir. Atatürk fotoğraflarında görmeye daha ziyade alışık olduğumuz kadraj kusursuzluğuna ve teknik mükemmelliğe sahip olduğundan ve Atatürk'ün biraz hazırlıksız yakalandığı belli olduğundan sonradan süreli yayınlarda, sergilerde, albümlerde ve kamusal alanlarda sık karşımıza çıkan fotoğraflarından biri de olmamıştır. Bununla birlikte tümüyle ortadan kaybolmamış, TTK arşivinde Işıksel tarafından çekilmiş Atatürk fotoğrafları arasında kendine yer bulmuştur. Bu da bize, son olarak, Atatürk fotoğraflarının arşivlerde nasıl birer belgeye dönüştüğü hakkında birkaç söz söyleme imkânı tanır.⁵

Işıksel'in TTK arşivinde yer alan kendisine ait Atatürk fotoğraflarının arka yüzlerindeki kısa bilgilendirme notlarını ne zaman yazdığını bilmek mümkün değil. TTK'nın bu görselleri koleksiyonlarına kaydederken ilk başta ön yüzlerinden çıkarsanan temalarına göre bir katalog sistemi geliştirdiği, sol alt köşedeki "Yurt Gezi Ankara" ibaresinden görülebilir. Oysa yurt gezisi, Atatürk'ün Ankara ve İstanbul haricindeki şehirlere yaptığı ziyaretleri ifade etmede kullanılır. Arşivde sonradan fotoğrafların bağışçılara göre gruplandırıldığı yeni bir kataloglama sistemine geçilmiştir. O. Fikret Sağlam tarafından bağışlanmış bu fotoğrafın arşivde halen kullanılan kodu sol üstte görülebilir. Görselin arka yüzündeki bu farklı kodlar, tükenmez kalemle yapılmış transkripsiyon, iki farklı damga ve muhtemelen bir yayındaki ya da sergideki yerini belirten sağ alt köşedeki etiket, fotoğrafın arşiv bünyesine dahil edilmesinden sonra birkaç defa elden geçtiğini gösterir. Sağ üst köşedeki tarihin Işıksel'in kaleminden çıkmışa benzememesi ve Latin harflerine geçildikten sonra alınmış bir fotoğrafla ilgili olarak kendisinin zaten ilk başta

³ Çeşitli süreli yayınların parti yayın organı olarak anıldığı tebligatlardan örnekler için bkz. *Cumhuriyet Halk Fırkası Kâtibiumumiliğinin F. Teşkilâtına Umumi Tebligatı*, Cilt 1: Mayıs 1931'den Birincikânun 1932 Nihayetine Kadar (Ankara: Hakimiyeti Millîye Matbaası, 1933), 150, 158; Cilt 3: Temmuz 1933'ten Birincikânun 1933 Sonuna Kadar (Ankara: Hakimiyeti Millîye Matbaası, 1934), 97; Cilt 4: İkincikânun 1934'ten Haziran 1934 Sonuna Kadar (Ankara: Hakimiyeti Millîye Matbaası, 1934), 46; Cilt 10: İkincikânun 1937'den 30 Haziran 1937 Tarihine Kadar (Ankara: Ulus Basımevi, 1937), 156.

⁴ Örneğin bkz. *Hakimiyet-i Millîye*, 15 Temmuz 1929, 1, 8; *Milliyet*, 15 Temmuz 1929, 1; "Gazinin Zinde Vücutu Bir Çalışma Abidesidir", *Cumhuriyet*, 16 Temmuz 1929, 1.

⁵ Her ne kadar yer sınırlaması yüzünden konuya burada sınırlı değinilebilecekse de bununla ilgili daha detaylı bir inceleme için bkz. İdil Çetin, "The Backstages of Archives: The Reverse of Photographs", *Archives and Records* 43:3 (2022): 221-243.

Arap harfleriyle bir açıklama düşmüş olması, bunun da yine bir arşiv çalışanı tarafından not alındığını düşündürür. Bu da bu fotoğrafın bağlamı ve çekilme koşullarıyla ilgili bir araştırmacının arşivde yapılmış olabileceğini akla getirir. Ancak bu doğruysa bile, bu araştırmadan elde edilen sonuç kataloğa yansımamış, bu fotoğraf arşive, diğer yüzlercesi gibi, herhangi bir yer, tarih ve bağlam bilgisi olmadan sadece "Mustafa Kemal Atatürk" ibaresiyle kaydedilmiştir.

TTK arşivinde Atatürk fotoğraflarının yalnızca dijital kopyalarının görülebildiği, ancak bunlara erişmek için öncelikle dijital bir katalogdan fotoğraf seçimi yaparak görülecek fotoğrafların bir listesini hazırlamanın gerektiği, herhangi bir önizleme görseli içermeyen bu katalogda araştırmacıya yön gösterecek yegâne şeyin belge isimleri olduğu hesaba katıldığında, bu durumun işleri ne kadar zorlaştırdığı ve yüzlerce fotoğrafı birbirinden ayırtıracak bilgiler eksik olduğunda ancak gelişigüzel bir seçim yapılabildiği açık hale gelir. Her ne kadar her kurumda farklı sorunlar olsa da bu durumun bünyelerinde Atatürk fotoğrafı barındıran pek çok devlet arşivi için geçerli olduğunu da kaydetmek gerekir. Bu kurumların tamamında Atatürk fotoğraflarının bağlam bilgilerinin araştırılması ya da kataloğa aktarılmasında sorunlar olduğu, kullanıcılarla sadece dijital kopyaların paylaşılması bir norm haline gelmiş olsa da pek çok kurumda bunların arka yüzlerinin dijitalleştirilmediği, bu yüzden fotoğraflardan edinebilecek bilgilerin yalnızca ön yüzlerinde görünenlere indirgendiği ve bunların arka yüzleriyle birlikte anlam ifade ettiklerinin gözden kaçırıldığı fark edilir. Bu da bize arşivlerdeki Atatürk fotoğraflarının birer belge olarak görülmeğe kendisini farklı yer ve zamanlarda görünür kılan malzemelerden ibaret olarak algılandığını gösterir.

CHP Arşivinin Sundukları ve Sunmadıklarıyla: Arşiv Kuyusundan Sağ Salim Çıkmak

EMRE ERKAN*

Cumhuriyet'in yaklaşık olarak ilk çeyrek asrı boyunca, kısa süren iki muhalefet partisi deneyimi — Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Cumhuriyet Fırkası— haricinde tek parti olarak yönetimde olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) arşivi, önce partinin kurumsallaşmasının bir parçası olarak oluşmuş ve bu çerçevede gelişmiş, daha sonra politik iktidarın geçirdiği değişimlerden doğrudan etkilenmiş ve aşağıda değineceğimiz üzere ülkedeki diğer parti arşivleri gibi durumu tartışılmalı hale gelmiştir. Yine de CHP arşivinin Cumhuriyet'in ilk yıllarından özellikle 1950'ye kadar geçen süre zarfında Türkiye'nin politik yapısını anlamak için başvurulması gereken başlıca kaynaklar arasında olduğunu belirtmek isabetli olacaktır. Bu yazıda öncelikle arşiv kavramı kısaca ele alınacak ve sorunsallaştırılacak, ardından CHP arşivi bu çerçevede değerlendirilecektir.

Önce "arşiv" kavramının üzerinde durmak yerinde olabilir. Arşiv kayıtları bireylerin, grupların, kurumların ve devletlerin etkinliklerini kayıt halinde derleyen ve saklayan kamusal ve özel kayıtlar olarak tanımlanabilir. Bu bürokratik özelliği bakımından arşiv fikrinin işlevleriyle birlikte modern dünyanın temel bir parçası olduğunu ifade edebiliriz. Bu işlevler bir taraftan arşivlerin kurumsal, dolayısıyla kurucu olma özelliği ile, diğer taraftan da koruyucu olma özelliği ile ilişkilidir. Bu nedenle Derrida, arşivin hem devrimci hem de geleneksel olma özelliğine işaret eder.¹ Yazı ve kayıt hakkındaki çalışmalarını arşiv kavramına taşıyan filozofun belirttiği üzere kelimenin kökeninde bir taraftan *arkhe* yani başlangıç veya köken fikri diğer taraftan da *arkhon*'ların yani politik anlamda yöneticilerin ikamet ettikleri mekan (*arkheion*) anlamı vardır ki, bu mekan aynı zamanda resmi belgelerin teslim edilebildiği bir yerdir.² Arşiv kavramının mekana ilişkin bir tarafı olduğu gibi daha önemli bir biçimde politik tarafı da vardır; zira teslim edilen belgelerin saklanması yanı sıra yorumlanması, derlenmesi, sınıflandırılması dolayısıyla zamanla doğal bir görünüm kazanan ve hep varmış gibi duran bir kurumsal yapıya bürünmesi gibi bir inşa süreci söz konusudur. Bu bizi Derrida'nın işaret ettiği üzere arşiv politikası bahsine taşır. Ne var ki bu herhangi bir politik mesele değildir, "(...) çünkü hafızanın değilse bile arşivin denetimi olmadan politik iktidar da olmaz".³

Kamuya açık bir arşivin denetlenmesi fikri ise iki tip sınırlılığa işaret eder: seçici birikim ve seçici kalcılık.⁴ Seçici birikimin esasında arşiv politikasının temeli olduğunu

* Dr., Bağımsız Araştırmacı, emrekan@yahoo.com

1 Jacques Derrida, *Mal d'Archive : Une impression freudienne* (Paris: Galilée, 1995), 19-20.

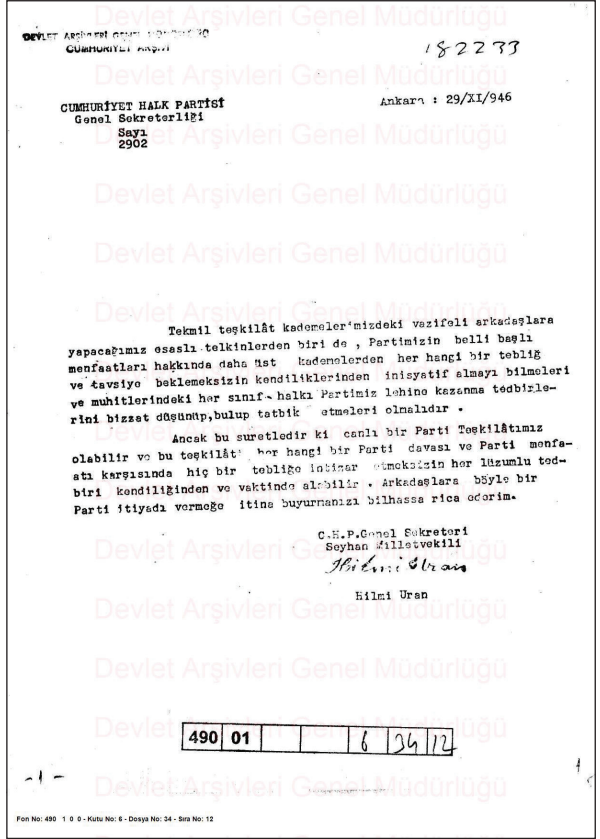
2 Derrida, *Mal d'Archive*, 12-13; Tacettin Ertuğrul, "Jacques Derrida'nın 'Arşiv Humması'", *Arşivcilikte Yeni Yaklaşımlar Yeni Yöntemler*, yay. haz. Aslı Davaz ve Birsan Talay Keşoğlu (İstanbul: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı ile Beykoz Üniversitesi ortak yayını, 2023), 264.

3 Derrida, *Mal d'Archive*, 15, not 1; Ertuğrul, "Jacques Derrida'nın 'Arşiv Humması'", 368.

4 Martin Bulmer, yay. haz. *Sociological Research Methods: An Introduction* (Hampshire: MacMillan, 1984, 2. Basım), 128-130.

söylemek hatalı olmaz çünkü arşivin hangi prensipler etrafında oluşturulacağını, hangi kayıtların dışarıda bırakılacağını konu edinmektedir. Seçici kalıcılık ise seçici birikim ile koşul olarak değerlendirilebilir çünkü birikimin gerçekleştirilmesi biçimi aynı zamanda kalıcılığı da belirleyebilir. Bununla birlikte kalıcılığı belirleyen bir diğer unsur arşive sonradan yapılan müdahalelerdir. Bu sonradan yapılan müdahaleler bir arşivi tamamen ortadan kaldıracak gibi aralardan bazı parçaların çıkarılmasıyla olabilir ki, araştırmacıların bunun farkına varamaması olasıdır. Arşive sonradan yapılan müdahaleler arşivin başta düşünülen kurgusunu veya belgelerin birbiriyle olan ilişkisini bozabilir, dolayısıyla arşiv belgelerinin arasında hatalı bağlantılar kurulabilir.⁵

Arşivin kavramsal çerçevesi ve sınırlarının üzerinde durduktan sonra CHP arşivi bu bağlamda ele almak ve konumlandırmak yerinde olacaktır ki böylelikle önemi daha belirgin hale gelebilir. CHP arşivi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı'nda Cumhuriyet arşivi altında Başbakanlık, Milli Eğitim Bakanlığı, Diyanet İşleri Reisliği, Nafia Vekleti, Toprak ve İskan Genel Müdürlüğü gibi çeşitli arşiv fonlarının arasında yer alan Siyasi Partiler belge grubu içindeki yegâne siyasi parti belge katalogudur. Cumhuriyet arşivinde başka bir siyasi parti katalogunun olmadığını, örneğin 1946'da kurulan ve 15 seneyi aşan bir sürede CHP ile siyasal yaşam içinde yan yana var olup 10 sene iktidarda bulunan Demokrat Parti (DP) arşivinin devlet arşivleri arasında olmadığını vurgulamamız gerekir. DP arşivinin durumu başka bir yazının konusu olarak düşünülebilir ancak her iki partinin arşivlerinin ortak bir noktası vardır; o da askeri darbeler sonucunda hasara uğramış olmaları. 27 Mayıs 1960 askeri darbesi sonrasında yok olan DP arşivinin en azından kişisel arşivlerde korunmuş olan bazı kısımları son dönemlerde yayımlanan çalışmalarla peyderpey gün yüzüne çıkmaktadır⁶ ancak

"Halkın CHP lehine kazanılması hakkında tamim", 29 Kasım 1946. Cumhuriyet Arşivi CHP Kataloğu, 490-1-0-0/6.34.12.

5 John J. Shaughnessy, Eugene B. Zechmeister vd. *Research Methods in Psychology* (New York: McGraw-Hill, 2012, 9. Basım), 111-112.

6 Emine Gürsoy Naskali, yay. haz. *Demokrat Parti I. Büyük Kongresi 1947 Tutanakları ve Yorumlar* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2021), 6; Emine Gürsoy Naskali ve Yılmaz Yıldırım, yay. haz. *Demokrat Parti Grup Tutanakları (1950)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2021), vii.

örneğin DP'nin tek parti döneminde biriken toplumsal muhalefeti kendi muhalefetiyle birleştirdiği kuruluş yıllarına ait arşiv belgelerinin izinin henüz olmaması önemli eksikliklerdir.

CHP arşivine dönecek olursak, Cumhuriyet'in kurucu partisinin arşivi de DP arşiviyle benzer bir kaderi yaşamıştır. Önce 1953'te CHP'nin mallarına el konmasıyla birlikte arşivi parti bünyesinden çıkmış, muhtemelen çeşitli defalar yer değiştirmiş ve durumu belirsizleşmiş, daha sonra 12 Eylül 1980 askeri darbesinde partinin kapatılması üzerine arşiv ortadan kaybolmuştur. Darbeyi takip eden yıllarda çok partili hayata yeniden geçilmesiyle, CHP arşivinin akıbeti hem TBMM'de hem de basında gitgide daha fazla gündeme gelmeye başlamıştır.⁷ Kurumlar arasında dolaşan CHP arşivi nihayet 1990'larda Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne ulaşmıştır.⁸ Ne var ki mevcut CHP arşivinin orijinal arşivin ne kadarı olduğu tartışılan bir konudur.⁹ Örneğin tıpkı DP'nin ilk yıllarının belgelerinin elimizde olmaması gibi CHP'nin de Meclis Grubu tutanakları bir istisna kitap haricinde¹⁰ elimizde değildir. En azından bu küçük örnek bile CHP arşivinin hasarlı olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu ve benzeri başka birtakım eksikliklere rağmen mevcut CHP kataloğunun yine de oldukça önemli bir birikim olduğunu söyleyebiliriz. Bu büyük birikim, Halk Fırkası'nın kurulması ertesinde 23 Teşrinievvel [Ekim] [1] 339 [1923] tarihli partinin Türkiye genelinde teşkilat kurması için İçişleri Bakanlığı'ndan resmi izin istediği belge ile Halk Fırkası'nın isminin Cumhuriyet Halk Fırkası'na dönüştürüldüğüne dair Fırka Meclis Grubu kararının parti teşkilatına duyurulduğu 16 Teşrinisani [Kasım] 1340 [1924] tarihli belgenin de içinde olduğu dosyadan¹¹ başlayarak 1950'lere kadar uzanmaktadır. Yine de her iki uçta da kesin bir tarihlendirmenin çok mümkün olmadığını belirtmemiz gerekir. Tarihlendirmenin kesinlik arz etmemesi hem tahminime göre CHP arşivinin oluşturulduğu dönemdeki dosyalama sisteminden hem de arşivin başına gelenlerden kaynaklanmaktadır. Arşiv kataloğunda belge gruplarını oluşturan dosyalar bazen büyük boyutlara ulaşmaktadır. Üstelik dosya içinde dosyanın başlığından farklı konularda belgelere rastlamak mümkündür. Bu ise CHP arşivinin araştırmacılar için çeşitli sürprizlere yol açan gizemli tarafını oluşturmaktadır. Böyle karışıklıklar ve CHP arşivindeki belgelerin 1950'lerden itibaren seyrilmesi büyük ölçüde iktidardan düştükten sonra yaşadığı ekonomik zorluklar sonucunda parti bürokrasisinin zayıflaması ve 1953'te CHP'nin mallarıyla birlikte arşivine el konması sonrasında arşivin taşınmalarla hasara uğramasından kaynaklanmaktadır.

Bu noktada gündeme gelebilecek bir soru, bu hatırı sayılır büyüklükteki arşivde neleri bulabileceğimiz ve neleri bulamayacağımız olabilir. Hem daha arşiv oluşturulurken seçici birikime hem de çeşitli sebeplerle seçici kalıcılığa maruz bırakılan arşivin araştır-

⁷ Rifat N. Bali, *Bir Kıyımın, Bir Talanın Öyküsü: Hurdaya (S)atılan Matbu ve Yazma Eserler, Evrak-ı Metrukeler, Arşivler* (İstanbul: Libra Kitap, 2018, 3. Basım), 24-35.

⁸ Hakkı Uyar, *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi* (İstanbul: Boyut Kitapları, 1999, 2. Basım), 274-278.

⁹ Bali, *Bir Kıyımın, Bir Talanın Öyküsü*, 24.

¹⁰ Yücel Demirel ve Osman Zeki Konur, *CHP Grup Toplantısı Tutanakları (1923-1924)* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2002).

¹¹ "Halk Fırkası adının Cumhuriyet Halk Fırkası olarak değiştirilmesi", Cumhuriyet Arşivi CHP Kataloğu, 490-1-0-0/1.1.1.

macıları için birçok eksik parçası var. Örneğin, Varlık Vergisi'nin CHP içinde nasıl tartışıldığına dair belge bulmak Meclis Grubu tutanakları elimizde olmadığından mümkün değil ya da CHP teşkilatının kısıtlı olduğu Doğu vilâyetlerine dair raporlar da oldukça sınırlı sayıda. Yine de siyasal merkezi temsil eden CHP Genel Sekreterliğinin asli bir unsuru olan ve örgüt içi yazışmaları derleyen ve muhafaza eden mevcut CHP arşivindeki belgelerin erken Cumhuriyet dönemi hakkında çalışan araştırmacılar için önemli bir kaynak özelliğini taşıdığını söyleyebiliriz.

Arşivde neler bulunabileceğine dair öncelikle CHP Genel Sekreterliğinin kendi örgütlenmesine değinmek yerinde olabilir. CHP Genel Sekreterliği; ismi, sayısı, sıralaması zaman içinde değişiklik gösteren çeşitli büroları kapsayan bir mekanizmadır. Bu bürolardan her biri Genel Sekreterliğin toplumun nabzını tutma çabasına aracılık etmiştir. Örneğin İstek ve Şikâyetler Bürosu partinin yerel kongrelerinde toplanan dilekleri ve partiye gönderilen dilekçeleri derleyip ilgili bakanlıklara yönlendirirken bürokrasiyi ikinci bir gözle denetleyen ve dikkatli bir yazar tarafından hazırlanması durumunda topluma dair önemli bilgiler içerebilen teftiş raporlarının toplandığı Teftiş Bürosu parti müfettişlerinin ve milletvekillerinin raporlarını yine ilgili bakanlıklara aktarmaktadır. Üzerinde durmak istediğimiz bir diğer örnek olan İş-İşçi ve Birlikler Bürosu ise, tek-parti yönetiminin toplumsal sınıfların uyumunu sürdürmek amacıyla özellikle denetim altında tutmaya gayret ettiği işçilerin durumunu sıklıkla raporlarla incelemektedir. Görüldüğü üzere toplumsal yaşamın birçok alanına ulaşmayı hedefleyen bir parti bürokrasisi söz konusudur. Bu bürokratik mekanizma içinde CHP Genel Sekreterliğinde toplanan belgelerde ağırlıklı olarak partinin merkeziyle taşra örgütlerinin yazışmaları yer almaktadır. Bunun yanı sıra bu taşra örgütlerinin bileşim biçimlerine, bu örgütlerdeki üyelerin birbirleriyle olan ittifak ve rekabetlerine, milletvekili ve belediye seçimlerinin yerel düzeyde gerçekleşme süreçlerine, yerel düzeydeki ekonomik ve toplumsal taleplere veya o dönemde kullanılan isimlerle dileklere, partiye gönderilen dilekçelerde yer alan kişisel taleplere ilişkin belgelere rastlamak mümkün.¹² CHP arşivinin kanımca bir başka önemli tarafı yukarıda eksikliğini belirttiğim DP'nin ilk yıllarına ve özellikle taşra örgütlerine ilişkin önemli bilgiler barındırmasıdır.

Bu noktada arşivdeki belgelerin bize ne sunduğunun, bizim bu belgelerden nasıl faydalanabileceğimizin üzerinde durabiliriz. Yukarıda bahsettiğimiz üzere arşivde bazı olayların belgesini bulmamız mümkün olmayabilir ama aslında daha farklı bir bilgi biçimiyle, toplumsal düzeyde bir bilgiyle karşı karşıya olduğumuzu ifade edebiliriz. Peki, bu toplumsal bilgi neleri içerebilir? Söz konusu olan ağırlıklı olarak bir tek-parti dönemi arşivi olduğu için örneğin yurttaş-devlet ilişkilerinin içeriğine ve gelişimine dair önemli ayrıntılara ulaşmak mümkün olabilir. Bu geniş çerçeveyi farklı yaklaşımlarla daraltabiliriz. Örneğin, yurttaş-devlet ilişkilerinin taşra olarak isimlendirdiğimiz, merkezin dışında kalan kısımlardaki tezahürlerine farklı kuramsal yaklaşımlarla bakmak mümkün olabilir. Benzer bir biçimde tek parti yönetiminin oluşturduğu iktisadi düzenin ülkenin farklı toplumsal sınıfları örneğin işçiler üzerinde ne gibi etkiler doğurduğuna yoğunlaşılabilir. Çok partili siyasal düzene geçiş süreci farklı mekânsal ve sınıfsal boyutlarla ele alınabilir veya örneğin ekteki belgenin gösterdiği üzere yine bu süreçte tek parti döneminin parti teşkilatlarında neden olduğu donukluğun ortadan nasıl kaldırılacağını ve partiler arası rekabet şartları altında bir siyasal parti örgütünün nasıl davranması gerektiğini teşkilatlarına aktarmaya çalışan CHP Genel Sekreterliğinin sosyolojisine

¹² Cemil Koçak, *CHP Genel Sekreterliği (1930-1945)* (İstanbul: Alfa, 2018), 8.

odaklanılabilir. Böylesi büyük bir arşiv kaynağı söz konusu olduğunda örnekler tabii ki çoğaltılabilir.

Bütün bu sunduklarıyla birlikte mevcut CHP arşivinde dikkat edilmesi gereken birtakım unsurların olduğunu belirtmekte yarar var. Bir defa arşiv kaydındaki bilginin de kasten veya sehven yanlış olabileceğini hatırd tutmamız gerekir. Bir diğer unutulması gereken konu, CHP arşivinin seçici birikim ve seçici kalıcılıkla malul olduğudur. Bu maluliyet dolayısıyla aslında ilgilenilen bir konuyla ilintili, arşivde bulunması beklenen farklı bakış açılarına veya fikir devamlılığına rastlanamayabilir. Bu durum ise arşivdeki araştırmacının konunun asıl mecrasından uzaklaşmasına, belgeyi yorumlarken hataya düşmesine yol açabilir. Her iki halde de eldeki bilgileri yorumlarken mümkünse bir başka kaynak grubuyla kontrol grubu ilişkisi kurmak sağlıklı olur. Böylelikle birbirini tamamlayan bir bilgi birikimine ulaşmak da mümkün olabilir.

CHP arşivinin (eğer imha edilmedilerse) kayıp parçalarının bir gün ortaya çıkması her zaman ihtimal dahilindedir.¹³ Böyle bir durumda yeni belgeler yeni bakış açıları kazandıracak, merak konusu birçok konu yeniden ele alınacaktır.

13 Bu konuda CHP 7. Genel Başkanı Kemal Kılıçdaroğlu Kasım 2020’de bir açıklama yapmış, CHP arşivine Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’nden iki bürokratin kendilerini bilgilendirmesi sonrasında yaptıkları başvuru sonucunda dijital olarak kavuştuklarını ifade etmiştir. Bununla birlikte Kılıçdaroğlu’nun açıklamasından CHP’ye teslim edilen arşivin halihazırda erişime açık olan arşiv mi olduğu yoksa yeni belgelerden mi oluştuğunu anlamak mümkün değildir. “CHP partinin 1,5 milyon sayfalık kayıp arşivini buldu”, <https://www.tv5.com.tr/chp-partinin-15-milyon-sayfalik-kayip-arsivini-buldu>

Nicholas L. Danforth, *Remaking of Republican Turkey: Memory and Modernity since the Fall of the Ottoman Empire*

Cambridge University Press, 2021. 251 sayfa. ISBN: 978-1108833240

BEHLÜL ÖZKAN*

Soğuk Savaş dönemi üzerine emekli büyükelçi Halil Akıncı ile yaptığımız koyu bir sohbet sırasında konu bir ara Türkiye'nin Batı'yla ilişkilerine geldi. Ankara Batı'nın "sadık bir müttefiki miydi" soruma hiddetlenen deneyimli diplomat, "Köpekler sadık olur. Biz köpek miyiz? Çıkarlarımızı çerçevesinde hareket ettik, sadakat önceliğimiz değildi" cevabını vermişti. Nicholas Danforth'un *Remaking of Republican Turkey: Memory and Modernity since the Fall of the Ottoman Empire* ("Cumhuriyet Türkiye'sinin Yeniden İnşası: Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşünden İtibaren Bellek ve Modernite") kitabını okurken, çağdaşlaşma ve Batı'yla ilişkilerin bahsedildiği bölümlerde sıklıkla yukarıdaki anekdotu hatırladım. Kitabın odağında, başlığından öyle anlaşılmasa da esas olarak 1945-1960 arası dönem var. Kitap İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, Türkiye'nin Batı ittifakına dâhil olma ve çok partili demokratik sisteme geçiş sürecinde yaşanan siyasal ve toplumsal dönüşüme odaklanırken, "jeopolitik tasavvurun" belirleyici konumunu analiz ediyor.¹ Jeopolitik tasavvur; bir toplum ve devletin içinde bulunduğu coğrafi mekânla dışarıyı arasında kurduğu ilişki olarak tanımlanabilir. Ancak deterministik değil de inşacı açıdan ele alındığında, içeriye ve dışarıya yönelik tehditlerin ve güvensizliğin nasıl inşa edildiği, bunların milli kimlik ve dış politikayı nasıl etkilediğine bakıyor. Danforth'un kitabı tarihsel arka planı hatırdta tutarak erken Soğuk Savaş döneminde Türkiye'nin jeopolitik tasavvurunu mercek altına alırken bunun günümüze bıraktığı mirasa da değiniyor. Bu tasavvurda Türkiye bir taraftan Batı'yı model alarak çağdaşlaşmaya çalışan, ancak diğer yandan Batı'ya güvenemeyen çelişkili bir ruh hali içinde hareket ediyor.

1945 sonrasında Batı ittifakına dâhil olma ve çok partili demokrasiye geçişte iç ve dış dinamikleri inceleyen kitaba göre, bu iki dinamik arasındaki ilişki varsayılandan çok daha karmaşık ve çelişkili. Diktatör Salazar'ın yönetimindeki Portekiz'in 1948 yılında NATO'nun kurucu üyesi olduğu düşünülürken, Amerikalı yetkililerin İnönü'nün liderliğine dair bir sıkıntılarının olmadığı, çok partili sisteme geçişte dış dinamiklerin özellikle de ABD'nin bırakın baskısını ima yollu bir talebinin bile olmadığı ABD arşivlerine dayalı titiz bir çalışma sonucunda ortaya konmuş. Dahası 1950 seçimleri öncesinde Amerikan dış istihbarat teşkilatı CIA, İnönü'nün "güçlü polis sistemini" kulla-

* Özyeğin Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, behlu.ozkan@ozyegin.edu.tr

1 Gertjan Dijkink, *National Identity and Geopolitical Visions* (London: Routledge, 1996).

narak seçimlerden zaferle çıkacağını tahmin etmesine rağmen Amerikalı diplomatları da şaşırtaan şekilde tek parti dönemi sandıkta sona eriyor. Benzer şekilde 1950'lerin ortasından itibaren Başbakan Menderes'in otoriterleşme eğilimleri ABD'li diplomatlar tarafından oryantalist bir bakışla "Ortadoğu şartlarında bu kadar demokrasi Türkiye'ye yeter de artar" şeklinde mazur görülüyordu.

Danforth kitabında özellikle Amerikan arşivlerinden ve dönemin Türkçe dergi ve gazetelerinden yararlanmış. Yedi ayrı bölümden oluşan kitapta 1940'larda Amerikalı ve Batılı diplomatların Türkiye'ye yaklaşımı analiz edilirken, emekli diplomat Halil Akıncı'dan yazının başında aktardığım anlayışın o sırada hemen tüm Türk devlet insanlarına hâkim olduğunu görüyorsunuz. Dolayısıyla Türkiye Batı'ya, tek taraflı olarak NATO'ya üye olmak için canını dişine takmış bir ülke görüntüsü kadar, eğer karşılıklı olarak yükümlülükler ve bağlayıcılıkların olmadığı bir ilişki formatında devam edilirse bağlantısız bir dış politikaya kayacağını sinyallerini de veriyor. 1952'de Türkiye'nin NATO'ya üye olmasında, tek başına yeterli bir neden değilse de Amerikalı diplomatların Ankara'nın bağlantısız bir dış politikaya kayabileceğine yönelik değerlendirmesi de etkili olmuş.

Danforth'un eserinde dikkat çeken bir diğer nokta ise Türk ordusunun modernleştirilmesinde ABD'nin etkisi. Danforth, Amerikan ordusunun girişimiyle Türk ordusunun farklı birimlerinde kurulan eğitim kurumlarına değiniyor. Buralarda okuyan subayların İngilizce öğrenenleri başta ABD ve Almanya olmak üzere diğer NATO ülkelerine alanlarında ihtisaslaşmaya gidiyor. Dolayısıyla bu eğitimi alan genç subaylarla daha geleneksel kurumlarda yetişmiş üstleri arasında zihniyet farklılığı ortaya çıkıyor. 1950'li yıllarda genç subayların "endoktrinasyonunda" önemli rol oynayan Amerikalı öğretmenlerin en sorunlu bulunduğu alanlardan biri, verilen emirlerin sorgulanmaması ve üst rütbelilere adeta "köle" gibi körü körüne itaat edilmesi. Menderes'in, bu itaat anlayışının kırılması amacıyla eski usulle yetişmiş üst rütbeli generalleri emekliye sevk etmesi Amerikalı generallerin takdirini topluyor.

Kitapta detaylı olarak işlenen bir diğer konu, DP iktidarına damgasını vuran kalkınmacılık anlayışı. Danforth uzun ve detaylı şekilde DP döneminde çağdaşlaşmanın daha fazla yol, köprü, baraj ve traktör olarak kodlandığını, bu kalkınma anlayışının o günden bugüne tüm sağ partiler tarafından miras alındığını aktarıyor. DP iktidara gelir gelmez hızlı kalkınmayla birlikte vatandaşın ayağına hizmet götürme anlayışını etkili şekilde kullanarak, bunu seçim başarısına tahvil ediyor. DP'nin çağdaşlaşmayı kalkınma olarak gören yeni anlayışına rağmen, dönemin Batılı yetkilileri Türkiye'ye sürekli oryantal gözlüklerle bakmakta ısrarlılar. DP iktidarında ülkeyi turizme açma ve gelecek Batılı turistlerin harcayacağı dövizle dış ticaret açığını kapatmak amacıyla bir tanıtım hamlesi başlatılıyor. Türkiye'nin tarihi ve kültürel zenginliğine ağırlık veren tanıtımların Fransız Turizm Bürosu'nun müdürü tarafından Mart 1954'te Türkiye'de yayımlanan *Turizm Alemi* dergisinde eleştirilmesi oryantalist bakış açısının zirvesini oluşturuyor. Müdür, Türklere, Batı'dan daha fazla turist çekmek istiyorlarsa kumarı yasallaştırmalarını, sabaha kadar açık eğlence mekânlarının sayısını artırmalarını ve çıplak şovlara izin vermelerini öğütüyor. Bunlara ilaveten Türkiye'nin daha fazla "oryantal" olmasını istiyor.

Danforth'un vurguladığı bir diğer önemli husus Türkiye'nin modernleşme macerasını anlamak için, İslamcı-Kemalist, gerici-ilerici gibi zıtlıklara çok fazla yaslanmadan bu

sürecin ciddi çelişkiler barındıran oldukça karmaşık bir kulvarda yürüdüğüün farkında olmak. Kitapta buna dair verilen bir örnek 1953 yılında İstanbul'un fetih törenleri ve dönemin muhalefet partisi CHP'nin tutumu. Sağ siyaset tarafından yıllarca Osmanlı mirasını reddetmekle suçlanan CHP, İstanbul'un 500. yıl fetih kutlamalarının şaşalı bir şekilde organize edilmesini talep ediyor. Ancak dönemin DP iktidarı, Kıbrıs sorununun alevlenmesi öncesinde NATO müttefiki Yunanistan'la ilişkileri bozmamak ve Batı'daki imajını korumak için fetih kutlamalarının aşırıya kaçmamasına özen gösteriyor.

Danforth okuyucuyu boğmadan, akıcı bir dille kaleme aldığı kitabında Türkiye'nin çağdaşlaşmasına, bu süreçteki çelişkilere ve yalpalamalara dikkat çeken incelemesinde elinden geldiğince devlet merkezli bakış açısına hapsolmeden kültürel arşiv çalışmasıyla kaynaklarını beslemeye özen göstermiş. Bunu yaparken sıklıkla Ecevit'in 1950'lerde yazdığı makalelere atıf yapması esere zenginlik katmış. Türkiye tarihinin etkili sol siyasetçilerinden Ecevit'in ABD'ye ve demokrasisine hayranlığını 1950'lerde kaleme aldığı yazılarında ısrarla vurgulamasını çarpıcı bir husus olarak not etmek gerekir. Ecevit'in aynı dönem hızlı bir anti-komünist olduğunun da altını çizmek gerekir.

Danforth kitabında "Cumhuriyet Türkiye'sinin Yeniden İnşası" gibi oldukça iddialı bir başlıkla çok geniş bir konuyu, seçici davranarak ve kendi bakış açısından önemli gördüğü noktaları ele alarak inceliyor. Zaten kitabın sonuç bölümünde de tarihin, özellikle de Türkiye'nin yakın tarihinin oldukça netameli konular barındırdığını, bunun üzerine kalem oynatanların kaygan bir zeminde riskli bir iş yaptıklarını vurguluyor. Bu yüzden olsa gerek Türkiye'nin modernleşmesine bakarken kesin yargılar yerine bu serüvenin farklı yönlerini, özellikle de erken Soğuk Savaş dönemini merkeze alarak incelemeyi tercih ediyor. Dolayısıyla kitaba yönelik getirilebilecek en büyük eleştiri olarak, başlıkla içerik arasındaki kapsamın birbiriyle örtüşmemesi gösterilebilir. Erken Soğuk Savaş dönemine dair zengin bir arşiv çalışmasıyla desteklenen Danforth'un kitabı, akademik literatüre önemli bir katkı yapacaktır. Amerikan ve Türk arşivlerinde yapılan titiz bir arşiv çalışması ve toplanan verilerin karşılaştırmalı analizine dayanan bu eser, Türkiye'nin modernleşmesine dair erken Soğuk Savaş döneminin öncesi ve sonrasına dair yapılacak gelecek araştırmalara kaynaklık edecektir.

Müzeyyen Ezel Ünal, *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak: Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme*

İletişim Yayınları, 2023 (2. Baskı). 332 sayfa. ISBN: 9789750534942

HÜSEYİN SERT*

Türkiye’de bir meslek ve kurum olarak diplomasiyi konu edinen araştırmaların sayısı son yıllarda sınırlı da olsa görünür bir artış kaydetti. Bu “utangaç” ivmeyle birlikte Türkiye’nin diplomasi tarihinin ağırlık noktası bir olaylar manzumesinin aktarımından insan ve insan eliyle oluşup zaman içinde şekillenen kurum ya da ilişkilerin analizine kayıyor.

Müzeyyen Ezel Ünal’ın da doktora araştırması temel alınarak yayınlanan *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak: Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme* başlıklı kitabı Türkiye’de diplomasi tarihi çalışmalarında değişen yaklaşımın yeni ve önemli örneklerinden birisi olma özelliğini taşıyor. Kitapta Ünal “diplomasiyi sosyal bir pratik, diplomatik aktörleri de kurumlar, normlar, ağlar ve pratikler içinde hareket eden” profesyoneller olarak değerlendiriyor (16). Diplomatları uluslararası – aslında aynı zamanda çoğu durumda kurum içi – müzakerelerde itiraz etmeksizin talimatları uygulayan birer teknisyen olarak görmek yerine, “kültürel uzaklık ve yakınlıklar, arkadaşlıklar ya da husumetler, üst makamlarla pazarlıklar, alınan riskler, çelişkili durumlarla baş etme gibi” pek çok faktör sebebiyle bu devlet elitlerinin çok boyutlu bir analizi hak ettiğinin altını çiziyor (17).

Erken Cumhuriyet dönemi Türk Dışişleri bürokrasisini odağına alan kitap bu dönemin diplomatlarının kolektif biyografisini içeren bir prosopografi olma iddiasını taşıyor. Prosopografik bir metne oranla kısıtlı sayıda nicel veri içeriyor olsa da Ünal bu araştırmasıyla sözü edilen dönemde Türk diplomatlarının nasıl bir yapı içerisinde hangi görevi, nasıl bir arka plandan gelerek, ne tür güdülerle yürüttüklerini becerikli bir şekilde ortaya koyuyor.

Kitabın odaklandığı dönemin erken Cumhuriyet Hariciyesi olması iki yönüyle anlamlı görülmelidir. Her şeyden önce bu dönemin Dışişleri bürokrasisi bir yandan da geç Osmanlı bürokrasisidir. Ünal’ın çalışması da Cumhuriyet dönemi Dışişleri bürokrasisinin, Osmanlı Hariciyesinin kadro, yapı ve politikalarından ne ölçüde yararlandığını, bunları ne ölçüde devraldıklarını ve devralmayı reddettiklerini tartışırken sahip oldukları güdülerini anlamak gibi değerli bir yaklaşıma olanak tanıyor.

* Bağımsız Araştırmacı, huseyinsrt@gmail.com

Diğer yandan erken Cumhuriyet Hariciyesi – aynı dönemdeki benzerleriyle uyumlu bir şekilde – dış politika kararlarında bir faillik atfedilmeyen, güçlü liderliğin tayin ettiği politikaları itaatkâr bir şekilde uygulamanın ötesine geçmeyen bir yapı olarak değerlendirilir. Kitap, bir yandan bu genel kabulü doğrulayan gerçeklikleri, diğer yandan buna istisna teşkil eden koşulları da berraklaştırması açısından değer taşıyor.

Ünal'ın araştırması Türkiye'de diplomasi araştırmalarındaki bir kısır döngüyü kırma ya da en azından hafifletme becerisiyle öne çıkıyor. Çok uzun bir süre boyunca – aslında halen geçerli de olacak şekilde – diplomasi tarihi üzerine çalışan araştırmacılar Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden yararlanamadı. Herhangi bir yasal düzenlemeyle tanımlanmış resmi bir engel olmasa da uygulamadaki ciddi kısıtlamalar bir diplomasi tarihçisi için hazine sayılabilecek bir kaynak havuzuna erişimi imkânsız kıldı. Son yıllarda arşivin ülkeler dosyasındaki muayyen belgelerin erişime açılması ise, bu alanda çalışanlar tarafından yetersiz bulundu. Açık erişimli belgelere “suya sabuna dokunmayan” konularla sınırlı kaldığı iddia edildi. Birçok açıdan haklı sayılabilecek olsa da bu yaklaşımın kolaycılığa kaçan bir yönü de bulunuyor. Bu bağlamda Ünal'ın çalışması, Dışişleri Bakanlığı'nın halihazırda çevrimiçi ortamda erişime açılmış olan belgelerinin de bir akademik araştırmaya kaynak sağlama kapasitesini ortaya koyuyor (20). Birincil kaynaklar yönünden kitabın çok özgün bir diğer katkısı ise, erken Cumhuriyet döneminin önde gelen alaylı büyükelçilerinden Hüsrev Gerede'nin karısı Lamia Gerede'nin arşivini dolaşıma sokmuş olmasıdır. (21).

Kitabın temel kısıtlılığı ise sadece büyükelçiler odaklı bir tartışmayı içermesidir (18). Dönemi itibarıyla sadece büyükelçilere odaklı bir çalışma sayısal olarak kabul edilebilir bir örneklem teşkil etse de bir bürokratik aygıtın sosyal karakterini inceleme hedefiyle yola çıkmış bir çalışma için büyükelçilerle yetinmek bir eksiklik. Zira bir mesleğin niteliğini tartışırken sadece temsilin değil günlük pratiklerin de – kaynakların izin verdiği ölçüde – ayrıntılı ele alınması gerekir.

Giriş ve sonuç bölümü haricinde dört bölümden oluşan kitap 306 sayfa içerisinde kompakt bir anlatım sunuyor. Bir doktora tezi esas alınarak hazırlanmış çoğu araştırmada görüldüğü üzere birinci bölüm uluslararası ilişkilerin bir alt disiplini ve bir meslek olarak diplomasiyi değerlendirmeyi amaçlayan bir teorik tartışmayı içeriyor. Bu bölüm, Batı akademisinde son yıllarda artan bir şekilde ortaya çıkan, diplomasiyi bir sosyal pratik olarak gören yaklaşımın ilhamıyla inşa ediliyor. Ne var ki buradaki anlatımın kitabın genelindeki tartışmalarla uyumlu ya da en azından bunlara ışık tutacak bir kuramsal içerik sunmadığının altını çizmek gerekir.

Kitapta araştırmanın odağı ise üç bölümde toparlanıyor. “Erken Cumhuriyet Döneminde Diplomasi ve Diplomatlar” başlıklı ikinci bölüm “yapı” olarak niteleyebileceğimiz, Cumhuriyet'in ilk kuşak diplomatlarının öğretici bir tasvirini sunuyor. Burada itiraz edilebilecek husus Osmanlı diplomasisinin üç yüzyıllık bir gecikmeyle ortaya çıktığı iddiasıdır (68). Bir kurum olarak Osmanlı diplomasisi – bünyesindeki eksik, hatta ilkel yönlerle rağmen – Avrupalı muadilleriyle neredeyse benzer yıllarda kuruldu. Başka bir tahayyülün ürünü olsa da bugün artık kurumsal bir Osmanlı diplomasisinin 16. yüzyılın başlarına kadar uzanan izlerini sürmek mümkündür.

Erken Cumhuriyet döneminin diplomatlarının taşıması gereken öncelikli nitelik, kitapta da belirtildiği üzere “Millî Mücadeleye destek veriyor olmaları” idi (70). Bunun ya-

nında atamalar sırasında bazen Ankara Hükümeti'nin beklentileri bazen de kabul eden ülkenin nitelikleri sebebiyle başka nüanslar da devreye girebiliyordu. Meslekten bir diplomat olmadığı halde TBMM'nin açtığı ilk mümessillik olan Bakü'ye atanan Memduh Şevket (Esental) Bey Azerbaycan'daki sosyalist yönetimin "avamdan birisini" talep etmesi üzerine atanmıştı (76). Sıklıkla başvurulan bir yöntem ise Ankara'da istenmeyen kişilerin bir dış temsilcilığe atanma yoluyla uzaklaştırılmasıydı. Cumhuriyet Hariciyesinin başat büyükelçi atama kalıplarından birisi olan bu "sürgün yoluyla taltiflerin" Ünal tarafından ayrıntılı bir şekilde sunulduğunu görebiliyoruz.

Yine de atamaların tümüyle belirli durumsallıkların bir sonucu olduğunu düşünmemek gerekir. Erken Cumhuriyet Hariciyesinde teşkilat yasanı oluşturma çalışmaları, uzun süreli görev yapan birer bakan ve bir kâtabi umumi (genel sekreter) vardı. Belki de o ana dek hiç olmadığı kadar tutarlı kurumsallaşma girişimleri söz konusuydu ancak Ünal'ın yerinde gözlemiyle – güçlü siyasi liderliğin tercihlerinin etkisiyle – "hukuki düzenlemeler ile keyfi kararların ... bir arada kullanılabilirdi", bir "yapı" söz konusuydu (137).

Dönemin diplomatlarının bir kısmı meslekten, bir kısmı asker kökenli ya da bir kısmı "zoraki" olsa da hepsi için temel eğitim alanı diploması cepheleriydi. Lozan'daki barış görüşmelerinden II. Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Cumhuriyet'in diplomatları mesleki becerilerini ikili ya da çok taraflı müzakereler yoluyla geliştirmişlerdi. Kitapta Lozan'dan başlayarak dönemin neredeyse tamamını karakterize eden bu müzakereler dizisinin Türk diplomatlarının zihin dünyasını ya da mesleki ilkelerini belirleme kapasitesinin ayrıntılı bir şekilde verildiğini de not etmek gerekir (90–96).

İkinci bölüm boyunca Ünal'ın başarısı, bu dönemin büyükelçilerinin hikayelerini, büyük çoğunluğunun uzun süreler görev yaptığı ülkelerin Türkiye ile ilişkilerinin de ayrıntılı bir tahlilini içerecek şekilde sunabilmesidir. Böylece, asker kökenli Kemalettin Sami ya da Hüsrev Gerede'nin diplomatlığını Almanya'yla olan ilişkiler ya da meslekten diplomat olan Ahmet Muhtar, Mehmet Münir ya da Mehmet Enis Bey'in kariyerlerini sırasıyla ABD ve Yunanistan'la ilişkilerin seyri üzerinden okuma imkanına erişiyoruz.

"Büyükelçiler: Kolektif Bir Biyografi" başlıklı Üçüncü bölümde anlatılanların kitabın murat ettiğiyle en çok örtüşen içerik olduğunu söylemek mümkündür. Burada gerçekten hemen hemen bütün yönleriyle dönemin büyükelçilerinin nitelikli bir prosopografisi sunuluyor. Bölüm boyunca erken Cumhuriyet Hariciye "kadrosunun" sosyal arka planı ve bu arka plan bağlamında kurmuş oldukları ağlar, İmparatorluk mirasının Cumhuriyet'e geçişi, meslekten diplomat olmayıp dönemin karakterinin bir sonucu olarak bu mesleğe yönelmiş/yönlendirilmiş olanlar ve bir meslek olarak diplomasinin her zaman öncelikli tartışmalarından sefireler olgusu ustalıkla inceleniyor.

Erken Cumhuriyet elitinin diplomaside sadece kararlarını alırken değil, atama yaparken de başvurduğu pragmatizm Ünal tarafından yerinde örneklerle resmediliyor. Her dönemin netameli bölgesi Balkanlar'da müttefik ararken kökenleri buradan olan Ali Haydar Aktay ya da Enis Akaygen gibi isimlerin Belgrad ya da Atina'da tercih edildiğinin belirtilmesi, kitapta sıklıkla yer alan öğretici, genel tabloyu açıklayan anekdotlardan birisidir (145). Yine Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçişin belki de en önemli düşünsel duraklardan birisi olan "müdâfaa-i hukuk" nosyonunun hukuk mektebi mezunu diplomatlara yönelimi açıklarken kullanımı, yazarın yerinde tespitlerinden birisidir (151). Cumhuriyet tarihinin belki de en zor günlerinde, II. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalan

Türkiye işgal korkusu yaşarken Berlin Büyükelçisi Hüsrev Gerede'nin karısı Lamia Hanım'ın Türkiye'ye saldırılmayacağını öğrenip Ankara'ya rapor etmesi de sefireler konusunun diplomasi araştırmalarında şimdiye dek olduğu gibi periferide kalmayı hak etmediğini ortaya koyuyor (204).

Erken Cumhuriyet Hariciyesi'nin burada kullandığım tabirle "işleyişini" inceleyen dördüncü bölüm ise "Vazifesi Başındaki Büyükelçi" başlığını taşıyor. Ünal burada, genç Cumhuriyet'in büyükelçilerinin aldıkları görevlere, görevlerinin ya da doğrudan meslektaşlarına ilişkin deneyimlerinin birer sonucu olan gözlemlerine ve savaşta dünyada savaş dışında kalmış bir ülkenin diplomatları olarak izlenimlerine yer veriyor. Bu bölümün diplomasi araştırmaları literatürüyle bağlantısını kuran argümanı ise, yazarın lider odaklı erken Cumhuriyet diplomasisinde büyükelçileri "sadece emirlere itaat eden birer memur gibi hareket ettiğinin düşünülmesine" olan itirazıdır (211). Tartışma boyunca da Berlin, Tahran, Sofya ya da Budapeşte gibi başkentlerde görev yapan büyükelçilerin gözlem ya da girişimleriyle merkezi hükümet politikalarına etki edebilme becerileri sunuluyor.

Araştırmanın literatüre belki içeriğinden de öte katkısı olan Türk Diplomatik Arşivleri'nin kullanımı kitabın dördüncü bölümünde karşımıza çıkıyor (215–226). Bu bölümde yer verilen belgeler yoluyla Türk büyükelçilerinin iki savaş arası dönemde görev yaptıkları ülkeyle olan ilişkilerini, bu bağlamda kendilerine biçtikleri rolleri ve diğer yandan da yeni rejimin mevcut veya potansiyel muhaliflerini nasıl izlediklerini öğrenebiliyoruz. Gerçekten de bireysel inisiyatif ya da manevra alanı *Eski Diplomasi* koşullarına göre sınırlanmış olan iki savaş arası diplomatlarının temel görevlerinden birisi bu türden *monitoring* faaliyetleriydi.

Kitabın tutarlı bir şekilde ve yerinde örneklerle açıkladığı hususlardan birisi de tam buradan hareketle karşımıza çıkıyor. Diplomasi yoluyla – diğer bütün sosyal pratiklerde olduğu gibi – hükümet, organizasyon ve hatta bireyler ne oldukları kadar ne olmadıklarını da tanımlama gayreti içerisinde olur. Dönemin Türk büyükelçileri de siyasi elitin bakış açılarını ziyadesiyle sahiplenmiş kişilerdi. Bundan dolayı da Ünal'ın tespitiyle Cumhuriyet Hariciyesi "milli bir kimlik üzerine kurgulanmıştı" (236). Kendilerine ilişkin tanımlamaları, neyin karşısında konumlandıklarını da belirliyordu. Bundan dolayı Sofya gibi Osmanlı Devleti'nin eski sınırları içerisinde yer alan merkezlerde görev yaptıklarında Cumhuriyet reformları veya cumhuriyet fikrinin savunulmasında kişisel inisiyatifler alabiliyorlardı (226). Benzer bir dürtüyle Türkiye'nin Doğusuyla olan ilişkilerinde püriten bir Batıcılığın bayraktarlığını üstlenebiliyorlardı. Bu bölümde Ünal'ın Türk büyükelçilerinin sadece görevleri ya da temsil ettikleri ülkenin dış siyasetine ilişkin görüşlerini değil, entelektüel angajmanlarını da doyurucu bir şekilde tasvir ettiğini teslim etmek gerekir.

Kitabın temel başarılarından birisi Türkiye tarihi araştırmalarındaki kadim devamlılık/kopuş tartışmasına Hariciye örneği üzerinden doyurucu bir yanıt verebilmesidir. Ünal, Cumhuriyet dönemi Dışişleri bürokrasisinin Osmanlı Devleti'nin son kuşak diplomatlarını büyük ölçüde istihdam ettiğini isabetli bir şekilde vurguluyor (299). Genç Cumhuriyet'in yönetici elitinin "kendisini temsil için kimlere başvurduğunun" tahlilini iyi bir sınıflandırmayla açıklayıcı biçimde sunan yazarın, kitabın sonunda dilediği üzere bu benimsediği yaklaşımla Türkiye'de diplomasi tarihi çalışmalarına değerli bir katkı sunduğunu ifade etmek mümkündür.

Sungur Savran, *Bir İhtilal Olarak Milli Mücadele*

Yordam Kitap, 2023. 432 Sayfa. ISBN 978-605-172-613-7

FATİH YAŞLI*

Son yıllarda yoğun bir şekilde eleştirilir ve sorgulanır hale gelse de Türkiye'nin hem siyasetinde hem de düşünce dünyasında/akademisinde merkez-çevre ya da aynı anlama gelmek üzere devlet-toplum dikotomisi üzerine kurulu paradigmanın baskın bir yerinin olduğu açıktır. Osmanlı-Türkiye modernleşme sürecini "özgücü" bir bakış açısından okuyan bu liberal-muhafazakâr karakterli paradigma, söz konusu sürece baktığında Batı'dan neredeyse bütünüyle farklı üretim tarzları ve üretim ilişkileri görür: Osmanlı'da Batı'dakinden farklı olarak feodalite yoktur, kapitalizme Batı'dan farklı bir şekilde devlet eliyle geçilmiştir ve bu nedenle Batı'daki gibi sınıflar ortaya çıkmamıştır, sınıf mücadeleleri görülmemiştir; devlet hep güçlü olmuş, sınıflar, demokrasi ve sivil toplum ise güdük kalmıştır. Tüm bunlar nedeniyle, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne uzanacak bir şekilde temel çelişki sınıflar arasında değil, merkezle çevre, devletle toplum, modernleşmeci elitlerle mütedeyyin halk kitleleri vs. arasında somutlaşmış, yani esas olarak "kültürel" bir karakter taşımıştır.

Bu paradigma, Türkiye'nin güncel sorunlarını da bu tarihsel geçmiş üzerinden okur; bugün Türkiye'de demokrasi eksikliğinin nedeninin Osmanlı'dan Türkiye'ye, İttihatçılıktan Kemalizm'e uzanan "güçlü devlet geleneği" olduğunu ve bu geleneğin halen devam ettiğini söyler. Batı'dakinden farklı olarak bizde güçlü devlet ve onu yöneten elitler modernleşme hamlelerini halka tepeden dayatmıştır ve Cumhuriyet'in ilanı da sonrasında hayata geçirilen inkılaplar da benzer bir şekilde gerçekleşmiştir. Buna aynı zamanda bütün bu süreci sadece milliyetçilikler, etnik-dini çatışmalar ve katliamlar üzerinden okumak eklenir; öyle ki Osmanlı-Türkiye modernleşme süreci bütünüyle "modernitenin karanlık yüzü"ne yerleştirilerek değerlendirilir ve buradan yola çıkarak Milli Mücadele sadece Anadolu'daki etnik-dini gruplar arası çatışmalara, daha doğrusu hâkim etnik-dini grup olan Türklerin giriştikleri bir "etnik temizlik" operasyonuna indirgenir. Dahası bu mücadele küçümsenir, önemsizleştirilmeye çalışılır, bir Türk-Yunan savaşı şeklinde basitleştirilir ve ne devrimci ne de anti-emperyalist olarak görülür.

Hem Milli Mücadele'yi hem Cumhuriyet'in ilanını önemsizleştirmek ve değersizleştirmek üzerine kurulu bu paradigmaya yönelik güçlü eleştirilerden biri Cumhuriyet'in 100. yılında Sungur Savran'dan geldi. Savran'ın *Bir İhtilal Olarak Milli Mücadele* adlı çalışması Haziran ayı içerisinde Yordam Kitap'tan yayınlandı. Aslında Savran 12 Eylül sonrası baskın hale gelen ve "sol liberalizm" olarak adlandırılan bu paradigmanın temel tez ve argümanlarının çok erken bir eleştirisini 1986 yılında *11. Tez* dergisinin 2. sayısında yayınlanan "Sol Liberalizm: Maddeci Bir Eleştiriye Doğru" adlı yazısında yapmış-

* Uluslararası İlişkiler Bölümü, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, fatih_yasli@yahoo.com

tı. *Bir İhtilal Olarak Milli Mücadele* ise aynı paradigmanın Milli Mücadele'ye bakışını masaya yatırıyor ve onunla hesaplaşıyor; bunu yaparken aynı zamanda Milli Mücadele'yi "bir ihtilal olarak" ulusal ve uluslararası düzlemde yürüten sınıf mücadelelerinin içerisine yerleştiriyor ve tarihsel materyalist bir analize tabi tutuyor.

Savran, Milli Mücadele'yi "Dünya Devriminin Birinci Dalgası" olarak adlandırdığı bir konjonktürün içerisine yerleştirerek "Ekim devrimi zaferine ulaşmasaydı, Türkiye'de Milli Mücadele kazanılmazdı" diyor ve "hipotetik tarih yazılamaz, ama büyük ihtimalle böyledir" diye ekliyor (s. 30). Elbette ki tarih hipotetik olarak yazılamaz ama geriye dönüp bakıldığında Milli Mücadele'nin ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekim Devrimi'nin açtığı yeni bir çağın içerisine doğduğu söylenebilir. Milli Mücadele her şeyden önce vekil güçleri üzerinden Anadolu'yu işgale girişen İngiltere'ye karşı veriliyordu ve bittiğinde İngiliz emperyalizminin 1918'deki planlarını açık bir şekilde bozmuştu. Dönemin hegemon kapitalist devleti olarak aynı İngiltere, Ekim Devrimi'ni de boğmaya çalışıyordu ve Bolşevikler Milli Mücadele'ye verdikleri desteğin İngiliz emperyalizminin bölgesel planlarını bozmak ve onun hegemonyasını zayıflatmak anlamına geldiğini biliyorlardı. Savran'ın aktardığı üzere Lloyd George "Türkiye'ye karşı yapılan hareketi Türk-İngiliz, Türk-Yunan hareketi değildir. Bu doğrudan doğruya Rusya ile İngiltere arasında bir mücadeleden ibarettir" derken tam olarak buna işaret ediyordu (s. 45-46). Evet, başta Mustafa Kemal olmak üzere Milli Mücadele'yi yürüten kadrolar anti-kapitalist değillerdi ama verili bir konjonktürde anti-emperyalist bir tutum almış, emperyalizmin Birinci Dünya Savaşı sonrası Anadolu'ya dair planlarına karşı bir direniş örgütlemişlerdi. O direnişin neticesi ise işgal güçlerinin yenilmesi, bağımsızlığın kazanılması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yerine Türkiye Cumhuriyeti adlı yeni bir devletin, bir ulus-devletin kurulması olmuştu.

Öte yandan Milli Mücadele sadece işgal güçlerine karşı verilmemiştir; Mustafa Kemal Samsun'a çıkışından itibaren Anadolu'da İstanbul hükümetine alternatif ve yeni bir egemenlik aygıtı kurmaya çalışmıştır. "Kongreler iktidarı"ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışına ve Ankara hükümetinin kuruluşuna uzanan süreç bu alternatif egemenlik aygıtının şekillenmesinin ve "ikili iktidar" durumunun ortaya çıkışının tarihi olarak okunmalıdır. Süreç boyunca Saray'ın ve İstanbul hükümetinin egemenlik alanı daralırken yeni egemenlik aygıtının alanı sürekli genişlemiştir. Bu noktada Savran'ın Türkiye Büyük Millet Meclisi adlandırmasındaki "millet" sözcüğünün anlamına işaret etmesi ve bunu "milli" sözcüğüyle ilişkilendirmesi son derece önemlidir (s. 114-115). "Milli" ve "millet" sözcükleri, padişahın karşısındaki yeni bir kolektif özneye işaret etmek için kullanılmaktadır ve bu kolektif özne artık egemenliğin de kaynağı olarak görülmektedir. Meclis kürsüsünün arkasındaki duvara asılan ve bütün bir Milli Mücadele'ye damgasını vuran "Hâkimiyet kayıtsız şartsız milletindir" sözü egemenliğin yeni bir kolektif özneye ait olduğu yönündeki iddianın en veciz şekilde ifadesidir. Milli Mücadele'ye "ihtilal" niteliğini veren de budur: İşgale karşı direniş sürerken bir yandan da yeni bir egemenlik aygıtı şekillenmiş, ikili iktidar durumu ortaya çıkmış ve bunun neticesinde saltanat yıkılmıştır.

Savran kitabında bir yandan Milli Mücadele'nin hem işgalcilere hem de İstanbul'a karşı verildiğini gösterirken, bir yandan da Milli Mücadele'nin önderliği üzerine verilen güç mücadelesine de işaret ediyor. Bunun bir tarafında kaçınılmaz olarak İttihatçılar var elbette. Özellikle Enver Paşa'nın Mustafa Kemal'le sürekli iletişim halinde olduğunu ve Anadolu'ya dönerek direnişin başına geçmeye çalıştığını, ancak direniş güçlerine kendi

liderliğini adım adım kabul ettiren Mustafa Kemal'in buna hiçbir şekilde yanaşmadığını biliyoruz. Üstelik bunu İttihatçılar Anadolu'da hâlâ çok güçlüyken yapıyor. Savran'ın belirttiği üzere Milli Mücadele esnasında İttihat ve Terakki "başlı başına bir güç odadır" ve sadece Anadolu'da değil Berlin'de, Azerbaycan'da ve Moskova'da da güçlüdür (s. 136). Öyle ki bir süreliğine bir "üçlü iktidar" durumundan dahi söz edilebilir. Zaten direniş hareketinin altyapısı da büyük ölçüde İttihatçı kadrolar üzerine kurulmuştur. Ancak hareketin liderliği üzerine verilen mücadeleyi Mustafa Kemal kazanmış, Enver de Anadolu'ya girişten umudu kestikten sonra Bolşeviklere karşı Basmacı isyanını örgütlemeye çalışırken Kızıl Ordu güçleri tarafından öldürülmüştür.

Milli Mücadele esnasında yaşanan güç ve iktidar mücadelelerinin bir boyutunda direnişin merkezileştirilmesi girişimleri ve buna karşı itirazlar bulunmaktadır. Ankara hükümeti bir yandan merkezi ve düzenli bir ordu kurmaya çalışmakta öte yandan ise işgalci güçlere karşı gerilla taktiğiyle mücadele eden çetelerle işbirliği yapmaktadır. Savran bu durumu sınıf mücadeleleri üzerinden okuyarak "ordusuz generallere karşı çavuşun köylü ordusu"ndan ve özellikle Çerkes Ethem'den bahseder. Bu kısımda çeteler ve eşkıyalar, halkçı ve halk yanlısı oluşumlar olarak resmedilir; bu ise Bolşevizm etkisine bağlanır. Savran, Ethem'in Yeşil Ordu'ya katılımının Milli Mücadele'nin dönüm noktalarından biri olduğunu söyler. Bolşevizm'le İslam'ı sentezleyen, komünizan bir fikir üzerinde yükselen Yeşil Ordu, Ethem'in de katılmasıyla ciddi bir alternatif haline gelebilecektir ve bu nedenle tasfiye kararı alınır. Yani Ethem'in birlikleriyle Ankara hükümetine bağlı birliklerin savaşı aynı zamanda halkçı direniş güçleriyle direnişin burjuva önderliği arasındaki bir savaştır ve Ethem'in tasfiyesi Milli Mücadele'deki Bolşevik etkisinin kırılması için atılmış ilk adımdır.

Bu etkinin kırılmasındaki en önemli hadisenin Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katledilmesi olduğunu biliyoruz. Türkiye tarihinin en karanlık ve trajik hadiselerinden biri olan bu katliamı Savran yeniden ele alıyor ve 15'lerin Ankara hükümetinin emriyle değil Kars-Erzurum-Trabzon hattındaki İttihatçılar tarafından öldürüldüğünü öne sürüyor. Bunun için de Trabzon'daki Küçük Talat'ın Sovyetler Birliği'ndeki Halil Paşa'ya yazdığı bir mektuba başvuruyor ve bir çıkarsamada bulunuyor. Çıkarsama diyoruz; çünkü Savran mektubu bir yoruma tabi tutuyor ve buradan Suphi'lerin Ankara hükümeti tarafından değil İttihatçılar tarafından katledildiği sonucuna varıyor. Bu mektubun Suphiler'in kim tarafından öldürüldüğünü kanıtlamaya yettiğinden emin değiliz ama Savran'ın Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Anadolu'ya geçişine dair yaptığı politik ve stratejik analizlerin derinlikli ve ayrıntılı olduğunu söylememiz gerekiyor. Suphi'lerle ilgili bölüm komünistlerle İttihatçılar ve Kemalistler arasındaki ilişkileri ve güç mücadelelerini anlamak açısından büyük önem arz ediyor.

Bir İhtilal Olarak Milli Mücadele, Milli Mücadele'yi içerideki ve dışarıdaki sınıf mücadeleleri bağlamına yerleştirerek Osmanlı-Türkiye modernleşme tarihinin Marksist bir perspektiften okunmasına dair çabalara büyük katkı yapan bir çalışma hiç şüphesiz. Ancak bu çalışmanın sınırlarını aştığı için değinilip geçilecek olsa da öne sürdüğü kimi iddiaların tartışılmasının şart olduğunu belirtmek gerekiyor. Örneğin Savran, Mustafa Kemal olmaksızın da ihtilalin başarıya ulaşabileceğini söylüyor ama kanımca burada Mustafa Kemal'in askeri kişiliğinin ötesinde Milli Mücadele'yi yürüten kadrolar arasındaki en radikal isim olduğunu görmezden geliyor. Evet, Mustafa Kemal olmadan da Milli Mücadele kazanılabirdi belki ama o olmadan saltanat ve hilafetin kaldırılması, Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve sonrasındaki inkılaplar söz konusu olmazdı ve Milli Mü-

cadele bir "ihtilal"e dönüşmezdi çok büyük ihtimalle; çünkü komuta kademesinin neredeyse tamamı Osmanlı zihniyetinden kopamamıştı ve radikal bir gelecek tahayyülüne sahip değildi. Benzer şekilde Anadolu toprakları sömürgeleştirilmediği için Milli Mücadele'nin bir ulusal kurtuluş savaşı olmadığı yönündeki iddia da eğer direniş hareketi olmasaydı söz konusu toprakların sömürgeleştirileceğini bildiğimiz için son derece tartışmalı bir nitelik arz ediyor. Mustafa Suphi cinayetini kimlerin işlediğini tek bir mektubu merkeze alarak açıklamaya çalışmak ve o mektuptan kimi zaman zorlama olduğu yönünde izlenimler uyandıran çıkarsamalarda bulunmak; Mustafa Kemal'in Havza'da bir Sovyet yetkiliyle gizlice görüştüğü ya da Çerkes Ethem'in Bolşevik bir lidere dönüşerek Anadolu devriminin başına geçebileceği yönünde birtakım iddialar öne sürmek de yine kitabın tartışılması gereken kısımları olarak öne çıkıyor.

Netice itibariyle, siyasette, düşünce dünyasında ve akademideki baskın liberal-muhafazakâr paradigmanın dışından konuşan ve o paradigmanın tezlerini zayıflatan, sorgulayan ve geçersizleştiren daha fazla çalışmaya ihtiyacımız olduğu ve bunları daha fazla tartışmamız gerektiği bir gerçeklik olarak karşımızda duruyor ve *Bir İhtilal Olarak Milli Mücadele* bu tür çalışmalara ilham verici bir karakter taşıyor. Bugün, Cumhuriyet'in 100. yılında, akademik kaygıların ötesine geçerek güncel kamusal ve siyasal tartışmalara da müdahale edecek bir düşünsel üretim her zamankinden daha büyük önem arz ediyor.

James H. Meyer, *Red Star over the Black Sea: Nâzım Hikmet and his Generation*

Oxford University Press, 2023. 400 sayfa. ISBN: 9780192871176

MURAT NARCI*

Nâzım Hikmet şiirinin ufukları Cumhuriyet şiirine yeni şafak figürasyonlarını getirmekle yükümlüdür. Bu şafak biçimleri sayesinde açılan zaman ve mekân şüphesiz devrimci bir tahayyüldedir. Marmara'da, Karadeniz'de, Akdeniz'de, dünyanın uzak kıyılarında ve nehirlerinde "şafağa bulanana" şehirleri hesaba katarak hem edebi hem de siyasi sınırları test eden bu deneyim komünist bir dünya hayaline açılır. Böylece her enlem ve boylamda Akdeniz, Atlantik gibi bir enginliği işaret ederek sürekli bir genişlemeyi hedefler. Bu nedenle Nâzım Hikmet şiirinde şafaklara doğru yol almak ancak zaman ve mekâna dair sınırları aşmakla mümkündür.

James H. Meyer henüz geçtiğimiz aylarda Oxford University Press tarafından yayınlanan kitabında böyle bir sınır aşma deneyimine odaklanarak yeni ve kapsamlı bir Nâzım Hikmet biyografisi yazmaya girişmiş. *Red Star over the Black Sea: Nâzım Hikmet and his Generation* [Karadeniz üzerinde Kızılyıldız: Nâzım Hikmet ve Kuşağı] adını taşıyan kitap hayli hacimli. 400 sayfalık bu kitap 14 ana bölümden oluşmakta; Nâzım Hikmet ve dönemin önemli figürlerinin hikâyesini eş zamanlı ele alarak Nâzım Hikmet biyografisine yeni bir gözle bakmayı amaçlamakta. Bu nedenle kitabın alt başlığında şair ve "kuşağı" ibaresi geçiyor. Kitapta 19. yüzyıl sonundan erken Cumhuriyet dönemine dek Nâzım Hikmet odağında bu kuşağın siyasi hikâyesi tarihsel olarak beraber düşünülme-ye çalışılmış. Meyer'in çalışması bu özelliğinin yanı sıra şairin ve bu kuşağın yaşamına tematik bir çözümlemeyle yaklaşmakta. Osmanlı-Sovyet (Rus) sınırı özelinde sınır aşma teması Meyer'in temel izleğini oluşturmaktadır. Bu açıdan her bir bölüm Nâzım ve onun Osmanlı-Sovyet (Rus) sınırını aşan çağdaşlarıyla birlikte ilerliyor. Böylece kitapta Nâzım'a dair bir portrenin yanında erken Cumhuriyet döneminin siyasal ve entelektüel zeminini sınır kavramı bağlamında yeniden ele alan bir bakış açısının temelleri atılmaya çalışılıyor. Tüm bunlarla beraber Nâzım Hikmet'i kitabın adında gizli bir coğrafya üzerinden düşünmek şair ve şiirlerine dair yeni bakış açılarını getirmeye müheyya.

Bir şair hakkında biyografi yazmaya kalkışmanın en zor yanlarından biri şairin yaşamını arşiv belgeleriyle, tanıklıklarla ortaya koyarken bu bulguların onun şiirindeki uzamsal koordinatlara açılma jestlerini düşünmek olmalı. Hele bu şair hem yaşadıklarıyla hem de yazdıklarıyla zamansal ve mekânsal bir vüsatı ortaya koyan Nâzım Hikmet ise iş daha da güçleşir. Meyer bunun farkında olmalı ki arşiv taramalarını Moskova, İstanbul, Amsterdam ve hatta Washington hattında gerçekleştirmiş. Kitabını yıllar önce

* Özyeğin Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Bölümü, murat.narci@ozyegin.edu.tr

İstanbul'da İngilizce ders verirken öğrencisi olan orta yaşlarda bir üst düzey banka yöneticisinin Moskova'ya gönderilmesi ve bu kişinin orada Nâzım'ın mezarını ziyaret etmesiyle başlatmış. Her ne kadar bir CEO'nun Nâzım Hikmet'le ilişkisi ironik bir ton içerse de iyimser bir bakışla bu durum şairin ekonomik ve siyasal sınırları aşan ününü vurgulayabilir. Güncelin arşivle olan ilişkisine dair bir enstantane olarak okunabilecek bu karşılaşma şairin siyasi ve edebi namının Türkiye tarihindeki uzamsal yankılarına dair güzel bir örnek. Ancak güncel, bu noktadan sonra kendini derinlemesine gerçekleştirilmiş bir arşiv taramasına bırakıyor. Rusya'da bulunan birçok arşivden (örneğin KUTV, yani Doğu Emekçileri Komünist Üniversitesi öğrenci kanaat notlarından) TKP Hollanda belgelerine dek geniş bir yelpazede arşiv taramasına girişen Meyer, Nâzım'ın ve dönemdaşlarının izini sürmüştü. Elde ettiği bilgilerin ve yaptığı karşılaştırmaların yuvarıda belirtildiği gibi Türkiye tarihine dair önemli getirileri mevcut. Örneğin kitapta diğer bir sınır aşan figür olarak ele alınan Yusuf Akçura'nın Jön Türkler üzerindeki etkisi ve Ziya Gökalp'in şiirleri, İttihat ve Terakki döneminde palazlanmaya başlayan sosyalist konumlanışla birlikte düşünölmeye çalışılmış. Mustafa Suphi'nin Türkçü tutumu ve sürgün edilmesiyle Bakü'deki faaliyetlerini yeniden gözden geçiren Meyer, Nâzım Hikmet'in Sovyetler'e gitmeden önce kaleme aldığı ilk dönem şiirlerinde yer yer görünen milliyetçi tonu Ziya Gökalp'in şiirleriyle anlamlandırmaya çalışmakta.

Ne yazık ki kitabın zayıf kısımları bu gibi edebi okumalarda kendini göstermekte. Örneğin Jön Türk ya da İttihat ve Terakki dışı bir harekete, tutuma, muhalefete değinmeden kurulan tarihsel hat ve yorumlar şairin şiirsel mirasını tam olarak konumlandıramamış. Neredeyse Tevfik Fikret'in şiirlerindeki insicamda billurlaşan bir İttihat ve Terakki nefretinin Nâzım Hikmet şiirinde başka biçim ve içeriklerle görünürlük kazanması tarihçiyi bu hattın yeniden düşünölmüne sevk edebilir. Bu açıdan Nâzım Hikmet şiiriyle Ziya Gökalp şiirinin benzeştirilmesi tekil örnek olarak kalmıştır. Bu bağlamda kitabın ilk kısımlarında 1880'lerden 1920'lere dek son derece geniş bir yüzüyl değişimini tarihsel figürlerin sınır değıştirmeleriyle birlikte düşünen Meyer, şairin biyografisinde şiiri-ne dair çıkarımların pek seyrek yapılacağına da ipucunu vermiş gibidir.

Öte yandan Nâzım Hikmet'i transemperyal bir ailenin çocuğı olarak tanımlayan yazar kitabın ilerleyen kısmında şairi, Vâ-Nû ile Anadolu'ya geçerken tanıştıkları, yine sınır geçip Almanya'da Spartakist olan Sadık Ahi ve arkadaşlarıyla birlikte düşünerek sınırlar üzerinden imparatorluk ötesi tarihsellik vurgusunu devam ettirir. Bu çerçevede Nâzım Hikmet ve Vâ-Nû'nun Sovyetlerde beraber yaşadığı Şevket Süreyya'yı da hesaba katan Meyer onu da sınır boylarının yetiştirdiğı bir entelektüel figür olarak görür ve tüm bu sınır geçme hareketlerinin tarihsel dinamizmde yerini tespit etmeyi sürdürür. Kitap boyunca sürekli Nâzım Hikmet kuşağından isimlerin sınır değıştirme hikâyeleri tarihsel bir devinimde ele alınırken bunlar şairin yaşam hikâyesine bağlanan noktalarla birlikte sıralanır.

Gel gelelim ki bu sınırlar üzerinden gerçekleştirilen üst anlatıda, Nâzım Hikmet'in hızla sınırlar aşan, özellikle 1950 sonrası sürekli farklı şehirlerden bahseden, umudu ve hasreti sınırları aşarak kateden şiirlerine bu açıdan hiçbir gönderme bulunmamaktadır. Örneğin Benerci, Jokond ve Sİ-YA-U, Taranta Babu, Şeyh Bedrettin, *Memleketimden İnsan Manzaraları*'ndaki bazı karakterler edebi bir zeminde sınır değıştirmektedir. Üstelik 1950'den sonra bu hareketlilik çok daha net görülür. Nâzım Hikmet şiiri Paris'ten Şanghay'a, Etiyopya'dan Tanganika'ya, Moskova'dan Uzak Asya'ya dek uzanan dünya komünizminin tahayyülüne adanmıştır. Bununla birlikte Nâzım Hikmet şiiri dünya

üzerinde gezinen bir hayalet gibi sınırsız bir hareket ve hıza yazgılıdır. Meyer bu noktada şairi bir sınır değişiminin ürünü olarak görse de onun yapıtlarının sınırlar aşan yanlarına pek değinmez. Oysa hiç sınır geçmeyen biri olan Tevfik Fikret'in kutup seyahatinden Nâzım Hikmet neler öğrenmiştir! Bu açıdan Nâzım Hikmet'in yaşamı ve yapıtlarının sınır ötesi mevcudiyeti siyasal olduğu kadar güçlü bir şiirsel akışın içindedir. Promete'den Heraklit'e onda sınırlar hız figürasyonlarında yitip gider. Bu nedenle transemperyal bir ailenin çocuğu olarak doğan Nâzım komünist bir tahayyülün ferdi olarak ölmüştür. Tıpkı Tevfik Fikret'in kabri gibi mezarı bile bir yer değiştirme, hareket etme, sınır geçme potansiyelini barındırmaktadır. Şairin naaşı şiirinde, sınırları hesaba katmadan, çoktan "Anadolu'da bir köy mezarlığına" gömülmüştür; belki de Bursa hapis-hanesinden arkadaşları tarafından İznik'in Müşküle köyüne dikilen ve iki kez kesilen (sonuncuda jandarma tarafından yakılan) çınarın altındadır.¹ Ölümün farklı uzamlarında yol alan Nâzım Hikmet silueti kimi zaman bir bankacıyı kimi zaman da bir işçiyi ziyaret ederek devrimin hızını ona hissettirir.

Neticede Meyer'in kitabı, Nâzım Hikmet'i ve Türkiye tarihini farklı bir gözle tematik bir açıdan ele almakta. Kitapta sınır değiştirme deneyimi üzerinden geliştirilen tarihsel, kronolojik, biyografik bir okuma odaktadır. Nâzım Hikmet'in yaşamının yanı sıra onun kuşağı sayılabilecek isimleri de tarihi açıdan şairin yaşamıyla birlikte ele alan bu eser bütünlüklü bir yapı taşıma iddiasında. Bu açıdan kitabın dayandığı arşivler ve kurduğu anlatının genişliği okuru detaylı bir okumaya ve kapsamlı bir değerlendirmeye davet ediyor. Başka bir deyişle bu eser hem edebiyat tarihçilerinin hem bu dönemi çalışanların dikkatini çekecek nitelikte. Son olarak Meyer'in de "Cenaze Merasimim" şiirinden alıntıladığı gibi Nâzım'ın ölümünden sonra bile "avludaşları"² iş başındadır. Meyer İngilizce çeviriden ötürü bu "avludaş"ı "komşu" olarak vermekte. Oysa Nâzım'ın şiirinde "avludaş"lık Sultanahmet Cezaevi'nden beri sürmekte. Örneğin şair bu avludaşlığa Bursa Cezaevi'nden Bedrettin'e ya da İspanya İç Savaşı'na hapis-hane bahçesinde bulunan çeşmenin başındaki erik ağacından yola çıkarak ulaşır. Onun için dünya komşulardan (Peredelkino'da komşusu Pasternak'tan) ziyade avludaşlarıyla, yoldaşlarıyla dolu. Kitabın başlığına bir ekleme yapmak gerekirse Nâzım Hikmet'in yıldızları ve şafağı dünyanın tüm denizlerinde ışımaya, yani atmaya devam ediyor; hâlâ.

1 Güney Özkılınç, *Nâzım'ın Bursa Yılları* (İstanbul: Everest, 2010), 58–61.

2 Bahsi geçen şiirler için bkz. Nâzım Hikmet, *Bütün Şiirleri*, 1858.

Zafer Toprak: Seçkin Bir Tarihçi, Akademisyen ve Entelektüelin Ardından

M. ASIM KARAÖMERLİOĞLU*

Türk tarihçiliğinin önde gelen isimlerinden Prof. Dr. Zafer Toprak'ı geçtiğimiz haziran ayında çok erken ve beklenmedik bir şekilde kaybettik. Arkasında onlarca kitap, yüzlerce makale bıraktı; binlerce öğrenci yetiştirdi. Türkiye'de çok az sayıda akademisyen onun kadar üretken olabilmiştir. Tarihin hemen her konusuna derin bir merakı vardı. Disiplinlerarası yönü çok kuvvetliydi. Eserleri, Türkiye tarihini öğrenmek isteyen herkes için olmazsa olmaz bir kaynak niteliğindedir. Pek çok eseri kendi alanında klasikleşmiş çalışmalardır. Türkiye tarihçiliğinin birçok teması onun öncü olduğu çalışmalarda tarihçilerin gündemine gelmiştir dersek çok da abartmış olmayız.

Zafer Toprak mütevazı bir öğretmen ailesinin çocuğu olarak 1946 yılında dünyaya geldi. Ankara Siyasal'ın ardından Londra Üniversitesi'nde (LSE) yüksek lisans ve İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi'nde doktorasını tamamladı. Doktora tez danışmanı kendisini de derinden etkileyen Tarık Zafer Tunaya'dır. 1977 yılından emekli olduğu 2014 yılına kadar Boğaziçi Üniversitesi'nin önce Tarih Bölümü'nde, daha sonra Atatürk Enstitüsü'nde dersler verdi. Özellikle Atatürk Enstitüsü'nün uluslararası çapta bir saygınlık kazanmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Emekli olduktan sonra Koç Üniversitesi Tarih Bölümü'ne geçti, bir süre de orada çalıştı. En üretken olduğu son on yılda önemli eserlere imza attı ve tam da en verimli olduğu bir dönemde maalesef aramızdan ayrıldı.

Zafer Bey'in tarihçiliğe katkılarına değinmeden önce şunu belirtmek gerekir ki kendisi aynı zamanda entelektüel birikimini kamusal fayda sağlanması için de kullanmayı çok önemseyen birisiydi. Her zaman eğitimde kamusal meseleleri dert edinmiş, Boğaziçi Üniversitesi'nin tüm öğrencilerine tarih bilinci aşılamayı kendisine adeta bir görev telakki etmişti. Özellikle 1990'lı yılların sonlarında, üniversitemizde mecburi ders olarak okutulan İnkılap Tarihi derslerine bu bağlamda özel önem hasretti. Ona göre önemli olan ideoloji telkin etmek değil, öğrencilerin ülkelerinin tarihsel mirasını öğrenebilmeleri, anlayabilmeleriydi. Bu misyonla hareket ederek, bizlerin de desteğiyle, Enstitü tarafından verilen bu ders bir Modern Türkiye Tarihi dersine dönüştürüldü ve ülkenin Tanzimat'tan günümüze sosyal tarihinin gençlere öğretilmesi amaçlandı. Bunda da son derece başarılı olduğunu kaydetmek gerekir, nitekim daha sonra Koç, Sabancı, Işık gibi pek çok üniversite benzer modelleri uygulamaya koydu.

Zafer Bey için Atatürk Enstitüsü özellikle yüksek lisans ve doktora çalışmaları açısından çok önemliydi. Enstitü'de Türkiye'nin modern tarihinin bütün yönlerinin çalışıl-

* Boğaziçi Üniversitesi, Atatürk Enstitüsü, mkaaraome@boun.edu.tr

masını önemserdi. Onlarca yüksek lisans ve doktora tezi yönetti; onun ve Enstitü'deki meslektaşlarının çabalarıyla bu kurumdan çok değerli hocalar ve entelektüeller yetişti. Mezunlarımız Türkiye'nin ve dünyanın seçkin üniversitelerinde önemli konumlara geldiler. Bugün ülkemizde olsun, yurtdışında olsun herhangi bir Türkiye tarihi konferansında ya da çalıştayında en az bir Enstitü mezunuyla karşılaşmamak neredeyse imkânsız gibidir.

O, Kemalist düşüncenin ülkemiz için önemli olduğuna inanan bir entelektüeldi. Ancak kendisinin yönetici olduğu Atatürk Enstitüsü'nde Kemalizm'i eleştiren tezlerin de yazılması gerektiğine inanırdı. Bu açıdan bizlere önemli bir miras bıraktığını not etmek gerekir. En çok dogmatizmden nefret ederdi. Kendisi gibi düşünsün düşünmesin, emek ürünü her entelektüel çalışmaya sonsuz saygısı vardı.

Zafer Bey, Avrupa'da 18. yüzyılda ortaya çıkan "Aydınlanma" geleneğine sıkı sıkı bağlıydı ve genç Cumhuriyet'i de bu gelenek içinde görürdü. O nedenle eşitlik, özgürlük, liyakat gibi kavramları çok önemserdi. Aslına bakılırsa bu anlamda aynı zamanda tipik bir 68'liydi. Gençliğinde sosyalizme, daha sonra Kemalizm'e duyduğu ilginin merkezinde sanıyorum bu Aydınlanmacı duruşun payı büyüktür. Nitekim ölümünden kısa bir süre önce bana "Biz galiba Tevfik Fikret'i biraz ihmal ettik" deyişinin altında da yine benzer bir bakış açısının izlerini görmek mümkündür. Fikret'in rasyonalizmi, bilime olan tutkusu ve sarsılmaz ahlaki duruşu onu bu bağlamda etkilemiş olsa gerek.

Onun için hiç durmadan öğrenmek, bulabildiği her kitabı, tarihsel belgeyi okumak adeta olmazsa olmazdı. Ben hayatımda onun kadar kitap okumayı seven, onun kadar kitaplarla haşır neşir bir insan görmedim. Satın aldığı istisnasız her kitabı naylon ile kaplar, onu kütüphanesinde olması gerektiği yere özenle yerleştirirdi. Kitaplara adeta aşığı. Nitekim kendisi Türkiye'nin belki de en geniş, en zengin bireysel kütüphanesini oluşturdu. Usanmadan, bıkmadan her zaman sahafları ziyaret eder, müzayedelere katılır, sürekli malzeme toplardı. Onun kütüphanesinin ülkemiz açısından son derece önemli bir bilgi kaynağı olduğunu söylersek pek de abartmış olmayız diye düşünüyorum.

Peki Zafer hocanın tarihçiliği hakkında ne söyleyebiliriz? Öncelikle şunu not etmekte fayda var: O tarihe "modernleşmeci" bir perspektiften bakardı. Kanımca bunda kendisinin sosyalist gelenekten gelmesinin, Aydınlanmacı olmasının ve hiç kuşkusuz dinmek bilmeyen iyimserliğinin rolü olsa gerek. Bu iyimserliğini Boğaziçi'nde son zamanlarda yaşanan dramatik ve olumsuz gelişmelere kadar da muhafaza etti.

Geniş bir tarihsel perspektiften bakardı, ona göre son iki yüz yılda Osmanlı ve Türkiye tarihi her şeyden önce bir "ilerlemenin" tarihiydi. Evet, eksikler, problemler vardı ancak Türkiye'de önemli dönüşümler olmuş, büyük atılımlara imza atılmıştı. Tarih zikzaklar çizse de büyük ölçüde doğrusal bir biçimde yol kat etmekteydi. Sosyal ve coğrafi mobilite büyüktü ve ülkemizin son yıllarda yaşadığı sancılar bu genel ilerleme bağlamında anlaşılabilir bir şeydi. Sanıyorum Aydınlanmacı geleneğin ondaki bu etkisi, son birkaç yılda gözle görülür bir şekilde azalmakla birlikte, hiçbir zaman kaybolmadı.

Zafer Bey'in bir önemli özelliği de tarihe kuramsal ve karşılaştırmalı bir perspektiften bakmasıydı. Çalıştığı her dönemin *Zeitgeist*'inin (zamanın ruhu) özelliklerini anlamaya büyük önem verir, başka ülke deneyimlerini her zaman inceler, bunları küresel ve mukayeseli bir bağlam içine oturtmaya çalışırdı. Türkiye tarihini sadece kendine özgü

özellikleri içinde barındıran bir evrimsel süreçten ziyade, genel dünya bağlamı içinde anlamaya özen gösterirdi. Bu nedenle de tarih yazımı literatürünü sürekli takip eder, Avrupa tarihiyle olsun, dünya tarihiyle olsun bağlantıların araştırılmasının çok kritik olduğunu düşünürdü. Bu konuda üzerinde biraz Eric Hobsbawm etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim, kendisi de Hobsbawm'ı Londra yıllarında tanımış, onun eserlerinin hepsini yakından takip etmişti.

Zafer Bey modern Türkiye'nin, yani kabaca son iki yüz yılın, hemen her dönemi hakkında araştırmalar yapmış, ilgi alanı çok geniş bir entelektüeldi. Örneğin, 1968 kuşağı, Tanzimat düşünce hayatı, Demokrat Parti döneminde tarımsal yapılar gibi çok farklı dönemlere özgü, çok değişik temalara ilişkin akademik bilgi üretebilecek kapasitesi olan bir araştırmacıydı. Ancak kendisinin asıl uzmanı olduğu dönem İkinci Meşrutiyet ve erken Cumhuriyet dönemleriydi. Muhtemelen bunda biraz hocası Tarık Zafer Tunaya'nın etkisini gözlemlememiz mümkündür. Tunaya gibi Zafer Bey de 1908 Devrimi ve onu izleyen dönemin Cumhuriyet'e giden yolda bir tarihsel laboratuvar olduğunu düşünüyordu. Bu bağlamda o da pek çok tarihçi gibi Cumhuriyet'in Osmanlı'nın ne ölçüde devamı olduğu konusunu sürekli araştırmış, her ne kadar tarihte kopuşlar, sıçramalar olmuş ise de sürekliliğin daha baskın olduğunu eserlerinde hep vurgulamıştır. 1908 sonrası Osmanlısı bir kültürel devrim yaşamış, bu devrim Cumhuriyet'in 1938'e kadar olan dönemine damgasını vurmuştu. Her ne kadar ben kendi adıma bu süreçlerde, özellikle demografik realitelerin baskınlığından yola çıkarak, kopuşun daha önemli olduğunu düşünsem de Zafer Bey'in bu konularda çok dengeli, çok titiz bir duruşu olduğunun hakkını açıkça teslim etmek gerekir. Kopuş/süreklilik meselelerine hem yapısal düzlemde hem mantalite boyutunda, hem sosyoekonomik hem de entelektüel fay hatlarının eşzamanlı farkındalığıyla bakabilen çok az sayıda tarihçiden biridir. İşin ilginç bu sentezci ve çok yönlü zihin yapısı onun özellikle son eserlerinin yazım üslubuna da yansımıştır: Ustalıkla kurgulanmış yapısal analizler neredeyse edebi bir şekilde onun "hikâye etme" tarzının içine yedirilmiştir. Bu anlamda okuyucular, onda tarihsel bağlamın ve yapısal analizin içine sindirilmiş bir *vakanüvis* geleneğinin heyecanlı bir macerasını izler gibidir.

Ülkemiz tarihinde bu süreklilik ve kopuş temalarını en önemli eseri olduğu kabul edilen Türkiye'de *Milli İktisat* kitabında gözlemlemek mümkündür. Bu kitap gerek birincil gerekse ikincil kaynakların zenginliği açısından çok önemli bir eser, Türkiye tarihçiliğine çok önemli bir katkıdır. Türkiye'de finansın, bankacılığın, paranın, kredinin ve enflasyonun tarihini araştırarakların asla göz ardı edemeyeceği bir eserdir. 1908'den 1980'lere kadar Türkiye ekonomisinin gelişimi, devletçi ve karma ekonomik modellerin tarihsel perspektifte anlaşılabilmesi için bugün dahi bu çalışmanın son derece önemli bir referans kitabı olma özelliğini koruduğunu vurgulamak gerekir. Zafer Bey için Jön Türkler'in "milli iktisat" ve "milli burjuva" yaratma girişimleri Cumhuriyet döneminde de etkisini sürdürmüştür. Ancak burada şunu da not etmek gerekir ki onun odaklandığı mesele daha çok, Tanzimat'tan beri Batı emperyalizminin çıkarlarına hizmet eden yönetici elitlerin liberal ekonomik politikalara karşı korumacı, kapalı ve milli çıkarların korunmasıydı. Daha çok, dışa dönük korumacı bir politika olarak beliren "milli iktisat" anlayışına vurgu vardı. Bu vurgu elbette önemli olmakla beraber kanımca bu eserde "milli iktisat" politikalarının gayrimüslimlere karşı da içeride önemli bir silah olarak kullanılması gerçeğine değinilmekle beraber, maalesef bu konu gerektiği ölçüde ele alınmamıştır.

“Milli İktisat” kitabının otuz yıl sonra yayımlanan genişletilmiş baskısı ise orijinalinden çok daha zengindir. Bu kitapta, Türkiye’deki bu tarihsel deneyim daha genel bir dünya bağlamı içerisine oturtulur ve küreselleşme dinamikleri açısından da konuya yaklaşılr. Bu örnekte ve nicelerinde görebileceğimiz gibi Zafer Bey sürekli kendisini geliştiren, yenileyen; yeni yaklaşımları, bulguları dikkate alan bir entelektüeldi. Onun bu yönü çok kıymetliydi ve o anlamda zihni hep dinamik, hep gençti. Zafer Bey gibi yeninin ve yeniliğin peşinden koşma azmi, maalesef akademik ve entelektüel dünyada bugünlerde çok az gözlemleyebildiğimiz bir durum.

O, entelektüel ve akademik dünyadaki *Zeitgeist*’ı yakından takip ettiği için araştırma konularını ve tarzını zaman içinde sürekli değiştirir, geliştirir, zamanın ruhuna uyum sağlamaya büyük önem verirdi. Nitekim, 1980’lerin sonlarından itibaren çalışmalarında giderek mikro sosyal tarih diyebileceğimiz konulara el atmıştır. Hırsızların, dolandırıcıların, damak tadının, reklamcılığın, jestlerin, müstehcen halk edebiyatının, fuhuşun, cinsel hastalıkların, evliliğin tarihi gibi konularda Türkiye tarihçiliği için öncü çalışmalara imza attı. Bu noktada şunu söylemek gerekir ki Zafer Hoca hem makro, hem de mikro konulara; hem anlatıya hem de yapısal analize; hem kısa dönemli hem uzun dönemli meselelere vakıf olabilen, ülkemizin yetiştirdiği çok az sayıda tarihçiden biridir. Kanımca bu yönü çok kıymetli çünkü özellikle tarihçiler arasında bu niteliğe son derece az rastlanıyor.

Onun Türkiye tarihçiliğine yaptığı en büyük katkılardan biri de ülkemizde genel olarak kadınların, özel olarak feminizmin tarihinin yazılmasına adeta öncülük etmesidir. Zannediyorum bu konuda kapsamlı bir şekilde birincil kaynakları açığa çıkarma ve bunlar üzerinden Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e meseleyi derinlemesine irdeleme konusunda ilk entelektüel *arkeolojik* çalışmaları yapmış akademisyenlerden birisidir. Pek çok konuda olduğu gibi bu konuda da onun öncü bir rol oynadığını söyleyebiliriz. Keza aynı şekilde *Türkiye’de İşçi Sınıfı (1908-1946)* adlı çalışması da emek tarihi açısından bu bağlamda önemli, öncü bir çalışmadır.

Son yıllarında özellikle Kemal Atatürk’ün düşünce dünyasının, onun entelektüel fay hatlarının izlerini sürdüğünü görüyoruz. Örneğin, 2012’de yazdığı *Darwin’den Dersime: Türkiye’de Antropoloji* adlı eseri bu iz sürmenin ete kemiğe bürünmesinin yetkin örneklerinden biridir. Bu kitaptaki amacı Atatürk bağlamında teleolojik amaçlarla yazılmış biyografik tarihçiliğin eleştirisidir. Bir başka deyişle, bugünün sorunsallarını geçmişe yansıtıp oradan “dersler çıkarmak” hedefinin belirlediği bir tarihyografik tutuma yüklenir. Zafer Bey bu önemli eserde, 1930’ların entelektüel dünyasının bizde ve dünyada nasıl şekillendiğini, 1928’de başlayan Kemalizm’in kültür devriminin neden ve nasıl antropoloji üzerinden yürütüldüğünü anlatır. Ona göre yeni Cumhuriyet özellikle Almanya’da Naziler üzerinden gelen ırkçı ve sözde bilimsel iddialara, gizli yürütülen bir ideolojik savaşa karşı, antropoloji gibi prestijli bir bilimsel disiplin üzerinden cevap verme arayışındaydı. Ama aynı zamanda, antropoloji üzerinden serpilip gelişen tartışmaların ülkede bilimin, özellikle de sosyal bilimin gelişmesinde oynadığı rolü vurgular. Daha da önemlisi, okuyucu Türkiye’de 1930’lar öncesinde popüler olan tarihin yerini nasıl arkeolojinin, sosyolojinin yerini ise antropolojinin aldığı hikayesini izler. Öte yandan, bu noktalardan çıkarak bu eser bir yandan da 1930’larda “ırk” sorunsalının etnik değil, antropolojik bir boyutu olduğunu ispatlamaya gayret eder. “Dışlayıcı” olmayan, en azından söylemsel düzeyde “birleştirici” bir milliyetçiliğin döneme damgasını vurduğunun altını çizer. Bunu, antropoloji çalışmalarının Anadolu’da yaşayan herkesi “brakisefal”

gördüğü vurgusundan yola çıkarak yapmaya çalışacaktır ama galiba bu nokta kitabın biraz da yumuşak karnıdır. Her ne kadar bu birleştirici üslubun en azından varlığının bile ne kadar önemli olduğunu Türkiye son 20 yılda yaşanan tecrübelerle idrak etmiş olsa da bu kapsayıcılık/dışlayıcılık sorunsalının farklı alanlarda, değişik hayat pratiklerinde uzun süre tartışılmaya devam etmesi beklenmelidir.

Zafer Bey, Türkiye’de kentlerin sosyal tarihinin yazılması açısından da önemli bir akademisyen. Son kitaplarından *Yeni Hayat*, 1908 ile 1928 yılları arasında İstanbul’un sosyal tarihine odaklanan çok kapsamlı bir çalışma. Ona göre, bu yıllar bir “kültür devrimi”ne sahne olur. Diğer eserlerinde olduğu gibi roman tadında okunan bu eser, çok zengin birincil kaynaklar üzerine bina edilir. Analizler yer yer karşılaştırmalı tarih örneği olmuş; Türkiye’deki gelişmeleri zamanın ruhu içinde ve özellikle de Birinci Dünya Savaşı’nın yarattığı küresel travma bağlamında tartışabilmeyi başarmıştır. İstanbul ve onun elitlerine odaklanan bu eserde okuyucu, sosyal hayatın çok zengin bir panoramasıyla karşılaşır: Aile, cinsellik, kadın, gençlik, eğlence, moda, fuhuş, nüfus meseleleri, salgın hastalıklar, travma ve intihar gibi meselelerin tartışıldığı bu kitap, aynı zamanda okuyucuya derinlemesine bir şekilde zamanın ruhunu resmetmesi açısından önem taşır. Geçmişten hızla kopulduğu bir dönemde “yeni bir hayatın” filizlenmesinin ipuçlarını okuyucuya verir. Ama bu “Yeni Hayat” karşısında geleneksel olan da varlığını sürdürmektedir. Örneğin, İstanbul’un değişik semtlerindeki kadın imajlarının farklılığını göstererek büyük resmin tamamlanmasına çaba gösterir. Kadın ve aile gibi meseleleri farklı boyutlarıyla tartışır ve sekülerleşmenin dinamiklerini ve sonuçlarını bize gösterir.

Zafer Bey gibi pek çok konuda derinlemesine araştırmalar yapan çok üretken bir yazarın tarihçiliğe katkılarını derleyip toplamak çok zor bir iş. İnsan ister istemez seçici olmak zorunda kalıyor. O nedenle, son olarak hocamın popülizm üzerine yazdıklarına değinerek onun tarihçiliğe katkılarını noktalayayım. Onun popülizm konusuna olan merakı 1970’lerin ikinci yarısına kadar uzanır. Kurucularından olduğu *Toplum ve Bilim* dergisinde çıkan “Türkiye’de Solidarist Düşünce: Halkçılık” adlı makalesinden başlayarak hayatının sonuna kadar bu konuyu hiçbir zaman bırakmadı ve nihayet 2013’te *Türkiye’de Popülizm (1908-1923)* adlı çalışmasıyla bu konuda uzun yılların birikimini okuyucularıyla paylaştı. Bilindiği gibi günümüzde de popülizm tüm dünyada sıkça tartışılan konuların başında geliyor. Onun 1908 ila 1923 arasına odaklanan bu çalışması, Türkiye’de popülizmin dinamiklerini anlamak açısından olmazsa olmaz bir katkıdır. Bizde “halkçılık” diye de adlandırılan popülizmin düşünsel evrimini, toplumsal tabanını, Fransa ve Rusya bağlantılarını, solidarizm ve milliyetçilikle ilişkilerini anlamamız bakımından son derece önemli bu eser. Popülizm hiç kuşkusuz Akçura’dan Gökalp’e kadar hemen bütün entelektüellerin ve Atatürk gibi siyasilerin her daim gündeminde olmuş bir ideolojydi. Popülizmin farklı boyutlarıyla ve farklı düşünürlerce tartışılmasının ortaya konması ve tüm bunların tarihsel bağlamları içine yerleştirilebilmesi sahidenden de çok önemli. Ama sanıyorum hepsinden önemlisi de onun bu konudaki birincil, kritik kaynakların önemli bir bölümünü gözümüzün önüne sermesi. Tabii Zafer Bey’in bu kitaptan önce yayımlanan 1930’ların halkçılık, köycülük gibi meseleleri tartıştığı makalelerinin de çok zihin açıcı katkıları olduğunu unutmamak gerekir.

Zafer Bey aynı zamanda pek çok proje hayata geçirmiştir. Özellikle kurumların tarihini yazma konusunda önemli eserler verdi (ve bu sayede galiba tarihçilikten ciddi para

kazanan birkaç kişiden birisi oldu). İstanbul Menkul Kıymetler Borsası, Sümerbank, Akbank, Yapı Kredi Bankası, Milli Reasürans, Anadolu Sigorta ve Borusan gibi kuruluşlar için kurumsal tarih kitapları hazırladı. Ayrıca, pek çok serginin doğrudan doğruya küratörlüğünü üstlendi. Örneğin, Lozan Antlaşması'nın 90. yıldönümü nedeniyle hazırladığı "Lozan'dan Cumhuriyet'e İsmet İnönü" sergisi Türkiye'nin değişik kentlerini dolaştı. Son sergisi "Entelektüel Tarihimizde Kırılma Noktası: Nâzım Hikmet'in Açlık Grevi", Boğaziçi Üniversitesi'nde açıldı.

Son olarak şunu söylemek isterim: Zafer Bey'in aynı zamanda ansiklopedist bir yönü vardı. Kendisi zaten uzun süre Türkiye'nin önemli ansiklopedilerinin çıkmasına birinci elden katkıda bulunmuştur. *Yurt Ansiklopedisi*, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* gibi eserlerde onun katkılarını görmek mümkündür. Dolayısıyla bir yandan ampirik yönü diğer taraftan analitik zekâsı çok gelişkin nadir tarihçilerdendi.

Onun en önemli özelliklerinden biri kendisini sürekli geliştirmesiydi. Hep yeninin, ilginç olanın peşinde koşan bir yönü vardı. Son günlerine kadar da zihni her zaman olduğu gibi parlaktı. Ve eminim yaşasaydı çok önemli başka çalışmalara da imza atacaktı.

Çok sosyal birisi gibi görünmesine rağmen aslında içe dönük yaşayan, yalnızlığı seven bir insandı. Hiç durmadan okumak ve araştırmak, yorulduğunda ise klasik müzik dinlemek ve gitar çalmak onu çok mutlu eden şeylerdi. Ayrıca, pek az insanda olan müthiş bir espri yeteneğine sahipti. Kendisine bazen Enstitü'de takılır, onu eleştirirdik; ama o, hep yüce gönüllülüğüyle bize takılarak, espriler yaparak karşılık verirdi. İddialı, ama aynı zamanda mütevazı bir insandı!

Onu sahiden çok özleyeceğiz! Zafer Bey gerçekten yeri çok zor doldurulabilecek bir entelektüel, seçkin bir akademisyendi! Aramızdan ayrılışıyla Türkiye entelektüel hayatı hiç kuşkusuz çok şey kaybetmiştir. Ama o her zaman eserlerinde ve hatıralarımızda yaşayacak. Hocam, ağabeyim ve dostum Zafer Toprak'ın anısının önünde en derin sevgi ve saygılarımla eğiliyorum.

Sunuş
Cangül Örnek & Ali Sipahi

Dosya: Cumhuriyet'in Tarihyazımı

Gizli Tarih: Türkiye Sağının Tek Parti Devrine Bakışları (1950-1980)

Doğan Gürpınar

Kadın Hareketi Tarihinde Savaş Sonrası Dönem ve Yardım Sevenler Derneği (1945-1960)

Özlem Dilber

Cumhuriyet Taşra Burjuvazisini Nerede Bulmalı?

Seda Özdemir Şimşek

Tarihini Yazan Kimlik:

Alevi Hareketinin Öznelerinin Kaleminden Aleviliğin Tarihi

Mehmet Ertan

Türkiye'de Kurum Tarihçiliğinin İmkanları ve Sınırlılıkları: Dışişleri

Bakanlığı Örneği

Özge Özkoç

Dosya-dışı

18. ve 19. Yüzyıl Diyarbakır'ında Toprak için Su, Su için Mücadele

Hamza Erdem

Raporlar

Yüzüncü Yılda Ekonomiye Dair İlginç ve Kapsamlı Bir Sergi: "Yaşasın Cumhuriyet! Atatürk Döneminde İktisadi Bağımsızlığın İlk Adımları"

Neslişah L. Başaran Lotz

Bir Tablo, Bir Şehir: Cumhuriyet'in 100. Yılına Ankara'dan Bakışlar

Nathan Young

Yüzde Yüz Cumhuriyet Türkiye'si:

Tarihsel Karmaşıklığı Parça Parça Okumak

Alp Yenen & Erik-Jan Zürcher

Cumhuriyet Tarihine Nesnelere Gözünden Bir Bakış:

100 Sene 100 Nesne Ansiklopedisi

Esin Gülsen & Bediz Yılmaz

Belgeler

Besra, Zariye, Gulnaz ve Diğerleri:

Arşiv Belgeleri ve Kürtçe Sözlü Anlatılarda Kadınlar

Metin Yüksel

Arşivden Bir Atatürk Fotoğrafı İnceleme Denemesi

İdil Çetin

CHP Arşivinin Sundukları ve Sunmadıklarıyla:

Arşiv Kuyusundan Sağ Salim Çıkmak

Emre Erkan

Kitabiyat

Nicholas L. Danforth, *Remaking of Republican Turkey: Memory and Modernity since the Fall of the Ottoman Empire*

Behlül Özkan

Müzeyyen Ezel Ünal, *Cumhuriyetin Diplomatı Olmak:*

Erken Cumhuriyet Dönemi Büyükelçileri Üzerine Prosopografik Bir İnceleme

Hüseyin Sert

Sungur Savran, *Bir İhtilal Olarak Milli Mücadele*

Fatih Yaşlı

James H. Meyer, *Red Star over the Black Sea:*

Nâzım Hikmet and his Generation

Murat Narcı

Vefeyât

Zafer Toprak: Seçkin Bir Tarihçi, Akademisyen ve Entelektüelin Ardından

M. Asım Karaömerlioğlu